

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 3

Minu ema keel	Juhan Peegel
Meresaarlased	Bruno Pao
Üks Eesti sugust kirjanik	Juhan Peegel
Luulet	Bernhard Viiding
Eetika või moraal	Anne Lill
Loomutäiusest ja pahedest	Pseudo-Aristoteles
Tuleviku-uuringud	Krista Loogma
Germaani, balti ja slaavi keelte päritolu	Ago Künnap
Genotsiid ja apartheid Eestis	Enn Sarv
Katse mõista Paul Viidingu teekonda	Mari Tarand
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 2398.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 3 (96)

Minu ema keel: Jutujada ühe murraku üle ja ümber <i>Juhan Peegel</i>	451
Meresaarlased: Kujunemise käändekohti <i>Bruno Pao</i>	477
Üks Eesti sugust kirjanik <i>Juhan Peegel</i>	490
Luulet <i>Bernhard Viiding</i>	498
Eetika või moraal: Inimloomuse täiustest ja pahedest antiikaja pilgu läbi <i>Anne Lill</i>	503
Loomutäiustest ja pahedest <i>Pseudo-Aristoteles</i> . . . . . <i>Tõlkinud Anne Lill</i>	533
Tuleviku-uuringud ja stsenaariumimeetod <i>Krista Loogma</i>	543
Kust on pärit germaani, balti ja slaavi keeled? <i>Ago Künnap</i>	566

Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis. II	
	<i>Enn Sarv</i> 573
Katse mõista Paul Viidingu teekonda	
	<i>Mari Tarand</i> 598
<i>Arvustus:</i> Paul Johanseni viimane suursaavutus. Paul Johansen. <i>Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen.</i> (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Herausgegeben im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Band 14.) Köln—Weimar—Wien: Böhlau Verlag, 1986.	
	<i>Sulev Vahtre</i> 612
Mööda mõisaid koos Juhan Maistega. Juhan Maiste. <i>Eestimaa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland.</i> Tallinn: Kunst, 1996.	
	<i>Ants Hein</i> 616
Elu kui eesti saaga. Einar Sanden. <i>An Estonian Saga.</i> Cardiff: Boreas Publishing House, 1996.	
	<i>Viktor Niitsoo</i> 626
Editorial note. Summaries	 630
Mis meelde on jäänud: Episoodid ja meeleolusid. VII	
	<i>Arvo Mägi</i> 637

MINU EMA KEEL

Jutujada ühe murraku üle ja ümber

Juhan Peegel

Toimetus tegi mulle ettepaneku kirjutada Saaremaa keelest. Olin nõus, ja et kõige lähedasem keel on igale inimesele see, mida kõneldi lapsepõlvkodus, siis panin pealkirja just nii, nagu ta on. Siirast austusest ja vääramatust lugupidamisest oma esimese keeleõpetaja ja keelejuhi vastu.

Tahtsin oma kirjatükis näidata seda, et rahvas võib ju väike olla, aga tema keel mitte, sest see on ilus ja rikas ning sel kombel ikkagi suur. Ka ühe kihelkonna murrak. Aga kirjutada sellest ilusti ning hästi — see osutus väga raskeks. Andku hea lugeja andeks, et ei suutnud olla tõsiteaduslik kõrvaltvaataja, sest käsitlusala on väga lähedane. Oleks olnud mõttetu hakata koostama ka mingit ammendavat ülevaadet. Seepärast lubasin endale vabaduse esitada üksikasju selle piiratud ala — oma sünnikihelkonna Põide — murraku käsitlemisest ja siit pärit keelemeeste tööst, samuti mõningatest omapärastest keelenähtustest, mis tagantjärele meenutades on mõnetigi huvipakkuvad.

Kuidas kirjapanek on õnnestunud, see on muidugi iseasi. Elav rahvakeel on ju midagi hõlmamatut — ta on lahutamatu oma paiga ajaloo, oma rahva hingest ja olemusest, tööst ja saatusest. Selles kõnelevad ka muld, taevas ja meri, kivid ja puud, linnud ülal ja putukad maas...

I

Mandrieestlaste üsna üldise arvamuse kohaselt ei tunne ükski saarlane õ-häälikut. See pole päris õige. Muhus ja Ida-Saaremaal on õ ja ö mõlemad (õ eri variantidest ei hakka siin juttu tegema).

Seetõttu on pisut imelik Smuuli muhulasi "Tallinnfilmi" ekrani-seeringus ainult öötamas kuulata.

Nimelt lapse-eas, keele kujunemise ajal, sattudes elama üht-lasele *õ*-alale, ollakse vahel võimeline omandama ümbruskonna omapärast häälikut, kuid täisealisena enam mitte. Näiteks Üü-vere küla Antsu pere: mees on kohalik, naine on tulnud 40 a eest Valjala kihelkonnast (hääldab *ö*); kaks tütar (umbes 18 ja 20 a) kõnelevad selgesti *õ*. Teine säärane näide Reina asundusest eraldi seisvast Tärna perest: mees on tulnud 23 aasta eest Muhust; naisel ja ta emal, kes on kohalikud, esineb ainult *ö*; kahel pojalt (umbes 17 ja 19 a) esineb selge *õ*-häälik (Kaljo 1928).

See teine näide on pärit nende ridade kirjapanija kodutalust (Tärna talu on esmakordselt allikais mainitud 15. sajandi esimesel veerandil, emapoolne suguvõsa selles talus oli kaheksas põlv, mina niisiis üheksas). Minu isa oli muhulane, kes oli tulnud koduväiks, ja need mainitud noormehed olid minu kaks vanemat venda. See, et ei vendadel ja õel ega minul pole kunagi olnud ras-kusi *õ* ja *ö* vahetegemisel, on ilmselt isa teene. Ma polnud kunagi tähele pannud ema (Elisaveta Peegel, neiuna Torn, 1880–1957) hääldust. Aga kui ma seda Saaremaal murdeekspeditsioonidel ol-les ja Põide murraku häälikulugu koostades hoolikalt kontrollisin, siis selgus küll, et ema *õ*-d ei tundnud. . .

Koolivend ja hiljem kolleeg ülikoolis, Valjalas sündinud Enn Koit rääkis, millist vaeva ta oli näinud tuupides pähe sõnu, kus kirjakeeles on *õ*. Kirjandusteadlane Karl Taev tegi kirjas küll vahet, mis on mis, kuid kõnes mitte. . . Vägisi tuleb meelde üks Ervin Abeli kunagine estraadinali, et Saaremaa keeles *aer*, aga mandri keeles — saarepäraselt hääldades — on selle sõudevahendi nimetuseks *möla*. . .

Keeleuenduse juhtkuju Johannes Aavik, sünnilt Põide mees, on koostanud erakordse raamatu *Saaremaa keel ja kirjakeel: Käsi-raamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele* (Kuressaare, 1923). Seal on üsna pikalt peatunud *õ* äraõppimise vajadusel, antud vastavad juhendid ning reeglistik, sest ". . . iga saarlane, kes tahab kirjakeelt kõnelda ja oma Saaremaa keelega mannermaala-sele mitte kõrvu torgata, peaks õppima *õ*-d hääldama ja seda õiges kohas tarvitama" (1923: 15).

Theodor Kaljo eespool viidatud artiklis on toodud ka kaart *õ* ja *ö* vahepiirist. Olen naljatamisi öelnud, et see läheb läbi minu sünnitalu karjamaa (nii see peaaegu et ongi!) ja see piir tuleks korralikult maastikul ära tähistada. . . Võiks teha piirikomisjonid, pidada läbirääkimisi, seada sisse vastavad keeleviisid. . . Või tõstatada probleem praeguseks peaaegu kinnikasvanud Maadevahe jõest kui kunagisest piirist ordu- ja piiskopialade vahel. Küllap oli siis keelevahegi suurem. . .

Nali naljaks, aga huvitav oleks praegu, ümmarguselt seitsekümmend aastat hiljem, jälgida, kas see piir on veel olemas. Kui Põide läänepoolseis küldes oli ja on *see:selle:seda*, kas siis ida pool, näiteks Kõrkveres, räägitakse veel *see:sõlle:sõda*. Ja kumma keel on *õigem* või *õigem*. . .

II

Vanimas teadaolevas saaremaises tekstis, nn Saaremaa käsikirjas 17. sajandi keskelt (1650?), võime täheldada murdejooni, mis ulatuvad tänapäeva välja (Saareste, Cederberg 1927: 129–134).

Tõsi, neid pole eriti palju (*kut* 'kui'; *öppema*; *parramba* 'parrema'; *tarkut* 'tarkust'); nende kõrval leiame tollases kirjatavas levinud arhailisi vorme, mille taust on üldisem (*pöllexe* 'põleb'; *ühwo* 'ihu'; *abbitama* 'avitama'). Eriti äratav tähelepanu verb *leema* (resp. *liema*) koos *mas*-vormiga (esineb ka Gösekenil; Uues Testamendis 1715 ja Piiblis 1739): nemmat *liewat söhmas*; *lieb jälle ülles* 'üle, järele' *jehmas*. Meenub, et seda kasutas akadeemik Paul Ariste tuleviku tähistamiseks — kahtlemata väljendab see ka võimalikkust.

Huvitav on märkida, et see konstruktsioon on just Põide regiivärssides ajale üllatavalt kaua vastu pannud. Nimelt on kirjandusmuuseumis vihuke pulmalaule möödunud sajandi 70. aastast (märkusega: Pastor Nolckeni kaudu Põidelt) ja seal on värssid: *Mõtlime vales minevad/Nüüd lööb (=leeb) tõsi olemasa*. Mujal Saaremaa lauludes ei ole seda kohanud.

Ei oska öelda, miks käsikirjas on ulatuslikult esimese silbi *i* kirja pandud *ü*-ga seal, kus seda ei eeldaks (*kübbeda*, *ümme-telles*), kuigi murre teatud kindlatel puhkudel seda tunneb (*pü-*

sut 'pisut'; pühu 'pihu, natuke'; süsikond; Muhus Rüstjan pro Kristjan). Muide, imetelema on kodumurrakus täiesti eeldatavalt omane arhaism.

III

Saaremaal möödunud sajandi teisel poolel tegutsenud keeleteadlastest tuleks ehk taas meenutada üldiselt vähe tuntud Dimitri (Demetrius) Mevest, kellest olen varemgi juttu teinud (Peegel 1960).

Tal on eesti keele foneetika käsitlemisel oma kindel koht. Prof. Paul Ariste on osutanud, et tema konstateeris esimesena poolpika või pika vokaali olemasolu teises silbis.

Mevese viljakam tegevus eesti keele alal toimus just siis, kui ta oli Kuressaare gümnaasiumi vanemate klasside vene keele ja kirjanduse ülemõpetaja (1867–1874). Ta avaldas koguni õpiku *Üks juhataja wenne kele essimesseks õppetuseks Eesti rahwa kolides Paltimaal* (Riia, 1870; käsikiri on valminud Kuressaares 1869). Tema eesti keele iseärasusi käsitlev venekeelne töö trükiti Kuressaares 1871. Selles käsitluses on kõrvutatud vene ja eesti keele hääldust ning tuldud mitmele huvitavale järeldusele. Näiteks märgib ta, et sõnaalguline *h* esineb Saaremaal vaid Kihelkonnal, et saaremaine *s* on eri kvaliteediga, et vene keelel on teistsugune hääldusintensiivsus jms. Huvitavad on ka tema etümoloogiseerimiskatsed (nt läänemere-soome laenud vene keeles ja venepoolsed eesti keeles). Temalt on ilmunud ka vene-eesti konversatsioonileksikon.

Saarte murre on Mevesele tuttav olnud. Näiteks kohtame tema õpikus *Üks juhataja*. ... sõnu *sulla* 'nohu'; *tule-eli* 'petrooleum'; *liusad* 'uisud'; *leiges* 'kaalikas'; *reine* 'käru'; *puumaapidamine* 'talamajandus'. Need on mulle lapsepõlvest tuttavad sõnad.

Eesti keele ortograafias toetas Meves uut kirjaviisi, kusjuures taotles — enne Nolckenit ja Vesket — veelgi häälduspärasemat kirjapanekut. Ta leidis, et eesti keele häälikulist omapära arvestades sobiksid välte märkimiseks diakriitilised märgid paremini kui kahekordsed tähed. Niihästi kirjaski kui ka trükkis soovitas ta kasutada ladina tähti.

IV

Eesti keelest ja rahvaluulest sügavalt huvitatud baltisaksa aadlik möödunud sajandi lõpuveerandil on üpriski erandlikum kui sajandi algupoole estofiilid. Oli ju selleks ajaks hoogsalt kujunemas juba oma rahvusteadlik intelligents, kultuurilised liikumised ning ideoloogilised suundumused, muutunud poliitilised olud, koostööd ja vastasseisud.

Ometi leidis sellel taustal üks erandlik Saaremaa mees, kellest on suhteliselt vähe juttu olnud ja keda tänapäeva noorem põlvkond ehk ei tunnegi. See mees oli Nikolai von Nolcken (1830–1913) — “Pöidi Nolk” — Pöide kihelkonna pastor tervelt 35 aastat (1866–1901). Ta oli paar aastat Tartu ülikoolis ajalugu õppinud, aga siis uuesti täismehena juba usuteaduskonnas õpinguid jätkanud. Pöördeks olevat põhjust andnud surmahädas olemine merel kevadise jäämineku ajal, kus ta pääsemise puhul olevat töötanud kirikuõpetajaks hakata.

Rahva mälus on ta kaua elanud. Ta oli ka minu vanaema (Juula Torn, neiuna Aav 1846–1939) leeritaja. Kunagine leerilaps mäletas teda kui valju moraaliga luterlast, kes vihaselt sõitles õigeusku siirdunud (Muhus ja Pöidel oli ligi kolmveerand koguduse liikmeid aastail 1845–1848 teise usku läinud). Mõisnikega olevat ta halvasti läbi saanud, neid isegi kiriklikult karistanud. Kui ta koguduse peale laulatati, olevat superintendent oma pidulikus jutluses rõhutanud seda haruldast juhtumist, et kogudus saab nüüd parunisoost õpetaja. Seepeale olevat Nolcken koguduse poole pöördunud ja vahele ütelnud: “Armas kogudus, parun on tühi tuul, mina ei ole muud kui sinu õpetaja” (Ederberg 1913: 557). Nagu apostel Paulus elas ta vallalisena, peremamsliks vanapiigast õde.

Temast on oma ajal jutustatud mitmeidki anekdoote ja ütlemissi. Olgu vahelekiilungina neist paar tükki.

Üks eksinud, sohilapse saanud neiu oli pastori noomimist kannatades kogu süü ajanud poisi peale. Nolcken oli kahmanud luua, tõmmanud varre ära ja hakanud pühkima ning käskinud siis tüdrukut kiiresti liikuvale luuale vars taha panna. See muidugi ei õnnestunud. Õpetus oli: nii nagu liikuvale luuale ei saa vart taha torgata, nii ei saa poiss

üksinda pattu teha. . . Poiss ja tüdruk on nagu tuli ja takud, neid ei tohi mitte teineteise ligi lasta.

Pastoriametist lahkudes pidanud ta kogudusele pika kõne, kus olivat muuseas öelnud: ma olen teile kolmkümmend viis aastat karjunud nagu Jeruusalemma hull, aga teie ei ole mind mitte kuulda võtnud. . . (O. Särelil 1949. a kirja pandud märkmetest kirjandusmuuseumis).

Kas lugu tõesti nii oli, ei tea, sest samas on kirjas, et ta olevat väga lapsi armastanud; igal suvel korraldas ta kiriku õues sõbraliku peo saia ja kohviga. Ühes murdetekstis on keelejuht teda nõnda iseloomustanud: “. . . nisike valge näoga mees oli, pisike jäts habe oli koonu otsas. See oli va hea mees. . .” (A. Vinkli käsikirjast TA Eesti Keele Instituudis).

Jättes seekord kõrvale Nolckeni kiindumuse rahvaluulesse ja tema huvitava, väga tunnustava saksakeelse käsitluse *Kalevipojast* (“Der Kalevipoeg, nach seinem epischen Werthe betrachtet”. *Arensburger Wochenblatt*, 1876, nr 32, 35, 37, 38, 40, 42), tuleks tema keelealasest tegemisest esile tõsta seda, et ta oli esimene, kes lõi eesti keele häälikute kolme välte märkimiseks kirjas oma süsteemi. Esimeseks trükiseks, kus välted erinevalt märgitud, on *Aabitsaraamatu sissejuhatus* (Nolcken 1873). Samal aastal ilmus ka tema aabitsaraamat. Juba varem oli ta ajakirjanduses tutvustanud oma kirjaviisi (*Eesti Postimees*, 1872, nr 51, lk 303–304). Samal ajal tuli avalikkuse ette ka Mihkel Veske oma ettepanekutega. Mõlemad kirjaviisi reformijad on olnud omavahel kirjavahtuses. Nolckenil on olnud mõttevahetus ka Rudolf Kallasega ja Ferdinand J. Wiedemanniga. Samuti kuulus ta Eesti Kirjameeste Seltsis 1886. a moodustatud kirjaviisi-komisjoni.

Nolckeni ettepanekud lähtuvad vahetult rahvakeele, kohaliku murraku uurimisest. Ta on olnud tähelepanelik jälgija: näiteks on ta fikseerinud lahtise teise silbi poolpikkuse (kui esimene silp on esma- või teisevälteline). Isegi mõned grammatikaterminid on pärit kohalikust murrakust (*oopkauba* täisütlus ‘ma-infinitiv’; *oopkauba* poolikütlus ‘da-infinitiv’).

Nolcken jagas Saaremaa täiesti õigesti kaheks suureks alamurdeks — ida- ja läänemurdeks. Tema enda raamatud, kaasa arvatud katekismus, trükitud jutlused ning artiklid, on tugevate lokaalsete murdesugemetega. Osa tema töodes esinevaid murre-

kule tüüpilisi vorme ja sõnu on kasutusel praegugi, nt *odr*; *pudr*; *põdr*; *känt:kändu* 'känd'; *leiges* 'kaalikas', *iüiges* 'iva'; *kõruti* 'kõrvuti'; *piline* 'pilvine'; *viidada* jpt.

Muidugi on hulga vanapärast keskmise ja noorema põlvkonna keelest kadunud. Mäletan, et minu vanaemal oli kaks sõna, mis mind lapsena väga üllatasid. Need olid *valk* 'välk' — eidab *valku*; ja *noi* 'nõid'. Ei ole vist praegu enam käibel ka seesugused sõnad-väljendid nagu *pidu* 'ilm' — *kurjal peol* 'halva ilmaga'; *jää-ähm*; *isupili* 'piksepilv'; *palt* 'verikäkk', *ups* 'kult'; *nonn* 'vares'; *peataga* 'peaaegu'.

... Võime täie veendumusega korrata väidet: "K e e l e a r m a s t u s u n a g a k a a t ü c k r a h v a a r m a s t u s t . " N o l c k e n o n i s e s e d a o m a t ö ö j a e l u g a t ö e s t a n u d .

V

Kodukandi keelemeeste hulka tahaks arvata ka Jaan Jõgeveri (1860–1924), kes on küll pärit Jaanist — naaberkihelkonnast. See suhteliselt väike kihelkond on niihästi ajalooliselt (moodustati 1675. a Põide kihelkonna loodeosast) kui ka keele poolest Põidele väga lähedane.

Jõgever töötas 1909–1918 Tartu ülikoolis eesti keele lektorina, seejärel sai temast vaba Eesti ülikooli esimene eesti keele professor. Eesti keele alal tehtud tööst tuleks küll eriti esile tõsta tema poolt 1907. aastal asutatud ajakirja *Eesti Kirjandus*, kus leidsid käsitlemist ka keeleküsimumused. See ajakiri lõi meie kultuuri ja rahvusteaduste ajaloos traditsiooni, mis ulatub tänaseni 1958. a loodud ajakirja *Keel ja Kirjandus* näol.

1907. a ilmus ka Jõgeveri *Lühikene Eesti keele õpetus koolidele*. Sellest korralikus süsteemses esituses kirjutatud õpikust on meie kirjakeele ajaloo käsitlustes vähe juttu olnud, aga sajandi alguses ilmunud keeleõpikute (autoriteks H. Einer, A. Jung) hulgas väärrib see kindlasti märkimist. 1918. a koostas Jõgever esimese eestikeelse häälikuloolise ülevaate *Eesti keele häälikute ajalugu*. Omalaadne on tema kolmeosaline *Eesti keele grammatika* (1919–1920), kus paralleelselt on esitatud ka keelenähtuste ja vormide ajalooline taust.

Ajakirjas *Eesti Keel* on avaldatud tema vist 1919. a kirja pandud murdetekst pulmakombeist Jaani kihelkonnas (1925, nr 5–6, lk 132–135). Kirjapanek on ehe ja huvitav, esinevad tuttavad murdejooned foneetikas ja morfoloogias, kohtame üsnagi vana-pärast sõnavara (*jähi* 'jää'; *piha* 'pähe'; *sõssed* 'õed'; *süile* 'sülle'; *moed* 'mood'; *lähtvad* 'lähevad'; *oo* 'pruudilinik, uju'; *sae* 'saajarahvas'; *oort* 'kohe').

VI

1923. aprillis ilmus *Loomingu* esimene number. Selle esimesel leheküljel on luuletus "Metshaned", kust võib leida ootamatult värskemõjulisi sõnu: *takatsi* 'tahapool'; *hahkjäs*; *kõlajas*, *kaikuja* hää; *hõbelema* 'hõbedaselt helkima'; *viirgama* 'viiruna paistma'; *ehama* 'ehana punama'; *hännas* 'üksteise järel reas'; *halisema*; *paak* 'tuletorn'; ja sinna sekka päris-päris murdekeelsed *järge pro järele*, *peel* 'peegel'. Luuletuse autor on Villem Ridala (Grünthal).

Ridala sündis ja sai meheks Muhumaal, aga isa sünnikodu oli Põide kihelkonnas Ridala külas, emagi oli pärit samast kihelkonnast. Rohkem küll kirjanikuna tuntud, huvitas Ridalat väga ka kohalik murdekeel. Enda sõnutsi oli ta murdekogujana Saare- ja Muhumaa tervelt kolmteist korda läbi matkanud. Teatavasti oli ta aktiivne osavõtja keeleuuendusliikumisest. Ilma rahvakeelsusele toetamata ei saa ka keele ilu taotleda, väitis ta.

Oma ilukirjandusloomingus on ta üsnagi rohkesti kasutanud Muhu- ja Ida-Saaremaa murrakute sõnavara (*haakrik* 'mereaju'; *hakatis*; *hällbima*; *kohe* 'millegi suunas'; *lappes* 'kõrval'; *nõreline* 'rippuvate okstega'; *padu:pao* 'vesine koht'; *ülemaa* 'manner' jt). Mitmed tema teosed on varustatud sõnaseletustega.

Ridala huvitus teatavasti regivärsilisest rahvalaulust, selle vormi on ta kasutanud ka oma loomingus. 1919. a ilmus tema koostatud *Valik Eesti rahvalaulusid*, mis samuti on varustatud selgituste ja sõnastikuga. Aegumatu väärtusega on tema uurimused "Eesti rahvalaulude keelest" (*Eesti Kirjandus*, 1931) ja soomekeelne "Virolaisen kansanrunouden kuvaannollisista kertosoisista" (*Suomi V*: 10, Helsinki, 1930). Nende ridade kirjapanijale

olid need kaks tööd otseseks innustuseks meie regivärsside keele tundmaõppimisel.

VII

Pöide kihelkonnas on oma töid-tegemisi toimetanud inimestest kõige suuremad olnud kindlasti Suur Tõll oma Piretiga. Tõsi küll, see oli muidugi hea tükk aega tagasi. Lähemapoolses minevikus aga tegi üks sellesama kandi mees — keha poolest küll mitte Tõllu mõõtu — ära samuti midagi tähelepandavalt suurt. See mees oli Johannes Aavik (1880–1973), sündinud Randvere külas vallakirjutaja pojana. Tema usumatu aktiivsusega tehtud hiidmahulise elutöö aegumatuks monumendiks on eesti haritud kirjakeel, mille kujundamisse ta suutis anda väga suure panuse. Tahaks uskuda, et see monument on püsivam kui Pireti põllest pudenenud tohutu kivimürakas koduse Kõiguste (Keigusti) kadakate vahel.

“Ainult siis rahvas väärib olemasolu õigust, kui tal on rahvuskultuurilisi väärtusi, millede kadumisest oleks kahju. Tähtsaim rahvuskultuuriline aare on arenenud ja väärtuslik kirja-keel.” (Aavik 1936: 428).

Seesuguse aarde loomise üheks vaieldamatuks põhisuunaks sai Aaviku juhitud keeleuuendusliikumine, mille aluseks loetakse aastat 1912. Koos teise väsimatu keelemehe Johannes Voldemar Veskiga on need tõepoolest aegumatud teened, et paari nabi aastakümnega sai meie kirjakeel rikkaks, vajalikult reeglistatud kultuurkeeleks. Rahvusülikoolis võidi varsti kõigis teaduskondades loenguid pidada emakeeles, ilmus õigekeelsussõnaraamat, 1932–37 anti välja *Eesti entsüklopeedia*, avaldati oskussõnastikke, võidi tõlkida erialaseid raamatuid ning kõrgetasemelist ilukirjandust.

Aavik uskus, et sihikindlalt arendatud eesti keele toel võib meie rahva hingelaad “... kristalliseeruda isemoodi peene iluga meeoleuks ja vaimsuseks, mis oleks tõesti üks superiooremad, sest tahan loota, et see on suurema sygavusega kui prantsuse, maitserikkam ja raffineeritum kui saksa, võimeline kõrgema intellektuaalsuse tõttu peenemaks hingelistumiseks kui slaavi” (1924: 163).

Kirjakeelearendamisel ja rikastamisel oli Aaviku üheks toeks ja allikaks rahvakeel, eeskätt uute juursõnade otsinguil (*op. cit.*: 16), kuigi ta on üldisemalt tuttav kui uudissõnade looja. On päris loomulik, et lähimal oli sünnikoha murrak. Seda on tõdetud ka ühes vastavas lühiuurimuses, mille autor on küsitlenud just Randvere küla keelejuhte (Koit 1939: 49jj).

Võime ütelda, et paljude Aaviku propageeritavate vormide murdetauust on muidugi avaram (nt *-nd*: *läänd, kirjutand*; *-tet* täiendina: *tapet siga*; sisseütlevas *juure, meele, mitte juurde, meelde*; osastavas *liigent, habent*). Kirjakeeles aktsepteeritud vormidest on murdeline alus lühikesel mitmuse osastaval (tüübis *jalgu, jälgi, metsi*, vormidel *üles, ülal, ülalt*; pane kuub *ülle*). Oma brošüüris *Elustet instruktiiv* (Katsed ja näited, IV) esitab ta rea näiteid, mida ta arvatavasti tundis kodumurrakust ja mis on keeles praegugi (*paljakäsi, pikisilmi, üksisõnu, unmisjalu, üksipulgi, üksijäri* 'ühtesoodu'). Lisaksin siia veel nt *üksitiika, üksinõua* 'ühel nõul'. Kindlasti pakkus tuge ka regivärsside keel, mida Aavik hästi tundis. Tema koostatud rahvalaulude valimiku (1919) mahukas lisas on tõsine keeleanalüüs. Nimelt on Põide, eriti aga Muhu lauludes suhteliselt rohkem instruktiivi (*tulitsi jalu, säitsi sääri*; pingid *piimi* pestud).

Kui sirvida Aaviku *Uute sõnade sõnastikku* ja kõrvutada oma nürinenud mälus asuva kodumurraku "kartoteegiga", siis võib ütelda, et selles sõnaraamatus on väärikalt esindatud saartemurre ja üsnagi silmapaistvalt ka koostaja kodumurrak.

Võrreldes Aaviku poolt seitsekümmend viis aastat tagasi pakutut 1976. a õigekeelsussõnastikus leiduvaga, peame tunnustavalt märkima, et suur hulk murdesõnu on kirjakeelde vastu võetud (kuigi osa märgistusega *murd.*). Mõned näited: *erk, halgas, irtakil, jada* (murrakus küll *jäda:jää:jäda*), *jõhker, jõrm, kidev, kimar, kipakas, kore, kohe* 'millegi poole'; *känk, lidrine, lobe, massakas, nakk, nukerdama, nägal, soop, suma, tari, tiidus, tohl, täos olema; õhv* (murrakus *ohva*); *äbarik*.

Aga Aaviku sõnaraamatus on ka neid kodumurraku sõnu, mis pole õigekeelsussõnastikku jõudnud (igati häälikuseaduslik *häiti* 'häbitu', murdes genitiiv *äitima*; *irihammas* 'irvhammas'; *kott-lohinal* 'lohakalt, hooletult'; *lammu* 'lõhutud'; *munuke* 'paikeke'; *nolu* 'mütsisirm'; *nirguma* 'peenelt nõrguma'; *somp* 'lomp'; *tem-*

pama 'üles kerkima, nähtavale tulema'; *tirp* 'parajasti mõodule vastav'; *trois* 'sirgelt, uhkelt'; *virakannus* 'juuksepööris'.

Imeteldav oli Aaviku püsivus oma eesmärgile pürgimise teel. Tema keealased publikatsioonid — see on terve raamatukogu, mille kokkuvõtteks on *Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika* — "...koostatud ametliku keele alusel ja ametlikus keeles. See on selleks, et igauks võib seda täie õigusega kasutada ametlikult maksva õigekeelsuse ja õigekirjutuse õppimiseks. Ainult mõnes üksikus harvas kohas on autor julgenud avaldada ka oma erinevat seisukohta, ja sedagi märkustes ja alamärkustes või sellekohaseis eri päätükkides. Ametlik keelend ei jää kellelegi ebaselgeks," kirjutab ta eessõnas (1936). Nõnda siis — see on aumehelik tolerantus, mõistlik kompromiss keelekorraldusega, aga mitte iseenese mahasalgamine. Sest mõnda asja kaitseb ta visa järjekindlusega aastate takka siingi. Nõnda esitab ta ka selles raamatus üksteist tähtsaimat vajalikku keeleuuendust, millest kolm toetuvad kodumurrakule — oleme neid eelnevalt maininud (*nd-* ja *tet-*lõpulised partitsiibid jt vormid). See õpik-grammatika on mitmeski suhtes (metoodika, aineulatus jne) tänapäevalgi meenutamist väärt.

Küsimine nüüd: millises Eesti maakonnalinnas on trükitud keeleteaduslikku ajakirja? See linn on Kuressaare: siin ilmus aastail 1925–1926 Saaremaa Ühisgümnaasiumi Keelelise Ringi väljaandel ja Johannes Aaviku toimetamisel *Keeleuuendus: Aegkiri õigekeelsuse ja keeleuuenduse edendamiseks*.

Nende ridade kirjapanijal on olnud ka isiklik kontakt Johannes Aavikuga. Kui Aavik koolide peainspektorina 1938. a külastas Saaremaa Ühisgümnaasiumi lõpuklassi, oli mul au temale tahvli juures vastates ladina keele tunnis vahele jääda niisuguse lihtsa asjaga nagu *accusativus cum infinitivo*. . . Aastaid hiljem tegi selle mulle ülikoolis üksipulgi selgeks unustamatu Lalla Gross.

VIII

Ma olen siiralt imetlenud eesti keeleteadlasi, kellel ei olnud kodust kaasa võtta oma murret, aga kes on murde uurimisel ja õpetamisel silma paistnud. Et neil hindamatut kodust kaasavara ei olnud, on

nad pidanud mitmekordselt rohkem tööd tegema. Järelikult on neil olnud erakordne huvi ja andekus.

Üks niisugustest suurtest keeleteadlastest oli Andrus Saareste (1892–1964), kelle sünnikodus Tallinnas veel enne Esimest maailmasõda oli tihtipeale suhtlemiskeeleks hoopiski saksa keel.

“Siin Läänemaa kolkaid mööda ümber uidades sain maitsta 1 1/2 kuu jooksul Eesti keele algupäralist kaunidust, õppisin tunda meie talurahva omapärast hinge, avanes mulle [---] temperament (ja veel missugune!) [---] Oma värske, kõigi iluavalduste vastu erksa vaimu ja loomuliku, spontaanse, kõigist raamatutest õngitsetud kõnekõlksudest vaba kõnega seisavad nad kõrgemal, kui linna intelligenti enamus” (Peezel 1965: 609).

Nõnda on ta kirjutanud oma esimesest murdematkast 1916. aasta suvel Läänemaale, kust oli pärit tema suguvõsa — isa vanemad Kullamaa kihelkonnast, ema suguvõsa Mihklist ja Kirblast. Uurimisreisid jätkusid, 1917. a ilmus juba “Vigala murde peajooned”, täienes oluliselt sõnavarakogu (1921 ilmus “Murdesõnad Põhja-Eestist). Võime küll väita, et kapitaalne *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* ja murdeatlased said alguse just siit, üliõpilaspäevade muljetest ja kogemustest, emakeele ja rahva olemuse lahutamatu-se tunnetamisest.

Märgitagu siinkohal, et Andrus Saareste on avaldanud üsna ulatusliku ülevaate Lääne-Eesti murrakute ja soome keele ühisest sõnavarast (“Länsi-Viron sanoston suhteesta suomen kieleen.” *Suomi* 106: 3, Helsinki, 1953). Kokku on selles sõnaloendis 222 sõna, neist on saarte murdele ainuomaseid tervelt 90. Nende hulgas on kodumurrakust väga tuttavaid sõnu, nt *jada* (jädajää) ‘peenar, rivi’; *kare*:*karge* ‘rohukamar, sööt’; *kikerdama* ‘püherdama’; *kimar* ‘kähar, kräsus’ (*kimara* villaga lammas); *kärv* ‘punane soo-uss’; *kiüi-uss*; *pahl* ‘ora’; *raand* ‘ämber’; *raun* ‘kivivare’; *ronk* ‘kapsajuur’; *rubid* ‘rõuged’; *sakk* ‘pähklikobar’; *soova* ‘õlgedest ja kadakaokstest põhjakate õlletõrrel; kuhjalava’; *tui-tuitu* ‘täiesti’; *veotuul* (väotuul) ‘tõmbetuul’; *õnduma* ‘äparduma’ (nt vilja kohta) — kui loetleda mõningaid; nende hulgas on ka rootsipoolseid laene). Osa neist on ajapikku käibelt kadunud (*isu* ‘pikne’; *kärajäs* ‘hakitatud linapeod’ (tavaliselt kümnekaupa); *kõle* ‘kepp, kaigas’; *sõsar*; *vältima* ‘nikastama’; *õutama* ‘laitma’).

Alustanud murdeatlase väljaandmist juba enne sõda (*Eesti murdeatlas* I, II — 1938, 1941), jätkas ta seda tööd Rootsisis, kus ilmus *Väike eesti murdeatlas* (Uppsala, 1955). Olgu sellest toodud üks murdetekst Põide kihelkonnast Levala külast. See küla on minu sünnikohast kilomeetrit neli kagusse, iidse kiriku külje all, Põide maalinna lähedal.

Rehetoa ake u lahti ja koja uks paoli. Seinad u sii puhas (kõik) tahmased, parand sauest, tuba ülalt repneaugust soadik (~saanti, sandəkət, saanta, santi, santa) kibed suitsu mõru täis, söst pesise (~ perise, persuse) auk u ju kinni. Parde vahelt rippuvad alla kuivand rugikõrred. Odrasaiad küpsevad ahjus, katla sihes keevad tuhld ja naered (~ naerid), sealt tõuseb auru üles. Pisikesed pojad (~ poiad) istusid kahegesta paergu (~ paers, paes, Paerst, paraaegu) muha kolde müiri peale, andvad nüid nälgas (~ näljase) koerale süia, kolmas poeg oatab pealt. Isa ja taet u pannud uie kartsa ahu ääre seina naale, nüid naad tegad, parandavad (~ rakitsevad) ja seadvad tiitsest kervid, labjakud, lasnu, vikatid, rihasi, vartu ja obustele ranjjiroomasi korda. Noorem töusis oki tagant üles ja läks rihala, võttis (taris) sealt kõrendid ja roandad käde (seltsi), tõi nendega kaost vett ja viis (kandis) (see) su(ur)de puude alla poaegu. Meite vanaemm, kiutkuub üll (selgas) ja pätid jalgas, istub tellide (~ kanjjasjalgade) taga ja koob kanjast, poel teisel kää ja ise laulab muistisid laulusi. Va pisike nõdr laps magab kätkis, palakas all, soe punase-koltse kiri söba easti peal ja ojan nurri pöös, mis sõsar taale u andnd (~ annund). Kärmpsid u pailu, nee toppivad taale suhu, ja sääsed söeluvad. Ümmardaja tuli tänavad kauda, väravast läbi, saunast koo(se), andis emisele, jäärale, lehmadele ja muudele veistele juua, astus siis üle läävepuu tuba ja pani levakannika, supioana, toarikipu, petipiima püti, koapsud-leiked, tüki taruliha, makid ja lõunasest söömast jälle jäänd räimed tadirukuga ja noad-koostad renni peale ja akkab nüid omale (enesele) andisi — kindud ja öösi kuduma. Isavend [emavend] läind omingu (kogutarit) kõöveteridusega metsa taha (~ teibule metsa) teiise perese, vabaniku juure. Isasõsar [emasõsar] peseb vassakud kätt nurkas käsi. Välljas pää-p paista änam mette, juba saab. Must pili u just umbest meite kuhal, ta vaibub (vaob?) soose. Kaugelt keib sageli kõue mürinud, vätku u koa näha. Öötakse, et eile ööse olle maal püsut ööbiku äält kuulud. Nõnda lihah meitel se kena suine laupa öhtale. Piirud panndakse tulejalgas põlema. Seda pääva maa-p unuta eluilmaskid ää mette, seda ma määleta oort ikka ja ühtejooni.

Eelastmena murdeatlase koostamisel võib käsitada Saaresta mahukat doktoriväitekirja *Leksikaalsest vahekordadest eesti murretes* (1924), kus on 160 märksõna. Esitatud on vastava mõiste leksikaalsed erikujud murretes, nende esinemine varasemas kirjakeeles ning etimoloogias. Kaarte on raamatus 80. Loomulikult pakub see raamat huvitavat ka saarte murde sõnavara kohta. Olgu mõned näited kodumurraku vanast keelepruugist: *ahtukenne* 'kitsas'; *kipp* — kapast väiksem vedelikunõu; *kangapoel* 'süstitik'; *kaatsad* 'püksid' — kasutusel veel sõnas *käe(kää)kaatsad* — s.o käopüksid 'nurmenukk'; *kaarmad* 'murakad'; *läkk* 'muda'; *ups* 'kult'; *töömes* 'pärm'.

Lõpetan selle lühipeatüki Andrus Saarestest ühe koomilisevõitu vahelugemisega, mis oli lihtsalt üllatuslik. Täiesti kogemata sattusin tema hiidsõnastikku *Eesti keele mõisteline sõnaraamat* kasutades ühele oma sünnikodu naabrimehele! Tõesõna: artiklis "Nali" on näitena toodud üks lühinaljand Pöidelt. See on järgmine: "... va Joopri Mihkel oli oma minia peale kargatanud, kui see esimest korda oli suppi taldrikutega laua peale toonud, et kuradi kukulind, või mulle suppi jao pärast andmas!" Joopri on tõepoolest naabripere ja Mihkel on seal ka elanud... See oli vabadikukoht; selle kõrval, teises sama nime kandvas vabadikuperes oli sündinud minu vanaema... Kas nüüd maailm on väike või kodukihelkond nii suur, et seesugune auväärt raamat isegi ühest selle paiga popsiperest mööda ei pääsenud!

IX

Kadri Peebo-Tamme korrektsel toimetamisel ja kirjandusmuuseumi väljaandel ilmus 1989. a raamat *Igal puul oma juur: Murdetekste Jakob Hurda kogust*, mis põnevate päevasündmuste ja hiljem ilmunud veel põnevamate raamatute kõrval on jäänud üsnagi märkamatuks. Ometi tuleb seda hinnata kui esimest väljaannet, kus on avaldatud kokku kaks ja poolsada murdeteksti, -kirjeldust, sõna- ja fraasiloendit jms Hurda kogust. See on valik tema korrespondentide kaastöödest, konkreetsest vastukajast Hurda kuulsale üleskutsele "Paar palvid..." (1888), milles teatavasti paluti saata kohalikus murdes kirjatükke *Eestikeele murrete raamatu* koostamiseks. "Esimene palve käib Eestikeele kohta. Üks keel saab

siis alles täiesti tutvaks ja selgeks, kui tema murdeid ehk külade ja kihelkondade kõneviisi hästi tuntakse,” kirjutab ta. Murdelist kirjapanekut soovib Hurt näha üldse kõikides kaastöodes, ükskõik millisest vanavara valdkonnast see ka oleks.

Murrete raamat jäi Hurdal nägemata, ülalmainitud valimik on, nagu öeldud, esimene tema kogust ja võib-olla — paraku — jääbki ainsamaks. Ajad on mitmeti rasked. . .

Minu ema keelest, kodumurrakust, on selles raamatus väärtuslik süstematiseeritud ülevaade ja murdetekste, kirjapanijaks tollane seminarist Johann Trull. Kirjapanekud on aastast 1888 (mu ema oli siis 8-aastane). On huvitav, et korrespondent märgib juba siis üsnagi tähelepandavaid erinevusi vanema ja noorema põlvkonna keelepruugis, samuti murrakusiseseid vahesid (ida- ja läänepoolseid).

Huvitavad on Trulli tähelepanded kaksikkonsonantide arvatavast kolmest vältest, pikkade vokaalide diftongiseerumisest (vanemal põlvkonnal *sear*, *moa*, *võeras*, *põesas*, *mõek*, aga siiski *rõöm*, *põön* — NB! *õ* on olemas, korrespondent on idapoolsest kihelkonna osast; on ka *see:sõda*). Tähelepanuväärne on järgsilpide vokaalide reduktsioon (*ühö*, *töhö*), *v*-kadu teatud naabruses (*nasu:nasva*; *rasu:rasva*; *sui:suve*; *põli:põlve*). Diminutiivides oli veel minugi lapsepõlves vanakeste keeles veel *kallikeine*, *eakeine* küll, *Eesukeine* — nagu sajand tagasi. Morfoloogiast: vist on praeguseks kadunud (või kadumas) nad *panad*, *tulad*, *tegad*, *nägad*; keeldkõnes *ää ming*, *tehk*, *võtk* ja asendunud kirjakeelsetega (*panevad*, *ära mine* jne).

Hurda algatust on tunnustatava viljakusega jätkanud Emakeele Selts, kelle teenekaimate korrespondentide esireas jääb oma vapustava töökusega aegumatuks Aadu T o o m e s s a l u (1916–1990). Ta oli sündinud Karja kihelkonnas, kuid elas 1945. aastast Pöidel, Ridala külas. Pöidelt ongi ta kogunud väga väärtuslikku murdematerjali — ulatuslikke, etnograafiliselt kaalukaid murdetekste ja sõnavara. Eesti Keele Instituudi murdearhiivis säilitatakse tema kirjapanduna kokku 5351 lehekülge tekste ja 36 608 sõnasedelit, millest suur osa on pärit just Pöide kihelkonnast. Ida-Saaremaalt oligi varem vähe murret kogutud. Eraldi esiletõstmist väärib 1951. a koostatud *Pöide murde grammatika* (771 lk!).

A. Toomessalu suurkogust on osake ka laiemale keele- ja kodu-loohuviliste ringkonnale kättesaadavaks tehtud, nimelt Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekstide sarja kolmanda köitena *Tuulik, kadakas ja leib* (Tallinn, 1970, trükiarv 4000), milles on korrektseid tekste Kaarma, Karja ja Pöide kihelkonnast. See on läbilõige selle erakordse mehe, algharidusega puusepa aastatepikkusest innustatud harrastustööst. Pöide murrakust on esindatud peamiselt korrespondendi kodu lähiümbruse keelepruuk. Keelejuhtideks on olnud 1950.–1960. aastate vanem põlvkond.

Huvitav on ka töö lõppu lisatud sõnastik. Selles sõnavaras on muidugi hulgake juba unarusse vajunud (*kivask* 'kivist tahutud mold'; *pand:panna* 'puust painutatud lehmaloõg', vibupüss oli veel minu lapsepõlvkodus *pandpüss*; *pähkereet* 'pasknäär'; *rauasitt* 'räbu, šlack sepikojas'; *viuhk:viuva* 'võhk, kihv' jmt; omalt poolt lisaksin veel *lapimees* 'vallakäskjalg'). Nagu öeldud, on see vaid murdosa Toomessalu elutööst.

Kuidagi möödaminnes, märkamatult, igapäevaselt oleme avalikkuses puudutanud niisugust vabatahtlikku, harrastuslikku kogumis- ja talletustööd. Emakeele Seltsi ja etnograafiamuuseumi korrespondendid on jätkanud Hurda loodud traditsiooni.

Mul on sahtlis professor Leo Jürgensoni (1901–1986) voolitud puulusikas pealdisega "Emakeele Seltsi sajanda keelepäeva puhul 1. nov. 1984." See päev oli Märjamaa keskkoolis. Pole lugenud, palju neid pärast seda on korraldatud. Muide, prof. Jürgenson ei olnud keeleteadlane, vaid ehitusteadlane, aga aktiivne seltsi liige. . . Kas suudame niimoodi jätkata?

Emakeele Seltsi väsimatu teadussekretär, ülimalt tagasihoidlik Heino Ahven ja tema kõrval Helju Kaal olid aastatepikkuse uurimis- ja avaldamistöö hingeks: 34 köidet aastaraamatut, 21 numbrit jätkuväljaannet *Kodumurre*, 23 köidet *Toimetisi*. . . , viis köidet korrespondentide murdetekste. . . Ükski nende väljaannete autoreist ei saanud honorari, kõik tegid kaastööd siirast tahtest. Ja lisaks keelepäevad koolides, ettekandekoosolekud, teaduskonverentsid, murdekogumisvõistlused. . . Tänu akadeemiaale, kes kandis trükkikulud. Aga mis saab edasi? Kas suudame jätkata, kui ühe raamatu ilmumine on mõistusetagusest kallis ettevõtmine?

Lisame veel: mõeldagu ometi, et see oli surutisaegne puhtrahvuslik töö, vastupanu (ja mitte passiivne!) vallutusrahva keele ja meele pealetungile. Meenutagem: selts sellisena ja tema väljanded olid ainulaadsed N. Liidus; seltsi säilimisel olid samuti suured teened Heino Ahvenal ja omaaegsel tolerantsel akadeemia presidendil.

Kuidas jätkata neid viljakaid traditsioone nüüd, ääretumalt vabas olukorras, kui läänepoolne maailm oma massikultuuri ja "trendidega" on *in* ja loob iga päev üha innukamalt meist üha "popimat imidžit"? On meil uus vahetus, on meil noore põlvkonna hulgas neid, kes omakultuuri on valmis kaitsma?

X

Viiks muidugi väga pikale, kui hakata lapsepõlvkodust kaasa võetud sõnavara etimoloogiliselt sõeluma. Piirduksin vaid mõne subjektiivse tõdemusega.

Kuigi keelehuvilistel on üldiselt teada eesti-rootsi laenude osa saarte murdes P. Ariste vastavast uurimusest (1931), olen neid sõnu meenutades alati olnud mõnevõrra üllatatud sellest, et neid on üsna arvukalt ka kõige argipäevasemas tarbesõnavaras, kus ju tühja kohta ei tohtinuks ees olla. Näiteks *iil* 'tuulehoog'; *korp* 'kaaren'; *kõlk* 'kelk'; *laga* 'kalasoolvesi'; *mä(ä)ra*; *penn* 'õrs'; *rott* 'hiir'; *räimes*, *solk*, *tiidus* 'kiire, kiirus'; *viss* 'tugev, kindel'. Uute kultuurikontaktidega koos võisid ehk tulla niisugused sõnad, nagu *kess* 'heinavõrk'; *palt* 'verikäkk'; *soop* 'seebipära'; *taldrik*; ei tea, kas ka *luss* 'lutikas'. Olgu kuidas oli, igatahes näitavad laenud rootsi asustuse assimileerumist põliselanikkonda pika aja jooksul, aga — võime küll öelda — kindlalt.

Keskalamsaksa algupära sõnu on muidugi arvukamalt nagu eesti keeles üldse. Mõnevõrra üllatusena võiks ehk saarlastele tunduda see, et neile nii tuttav *tuhlis* on alamsaksas *Tuffel*. Mandril on ahju *lõör*, aga meie kodumurrakus *röör* (alamsaksa *Rör*), eufemism *piss* on samuti seda algupära (kunagises kohalikus lastekeeles aga oli ka *tolla*), nagu ka nelipühiks ja jaanipäevaks tuppa toodavad *meiud*, sealt on pärit *meski*, *mold*, *viik* 'paeluss' ja *okk* 'vokk' — kui tuua vaid mõni näide.

Hilislaenude kihistus on vanematele põidlastele veel tuttav ja osalt kasutatavgi. Saksapoolsed (kirjakeelse ja baltisaksa päritoluga) on nt *litsud* 'uisud'; *vutter* 'vooder'; *laabruk* (Schlafrock) 'lai mantel'; *antsperi* matjad 'sõstrad'; *vehverments* 'piparmünt'; *sahvrei* 'sahver'; *nall* (Schnalle); *leier* 'loor'. Vene keelest on saadud *utsitama*, *nirku* 'mannerg'. Üldiselt on aga asemele tulnud kirjakeel. Kooliteenijat-koristajat kutsuti aastat seitsekümmend tagasi veel *tooruseks* (сторож). Huvitavad lühendid olid *vekk* 'kompvek' ja *pakk* 'tubakas' (uuemast rahvalaulust: *Piip, piip, pakikott, Tuleraud ja taelatiikk.*). Siia kuuluks ka mõisapargist taluaeda kõndinud *riin* 'sirel'. Osa hilislaenusid võib ehk pidada isegi omamoodi argooliseks. Arvaksin nende hulka nt meremeeste vahendusel tulnud hüüdsõnad *alleraht*, *allemõura* (!); *vaart* 'hoog' (rääkimata kitsama levikuga päris meresõnadest nagu *auskikk* 'vahikord'; *piidevint* 'pärituul'), võib-olla on selles kihistuses ka *apskõõt* 'keretäis peksa'; *käu* 'hoop', hüüdsõnad *säuka*, *säuka priuh*... Aastat viiskümmend tagasi oli kodukandi noormeestel moesõnaks *kudinal-murreldi* 'hästi ladusalt, kordaminevalt, mõnusalt' (murreldi kangas on kalasabamustriga).

Professor Huno Rätsep on osutanud, et *jõmpsikas* on vene keele vahendusel tulnud tatari laen, algselt siis tähenduses *postipoiss* (ямчик); siia võiks lisada ka sõimusõna *paskaak*, mis tähendab tatari ikkes Venemaal khaani maksukogujat (*баскак*). Laiemalt tuntud on *pasatski*. Selle kohta on koguni anekdoot.

Sügisel mandrilt välistöödelt kodukülla naasnud meeste hulgast puudub üks. Naine küsib saabunuilt, kuhu siis tema mees jäi. Vastatakse, et ta jäi Tallinna pasatskiks. Naine muretsema: "Äi tea, kas peab selle kuha (koha) kinni, ta kipub kangest viina võtma..."

Taandunud või taandumas on tänapäeva koduküla keskealise ja noorema inimese keelemälust mõnede haiguste ja nendevastaste ravimite nimetused: *rubid* 'rõuged', *sulunuhklus* 'nohu', *surihaigus* 'langetõbi', *viluhaigus* 'külmetus', *sõötrei* 'teatud nahalööve', *lemmu eli* 'palderjanitinktuur'.

Paljud ei tea, kes on *korpmassakas* 'viljanaksur', *leeskana* 'lepatriinu', *uuk* 'öökull', *nahklapp* 'nahkhiir', või missugused taimed on *vilvallikas* 'maikelluke' või *nallernaat*. Mõni noor inimene ei oska käänata isegi sõna *õlu* (murdes on nimetavas *t* säilinud: *õlut*). Kohalikus ajalehes (*Oma Saar* 3. X 1996) on

ühes luuletuses värsiread: Peremees õlutit kallab / kui proovid siis siia sa jääd.

Vanimast sõnavarakihistusest leiame näiteid kunagi kirja pandud regivärssidest. Mõned näited: *hail* 'katel'; *lemmes* (lemmes poisike) 'armunud'; *nave* 'laisk, lohakas'; *orbima* 'küpsema'; *pälin* 'helin, kõlin'; *päts* 'täkk'; *sasu* 'põsk'; *tähe, täsa* 'siia, siin', *varras* 'kallas, perv'; *äks* 'kirves'. Taanlase nimetuseks Saaremaal on muiste olnud *tammark* (Danmark). Siiamaani kutsutakse kodumurrakus tiritamme kasvatamist *tammargi* tegemiseks. See on teatavasti poiste n-ö võimlemispuos, kus seistakse käte toel pea peal, jalad enamasti harkis. Võib-olla peaks siis kirja pane-ma *tammharki* tegema. Aga vägisi tuleb meelde keskaegne julm tapakaristus — jalgupidi ülespoomine. Kui kroonikat lugeda, siis kasutati seda näiteks Jüriöö ülestõusu mahasurumise käigus ja saarlastegi tollane vanem Vesse hukati just sel kombel. Ja Taa-ni valitsemisaeg Saaremaal oli peaaegu sajandi võrra pikem kui Põhja-Eestis. Mine sa tea. . .

Võiks veel riivamisi märkida, et regivärssides on ka niisugu-seid sõnu, mis on ühised mandri murretega, aga saarte murdest juba väga ammu kadunud (*avama, hõim, hüva, hurm* 'veri' — ühes Sõrve laulus on *hurmatang* 'verivorst'; *susi, vats* jmt).

XI

Heatahtlik lugeja võib küsida, mis siis ikkagi on vaadeldavale murrakule kõige iseloomulikum, mis seal on see kõige huvitavam. Küsimus on muidugi üsna ootuspärane, kuid sellele rahuldavalt vastata on ilmselt võimatu, sest vastus kujuneb paratamatult vä-ga subjektiivseks ja teaduslikust seisukohast vaadatuna niisama vältimatult ka pinnaliseks.

Kõitvat on ju näiteks häälikuloolistes muudatustes, kus mõni häälik sõna eri vormides tantsiskleb nagu virvatuluke: kord on, siis kaob, tuleb taas või on siis hoopis teist värvi: *tants:tansib*; *kolne:koltse*; *käsi:kää:kätt:käde*; *üüges:üükse* 'iva'; *sisse:sihes*; *kui sui* 'kuiv suvi'; *rui* 'kruvi'; *õigus:õigu:õigut*; *koht:kus kuhas* jne jne. Tegelikult on selles keerulises mängus oma kindlad reeg-lid ja imetabast pole siin midagi. Kõigest sellest võiks muidugi

kirjutada terve paksu raamatu, kus ka päris kitsa murraku nähtused on eristatavad. Kui võtta laiemalt, siis on saarte murde alalt pärit inimene üsna kohe äratuntav omapärasest intonatsioonist — ka siis, kui ta räägib puhast kirjakeelt. Immigrandina suurel maal elades võib see nõrgeneda või kadudagi, aga sünnisaare keskkonnas taaselustub üsna kindlasti.

Tuttavat sõnavara meenutades või spontaanselt selle sugemeid kasutades olen end korduvalt tabanud muljelt, et saarte keelepruugile — ja muidugi kodumurrakule — on omane suur deskriptiivsus, millega luuakse eriline, otse silmaga nähtav või kõrvaga kuuldav varjundiküllus. Muidugi on see nähtus tuttav meie keeles üldisemalt: sirvitagu nt Alo Rauna *Eesti keele etimoloogilist teatmikku*, kus on hulgaliselt ka deskriptiivsõnu, kuid saartel tundub see olevat silmatorkavam.

Näiteks väljendavad erinevat käimist-kõndimist järgmised verbid: *jõlkuma, kodima, koibama, kooberdama, kooserdama, koterdama, kõngerdama, lodima, loivama, lontima* — neil kõigil on negatiivne varjund; *soopama* on läbi pori minema; aga *vadima* ja *varpima* osutavad kiirele käimisele; läks *küdidēs* 'hiilimisi', aga koer läks *sinkides* 'sörkides'; söömisega seoses: *kuugistama* (kugistama, nägalalt sööma), *moksimā* 'maitsema' (*Tuhlis on üks kallis asi, / Moksib moole justkut mesi*), *mupsima, nakitsema*. Rohkem loomade (lehm, hobune) kohta *lõugitsema, mokeldama* (sõnast *mokk*).

Ennast või kedagi-midagi ära määrima: *limama, mällima, mättima, rollima, rööpama, vittima* 'krohvimā'.

Deskriptiivsed on ka verbid *ränkama, rükkima* 'ülejäu rasket tööd tegema'; *mutsimā* 'jõuga toppima' (mutsis heinu murdesse). Tegelikuses kasutusel olevasse väga pikka loendisse lisame siinkohal väga tuttavad *kibama* 'kiiresti, rabeldes liikuma' (nt võrgust välja raputatud kalade kohta), *kiputama* 'midagi kergemat paigalt liigutama'.

Palju on deskriptiivset sõnavara n-õ suulise kontakti vallas — seoses kõnelemise, ütlemise, hüüdmise, noomimise ja muu niisuguse tegevusega: *agulema* 'kõvasti "läbi võtma"'; *jugama* 'pa-handama'; *jädima* 'vaidlema'; *kuuletama* 'ette heitma'; *naaksu-ma, nalgutama* 'ette heitma, rahulolematust avaldama'; *räpitsema*

'midagi paha kiiresti näkku ütlemata'; *parkuma, soagutlema, tap-
lema* 'kõvahäälselt riidlema'.

Tagaselja õiendamist väljendavad *susima* ja *eerdama* 'peale kaebama'; valjusti rääkima on *laukama*; hõikumist-kiljumist varieerivad *õilama, kiirguma, kilama*; mingile pahateole mõjutamine, n-õ augu pähe rääkimine on *ukutamine*, verb niisiis *ukutama*. Lausrumalusi rääkima on *lolti pülluma*.

Ilmekas on ka olekut märkiv fraseoloogia, nt *ambad tangis, silmad püsti peas* 'vihane olema'; *kõrvad lontis, moka kulpis; änd reide vahel* 'häbistatud, n-õ vahele jäänud'; *pitkas maas, siukus 'pikali'; lösakil; nõletama, tollutama, (tollis seisma), tõllakil* 'tegevusetult, lohakalt olema'. Kana *lossutab* pesal, aga part või hani *patitsevad* vees.

Pejoratiivset sõnavara: *jõlvand, joobakas, noljus, toljus* — kõik jõhkravõitu nooruki tähenduses; (*h*)*oorjääger* on seelikukütt; *tuhnus, otskohtlane, õiuke* — 'rumal, lollike'; *langepale* tundub olevat tugevam sõimusõna.

Jumalast antud ihuvea või inetu näo üle ei olnud eetilise hinnangut anda. Vanaema vabandas alati, kui oli mõnikord sunnitud ütlemata, et keegi on näo poolest inetu. Tavaline ütlemine oli siis: ta on *igava* või ka *kolutima* (kirjakeeles oleks siis *kolutu*) näoga.

Rahutu laps on *keesikas kiisikas*, vallatu *saamrall*, kes võib *talderalti lüüa* 'trallida'; laps, kes kõiki asju kisub-käperdab, on *rüüstepomm*.

Saaremaa murdekõnes on palju püsivaid sõnapaare. Tõsi küll, neid esineb — otsekui märkamatult — mujalgi murdeis ja kirjakeeles (*nipet-näpet, siit-sealt, risti-põiki; ei kippu ega kõppu; ei musta ega valget*). Ja mitte ainult meil, vaid ilming on lausa rahvusvaheline (*kribu-krabu* < saksa *Gribes-Grabes*). Oma argikogemusest lähtudes arvan, et seesugused sõnapaarid on eriti iseloomulikud just Saaremaale. Neid on meelsasti kasutanud ka siit pärit kirjamehed (nt Aadu Hint).

Püsivate sõnapaaride loomise lähtealuseks on olnud lihtne sõnakordus, mis arenguloos on andnud varieeruva parallelismi — meile nii tuttava kujundi regivärssidest. Seesugused sõnapaarid on tuntud folkloorist (vanasõnad, kõnekäänud). Sõnavalikut dikteerivad analoogia, sünonüümsus ja antonüümsus, aga sisu kõrval

ka foneetiline külg, alliteratsioon, assonants, silpide arv (Sarv 1987: 216jj).

Ilmselt kõige arvukamad on analoogia- ja sünonüümipaarid — enamasti on need nimisõnad mitmuse nimetavas, tähistades tihtheale kogumõistet. Sidesõna kasutatakse harva. Mõned näited: rend oli *ead-paremad* (ains. osast.) täis; *elud-ma(j)ad* 'hooned'; meitel pole seda *elus-maaskid* ('kodus') mette; *kuhad-paigad* 'kohad'; *leiked-tuhlid*; *luud-kondid* aiged; *pead-jalad* koos 'ruumi vähe'; vandus *musta-kuiva*; *naised-lapsed* 'pere'; *odrad-kaerad* 'suvevili'; *pihu-põrmu* 'mitte midagi'; *pokit-langit* — imetlushüüatus; *reed-rattad* 'reed-vankrid'; kõik *kuhad rügi-ränka* 'prahti' täis; valetles mo *suud-silmad* täis; *söömad-joomad*; *õlled-viinad*; *teed-raad* 'teed-rajad'; *topal-mähal* 'higine'; *ülemad-vanamad* 'tähtsad asjamehed' (nende kohta käib ka väljend *änamad* (enamad) *inimesed* — tänapäeva keeles siis prominendid. . .).

Vastandsõnade paarid: *eest ja tagant*; *sihest ja väljast*; *lisidalt ja kaugelt* 'igalt poolt'; *pitkuti ja pööti* 'pikuti ja põigiti'; *äi saba äga sarvi*. Ühest uuemast rahvalaulust: *Ööd kut päevad, suid kut talved/ Ma pea kuulma naise palvid*. — Seega siis kogu aeg. . .

Riimsõnu: *kila-kola, kita-vita* 'kuidagiviisi, vaevaliselt'; *liga-loga, luhki-puhki* 'üksikasjaliselt' (nt mingi asja arutamine); *kibinal-kabinal, risti-rästi, mitmed-setmed*; lastekeeles *tutti-notti* 'kartulit ja jahukastet'.

Sõnapaar on ilmselt aluseks olnud ka mõnele liitsõnadele: *maailm, rääkis maoast ning ilmast*, ehk ka *perelaps* 'perekond', *silmnägu*.

Lõpuks üks lõiguke hoopis mujalt.

Mulle on väga erilise, kuidagi suursuguse mulje jätnud leelittega frekventatiivid minu ema ja vanaema keeles. Praeguse põlvkonna suust on need ilmselt kadunud: mitte siis praegune *jalutama*, vaid *jalutlema*, nõndasamuti *iritlema* 'irvitama'; *mee-litlema, osatlema, soatlema* 'sajatama', *valetlema*. . .

Oli ka seesuguseid tuletisi nagu *lollidus* 'rumal tegu', *vigadus* 'vigane olek, puue'; *kuibus* 'väga kõhn, kudev inimene'; *söömlik* 'hea söögiisuga'. Kirjakeeles võiks olla kasutatav *hännatu* (või ka ehk *hännata*, murdes muidugi *ännati:ännatima*) tegu 'rumal,

järelemõtlematu tegu', aga ka sama täiendiga *hännatu* jutt 'rumal, vastutustundetu jutt' — nii kohatav praeguses poliitilises kemplemises. . .

XII

Keeles on omamoodi vastuolusid.

Eelnevalt pidasime täiesti õigustatult keele rikkuseks seda, kui saame esitatavat väga varjundirikkalt vahendada deskriptiivsõnadega, lähedaste, kuid ikkagi eri varjunditega sünonüümide abil. Väga sünonüümiderikas on meie regivärsside keel: sõnal *neiu* on vaid pisut vähem kui 900 (!) poetilist vastet (üle kogu meie keeleala kokku muidugi).

Kuid ühel sõnal võib olla väga palju tähendusi, ta võib olla lausa lõpmatult polüsementiline. Võtke, palun, kätte *Eesti murrete sõnaraamatu* I köite 1. vihik ja vaadake märksõna *ajama*: sellel on olenevalt kontekstist 28 põhitähendust (enamasti ühendverbide põhisõnana), artikkel murdenäidetega hõlmab 14 lehekülge. Kas vaene keel, et koormab ühte sõna nii rängalt? Ja ometi on kõik näited nii täpsed ja ilmekad. . . Teisipidi rikkus või kuidas seda ütelda!

Kirjakeel on sõnavaralt vaieldamatult rikkam kui ükski murrak, sest ta peab võimaldama suhtlemist kõigis valdkondades kodusest olmest teaduse ja ilukirjanduseni. Murdekeel ei vaja ju näiteks kaasaegset teadusterminoloogiat. Kirjakeel on ühtlustav, teatud mõttes nivelleeriv, suhteliselt isikupäratum (eriti tarbeinfo edastamisel igapäeva olmesfääris, massimeedia teatud žanrides, mingil erialal jm). Kirjakeel on avatum väljast tulnud mõjudele.

Murdekeel on konservatiivsem, ta on sissepoole pööratud, ta kasutamisalal on piiratud. Ta on intiimsem, lähedane lapsepõlvest peale, on tõeline ema keel, mis seob sünnipaiga ja selle ajaloo. Ta loob suhtlemisel vahetuma kontakti, teistsuguse hõngu ja hingega maailma, kuhu just selle keelevormi vahendusel võib sisse minna.

A. Saareste on oma raamatu *Kaunis emakeel* tiitellehel tsiteerinud Carl R. Jakobsoni: "Keel on rahva kõige kallim pärandus. Keel on, mis rahvast rahvaks teeb; ta varjab lõpmata väge ja pü-

hadust oma sees. Keel ja mõistus käivad käsikäes, sest keel on avalikuks saanud mõistus.”

Arvan, et see vägi ja pühadus, õigupoolest päris seletamatu, on omane just oma kodumurrakule. Jah, mis vägi see siis ikkagi oli, kui Ado Grenzstein, see äge venestuspoliitika pooldaja, järsku oma *Olevikus* (1890, nr 47–49) kirjutab nii ülistavalt oma kodumurrakust ning lõpetab sõnadega: “Tarvastu murrak on oma hääleõpetuse poolest nii ilus, et anna kas musu. . .” Tahaks uskuda, et see nii vastuolusid täis mees seekord siiralt kirjutas. Ning õige on tal ka see, et murdekeel läheb südamesse enamasti alati kõrva kaudu.

Kuid see ei ole mingi vastuolu kirjakeelega. Murded on ju olnud — ja on ka edaspidi — kirjakeele rikastajad. Kuid on ikkagi suur õnn, et meil on ü k s kirjakeel.

Eelnevalt esitatud lünklikust ülevaatest peaks ehk mõnevõrra selguma see viljakas sümbioos ja meie keele suurus üldse. Lugesin Eesti murdekaardilt, mitu maakihelkonda meil oli. Sain koos Setumaaga 111. Kõigil on oma murrak, kõigist on üleskirjutusi, monograafilisi uurimusi, artikleid. Ning kirjutatakse veelgi — paremini muidugi kui need read siin. Milline ammendamatu aare, see meie keel!

Kirjandus

- A a v i k, Johannes 1920. *Elustet instruktiiv*. (Katsed ja näited. IV.) Tartu
- A a v i k, Johannes 1921. *Uute sõnade sõnastikku*. (Teine parandet ja suuresti täiendet trykk.) Tallinn
- A a v i k, Johannes 1923. *Saaremaa keel ja kirjakeel: Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele*. Kuressaare.
- A a v i k, Johannes 1924. *Keeleuunduse äärmised võimalused*. Tartu
- A a v i k, Johannes 1936. *Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika*. Tartu
- E d e r b e r g, Friedrich Wilhelm 1913. Nikolai Nolcken. — *Eesti Kirjandus*
- K a l j o, Theodor 1928. Õ ja ö hääliku vahepiirist Saaremaal. — *Eesti Keel*, nr 7–8
- K o i t, Enn 1939. Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses. — *Eesti Keel*, nr 3–4

- N o l c k e n , Nikolai 1873. *Aabitsaraamatu sissejuhatus: Laste koolitajate õpetuseks ülespanndud*. Kuressaare
- P e e g e l , Juhan 1960. Mõningaid lisamärkmeid Dimitri Mevesest. — *Emakeele Seltsi Aastaraamat*. VI. Tallinn
- P e e g e l , Juhan 1965. Üliõpilane Albert Saaber — *Keel ja Kirjandus*, nr 10
- R a u n a , Alo 1982. *Eesti keele etimoloogiline teatmik*. Rooma—Toronto
- S a a r e s t e , Andrus, Arno Rafael C e d e r b e r g 1927. *Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi*. Tartu
- S a a r e s t e , Andrus 1924. *Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes*. Tartu
- S a a r e s t e , Andrus 1952. *Kaunis emakeel*. Lund
- S a r v , J. 1987. Püsiv sõnaühend folklooris. — *Rahvaluulest*. (Emakeele Seltsi Toimetised, 21.) Tallinn

JUHAN PEEGEL (sünd. 1919) on lõpetanud Saaremaa Ühisgümnaasiumi 1938 ja Tartu ülikooli eesti filoloogina 1951. Filoloogiakandidaat 1954, filoloogiadoktor 1975. Töötanud Tartu ülikoolis, viimati žurnalistika professorina, Eesti Teaduste Akadeemia tegevliige. Avaldanud teaduslikke töid eesti ajakirjanduse ajaloost ja eesti rahvaluule keelest (sealhulgas *Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides*, 1982–1991), samuti ilukirjandusteoseid.

ILMAR TORN. Paljajalu kodumurul. (1970)

MERESAARLASED

Kujunemise käändekohti

Bruno Pao

JÄÄ-ÄÄRNIKUD

Saaremaa vabanes jääaja painest ja hakkas aegamisi merest kerkima seitse-kaheksa tuhat aastat tagasi. Millal seda saarenukki kaugel meres esimesena nähti ja kes see avastaja oli, pole teada. Tõenäoliselt oli see hülgeid küttiv jää-ääre inimene nahkpaadis. Nagu teame, jõudsid mereloomade kütid hiljem Lapimaale ja Siberi põhjaaladele. Nad asustasid Ameerika mandri ja nende järglased elavad praegu nii Tšukotkal kui Gröönimaal, olles kaheli loodusliku eluviisi ja tsivilisatsiooni mugavuste vahel.

Mingite nõrgalt alateadvusse kinnistunud piltide abil oleme püüdnud enesele ette kujutada seda esimest Viidumäe avastajat. Kindlasti oli meri heitnud saarekese randa ajupuid, mis päikeses kuivanud ja kõlbasid paadiraamistikuks. Jääserva sulamisel pudenend rändrahnudel lesisid hülged. Kõrgete põsenukkidega, tumedate ja karmide juustega ning vidukil silmadega ürgisa ilmsesti teavitas oma suguharu sellest turvalisest maanukist meres. Vaatamata aastatuhandete jooksul toimunud segunemisele, võib üsna mitmes pärisaarlases peituda kaugete esivanemate jooni, mille kaudu tungib veel siiani esile niinimetatud merehulkurlus. See on vist sobiv sõna seletamatu veelemineku tungi iseloomustamiseks. Võimalik, et enesevaatlus midagi selgitab.

Mäletan üht varakevadist päeva oma lapsepõlvest. Kõrgemale rühkiv päike oli sulatanud värvataguse kopli järveks, kus ujusid veel jäälahmakad. Seda vaadates ei suutnud ma ootamatule ja

imelikule kutsele vastu panna. Veeretasin otsustavalt paargust, kus keedeti vähemalt kuus korda aastas koduõlut, jõukohase tünni koplisse. Valisin ridva ja läksin jää-äärnikuna merd sõitma. Meresõit on oma olemuselt inimese silmamõõdu, tasakaalu ja naudingu proov. Võib arvata, et meresõit asub aste madalamal kui lendamine õhus. Tookord tundus mulle, et tünniga jäätükkide vahel laveerides kasvan mehemaks. Äkki hakkas tünn keerlema ja ma kaotasin tasakaalu. Sain esimese merekogemuse: lameda põhjaga veesõiduk ei kannata suurt merd ega väljaõppimata mere-meest. Lõpuks õnnelikult kuivale pääsenud, läksin koju riideid kuivatama. Vanas rehetoaas oli parajasti võetud suurest paekivi-dest laotud ahjust kuus kolmeteistnaelast leiba. Nüüd oli minu kord ahju pugada. Olin seal ennegi leivaküpsetamiseks paarküm-mend kasehalgu ristriita ladunud. Peagi hakkas avatud ahjusuust kommi alla, kus suitsusingid rasva higistasid, tõusma aurupilv.

Nõnda algas mu mereline elu.

Mõnikord olen vanemas eas mõtelnud poisiea sündmustele ja suurele reheahjule, mis päästis mind kopsupõletikust. Ebaõnnes-tumised mereasjades aga merelemineku tungi ei peleta. Sõja järel, kui meie Lääne-Eesti saarte vahel polnud mingit regulaarset laeva-ühendust, tuli endal väinadest ülepääsu otsida. Läksin Valjalast jala Triigi lahe äärde. Enne päikeseloojangut leidsin seal kamba Hiiumaa põrsaostjaid, kes seadsid ennast väikese mootorpaadiga kojusõiduks. Tahtsin minagi minna otsima kohta, kus olen sündi-nud. Kahjuks oli paat juba üle koormatud. Seal lebasid põrsakas-tid, jalgrattad olid seatud lapiti üle paadinina. Vana paadikipper aga nägi, et poiss tahab tõsiselt merereisi kaasa teha. Ta pani mu istuma päris paadi ninale, nõnda et jalad rippusid väljapoole paati. Tagant toetas istmikku esitäävi ots. Kui Väinamerel juba raskem laine üle selja käis, hoidsin kahe käega jalgrattaraamist kinni. Sõit kestis loojangust päikesetõusuni. Kui Puulaidu jõud-sime ja ruigavate põrsastega reisijad lahkusid, arvas auväärses eas, luitunud kapteni nokatsmütsiga kipper, et poiss talub merd küll, ja lisas, et täismeremeheks loetakse alles seda noormeest, kes kõikuvast kalapaadist lööb 40 jala pikkuse ja alt 6 tolli jämeda mõrravaia ühe ropsuga 6 jala sügavuselt merepõhja. Sinnamaani

peab rohkesti silku ja leiba sööma ning hoolsasti hapupiima peale rüüpama. Kavalate silmadega vana merehulguse arvamus jättis lootuseukse praokile.

Aastad on möödunud. On söödud silku ja leiba ning nähtud merd ja meremehi. Ometigi pole kaasmaalaste peale mõeldes päriselt selge, kuidas mõnest saab meremees ja teisest ei saa. Kui palju kutsest on sündides kaasa antud ja paljudest lühike elu jõuab õpetada?

Saaremaal on inimeste seosed merega igapäevased. Juba hommikul uksest väljudes hingame sisse mereõhku. See, kes aga hommikul läheb haakrikuranda üle vaatama, sellel on mõned tilgad jää-äärniku verd soontes. Rannaskäigule järgneb võrkude valmisseedmine meresaagi tabamiseks. Kui oleks luba, läheks saarlane ka talvel kelgu ja püssiga merejääle. Hülge tabamisel oleks ta nõus ka poseerima — üks jalg noti turjal ja püügiriist peos. Seda kotkalikult uhket poosi ja ülevat pilku oleme kindlasti kuskil näinud. Mulle tuleb meelde Ojamaa saare põhjaosas asuva Färø kiriku seinal rippuv vana maalitud epitaaf, mille kujutatakse 1618. aasta aprillikuul Läänemerel kadunuks jäänud kohalikke hülgekütte. Nad seisavad triivival jääpangal Ojamaa ja Saaremaa vahel. Nende ees lamavad mõned tabatud hülged ja paar meest on tõstnud ühe jala saagile nagu lövid, ja nad vaatavad uhkelt, harpuunid peos, üle kirikuliste igavikku. Nende kaasaegne kunstnik on õigesti mõistnud seda ürgset jahiõnne, mille kõrval habras jää ja külm, hingemattv vesi pole midagi.

1996. aasta talvel Kuressaare piiskopilossis Saaremaa Merekuultuuri Seltsi korraldatud näituse “Mereline Saaremaa” ülespaneku ajal saime mõned vanad fotod Muhu saarelt. Ühel on jäädvustatud muhulastest hülgeküttide hea päev. Nad olid Pärnu kala-kaupmehe poolt palgatuna pidanud hülgejahti Liivi lahe jääl enne Esimest maailmasõda. Habetunud meeste võidukad jahipoosid on üllatavalt sarnased nendega, mis kolmsada aastat varem Färø kiriku seinal vaatamiseks pandud. Alla keskmist kasvu juhtküttil on kõrged põsenukid, pisut pilukil silmad ja habe ning juuksed paistavad pildi peal kaunis tumedad.

Seda masti mehi leidub Ida-Saaremaal tänapäevalgi. Läänepoolsel Saaremaal kohtab "pisikesi musti" harvemini, seal elavad pikad sinisilmsed "loivamid". Need rahvapärased hüüdnimed on käibele läinud Muhust pärit uisukiprite suu kaudu. Mäla külast Jaan Pautsi vanaisa, kes oli Suure väina uisu kipper, on jutustanud, et "loivamite" jaoks kõlvanud ka väike uisk, sest need olnud Liivimaale laevu ehitama siirdudes rahulikud ja leplikud mehed. "Pisikesed mustad" kippusid sadamakõrtsist uisu peale tulles oma vahekordi edasi klaarima. Kätsi õiendamine aga vajanud ruumi ja nõnda tulnud nende jaoks suur uisk purje alla panna. Võimalik, et omadussõna *must* lisati idasaarlastele ka seetõttu, et neile meeldis möödunud sajandi teisel poolel sõita merd Riia aurulaevadel kütjatena, masinistidena ja hiljem ka mehaanikutena. Altteki mehi hüüti laevas aga *black 'must'*.

Ida- ja läänepoolse Saaremaa silmatorkavat etnilist erinevust on 1910. aastail käsitlenud luuletaja ja keelemees Villem Grünthal-Ridala.

Teatud pärilikud nähtused võivad kujuneda avarate jääväljade ja suurte lahvanduste üksiklaste juures. Neile sai vastumeelseks tihe asustus, sest see kitsendas jahialasid. Hülged elutsevad aga peamiselt hajali. Kuskilt sealt kaugelt on meilegi tulnud ebameeldiv tunne, kui keegi hingab lähedalt kuklasse.

Oma eluruumi vallutasid ja hoidsid jää-äärnikud paadi abil. Enne kui inimene saduldas hobuse või leiutas ratta, valmistas ta paadi. Meie kaugete esivanemate paadiehituskunst on arenenud aeglaselt, sest vee ja tuule omadused on jäänud samaks. Puupaadi sõiduomaduste talletamine ongi nende suur pärand järeltulevatele põlvedele. Katsed plekk- ja plastikpaatidega pole üle tuhande aasta vanust paaditüüpi ületanud. Ka paadirahva viimased aimaavad järglased on võimaluse korral eelistanud jääda kalapüügi ja paadi juurde.

Pikad ja sinisilmsed, rahulikumad inimesed on Saaremaale tulnud kuskilt lõunast või edelast, jää-äärseid põhja poole surudes ja neile uusi sõnu laenutades. Tulnukate osa Saaremaa hilisemas meresõidus on väljapaistev, nad ehisasid laevu ja sooritasid kaugeid meresõite. Võib arvata, et suurematel alustel said nad

kogemusi juba viikingiajastul. Selle lõppedes jätkasid saarlased oma viikingiretki 12. sajandil ja 13. sajandi esimesel poolel. Meie hilisviikingite laevad hukkusid lahingutes Riia all, Koiva jõel, Tallinna lähel, neid põletati vallutussõjas ja vastuhakkude järel ning hävitati pärast 1343. aastat hoopis relvade ärakorjamisega. Osal õnnestus pageda Páris-Soome saarestikku, kust Saaremaa piiskopid neid tagasi nõudsid. Kohalejäänud ehtasid edaspidi tavalisi paate ja vaikselt ka suuremaid noripaate, millega purjetati mereõnnetusse randunud võõraste laevade vante läbi raiuma. Murtud mastidega laev kuulus rannaasukatele.

Paarkümmend aastat tagasi õnnestus mul Tagamõisa poolsaarel veel juttu ajada viimse vandiraiuja Karl Koorega. Tema käis noripaadiga, kirves käes, avaristi peal veel 1923. aastal. Üllatav oli kuulda, et oma pika eluea jooksul on ta tabanud üle tuhande hülge. Mõned aastad enne sõda ta isegi elas lagedal Harilaiu kividest ja mereheidisest ehitatud onnis ja küttis hülgeid Laeva-rahul. See robinsonlik eluviis aitas tal ka Siberi surmalaagritest eluga tagasi pääseda.

RANDLANE JA LAEV

Tabavalt on randlase olemust ja mõtteid avanud Eesti ajaloost tuntud "Linda" laevaseltsi peamisi asutajaid, kipper ja rahvakooliõpetaja Gustav Eslon (1846–1916). Seltsi pidulikul koosolekul enne jõule 1879 peetud kõnes ütles ta muu hulgas järgmist:

"[---] seal tuleb veeäärnik, raiub üht ja teist maha, — tahub planguks, leikab lauaks, hõõveldab, paenutab, naelutab neid ühtekokku ühendades üheks laevukeseks, kellega* oma mõistust ja kunsti vee peal tahab näidata, mis ta jalgsi mitte ei võinud."

Rannatalupoegade merelaevanduse taassünd algas paadist. See väike vastupidavast puidust koolutatud veesõiduk säilitas läbi sajandite laevaehituskunsti, meresõiduuskuse ja majandusliku hüppelaua. Teatavasti olid paadivoorindus ja kalapüük kogu ajaloolise aja jooksul eestlastele avalikult lubatud. Lahtise paadiga

---

*Ka inglise keeles öeldakse laeva kohta *she!*

tormisel merel purjetamine ei ahvatlenud üha enam paikliku eluviisiga mugavdunud vallutajaist isandaid ka seda ala oma tsunfti kiskuma. Isegi Tallinna kaupmeeste laevadel oli eestlastest kapteineid ja madruseid, kes vedasid kuni Liivi sõjani Lääne-Euroopast soola. Paatidega üle Läänemere käimine oli tavaline.

Esimene teadaolev paatide loendus, mis toimetati Eestimaa kubermangus möödunud sajandi alguses, andis ümardatud tulemuseks 450 paati. Lisades siia loenduse analoogia abil Liivimaa Eesti osa, saame juurde veel umbes 350 paati. 1939. aastal loendati meie riigis paate kümme korda rohkem. Kuni 1940. aastani peeti meil paadiks seda veesõidukit, mis kannab kuni 20 tonni lasti. Suurema kandejõuga alus arvati laevaks. Vastavalt majandusliku jõukuse ja tehnika arengule kasvasid meie ühemastilised laevukesed möödunud sajandi teisel poolel kahe- ja kolmemastiliseks. Laevameestele nõutava hariduse andmiseks asutati praktilise kallakuga merekoole vahetult laevanduskeskustesse ja korrastati teaduslikumalt laevandusse puutuv terminoloogia. Varem oli paatide ja laevade nimetustega nii, nagu neid kuskil rannapiirkonnas kutsuti. Sama tüübi sünonüümide rohkus oli küllalt värvikas jutuaajamiseks, kuid asjaajamises tekitasid sama laeva eri nimetused segadust. Kunagi Kasahstani steppides uudismaadelt vilja koristades kogesin, et seal on hobusel 40 sünonüümi, kuid raudteerongi kohta ütlesid kasahhid “pojezd”.

Nagu stepirahvastel on ajapikku välja kujunenud hobusekultus, nii on Läänemere randlastele sügavalt omane mere ja veesõiduki müütiline austamine juba meresõidu aojast alates. Huvitaval kombel on soojema mere ääres juba mõni tuhat aastat tagasi kujunenud meresõidu riski pehmendamise anujaks madu või draakon. Keskaegsetel merekaartidel on suurtele ja tundmatutele meredele joonistatud hirmuäratavaid maokujulisi elukaid. Hädaohtude selginedes muutuvad mõned kalasaba ja uimedega, soomustatud koletised kauniteks näkineidudeks. Selline muutus on tuntav ka sadu laevu hukutanud Hiiumadala nimes — Neckmansgrund.

Paistab usutavana, et veesõiduki turvamiseks on meilegi mõju avaldanud see, et germaani keeltes on teatud laevatüüpi nimetatud

snake, snäcka või *snike*. 9. ja 10. sajandil kandis see laev väljaulatuval esitäävil veel maopea kujutist. Veelgi varem on roomlaste hobuste vedamise laeva nimetatud *uscire*'ks, mille käilakujuna haldas merd hirmuäratav draakon.

Me ei tea, kuidas kutsusid muinassaarlased oma laevu, sest neid on kroonikates märgitud kõrvaltnägija teadmistele tuginedes ladina keeles. Suulisest pärimusest on aga teada see, et mere-sõidule asudes võtsid saarlased laeva kaasa kuivatatud ussipäid. Kusagilt sealt ajapiirilt on pärit ka venekeelne laevanimetus *uš-kui*. Millal öeldi Eesti alal esimesena laeva kohta "uisk", pole teada. Wiedemanni sõnaraamatus on see kirjas kujul "huisk": "1) *Fährboot, Prahme, Jacht*; — 2) *Schneeschu, Schlittschuh*".

Selle märksõna kirjaviisi juures kerkib keelele küsimus: kas pole tegemist sõnatüve "uss" palataliseerimise juhuga, nagu seda olen kohanud Saaremaa perekonnanimede kirjutamise juures möödunud sajandil. Näiteks Kott kirjutati Koitt.

Ussikultuse vaibudes hakati laeva vöörile kinnitama võimsamaid nikerdatud looma- ja lõpuks ka inimfigure. Ka uskumuste, ehitusstiilide ja tehnika muutustega käis kaasas laevanimetuste muutmine. *Snake* ja *neff* muutusid "kogeks" (alalhoidlikult hüüti Häädemeeste rannas teatud paaditüüpi "nikiks" veel möödunud sajandil). Laevade kandevõime ja kiiruse suurenedes püüti nimetuses rõhutada ka neid häid omadusi. *Schute*, mille soomlased ja eestlased mugandasid "kuudiks", sai valitsevaks kiireks rannasõidulaevaks. Viimane *schute* ehitati Eestis paarsada aastat tagasi Vihula rannas, pärast Liivi sõda on Saaremaalt Laugu mõisa *schute* viinud Ahvenamaale lupja. Tagasiteel on talupojast kipper kaotanud laeva raudankru. Mees seletas, et kui ta oli saarestikus ankru peal tormivarjus, katkes köis ja ankur jäi merre. Hiljem selgus, et laevnik oli ankru varastanud, et omale "uisku" ehitada. Samuti nimetab kipper ka mõisa laeva "uisuks".

Kõnealuselt ajajärgust on pärit ka tuntud Maasilinna laevavrakk, mille otsimisest mul oli võimalus osa võtta.

See laev on ilmselt ehitatud kohapeal, ja kaarte vahel kivistunud känkrad osutasid sellele, et nüüdseks ülestõstetud ja konserveeritud säilmed kuuluvad alusele, mis samuti vedas lupja.

Järelikult on see *Schute*, mida võib tõlkida "uisuks". *Schute* pärineb Põhja-Saksamaa rannikualalt: *Schuit*, tegusõnast *schieszen* 'sööstma, tormama, kihutama'. See toob silme ette 16. sajandi gravüüri, kus kujutatakse uisutajaid Preisimaa ranniku lähedal jääs. Vanades ametlikes kirjades tehakse samuti kindlat vahet: ulgumere laev on *Schiff*, rannasõidulaev *Schute*. Eestlaste ja liivlaste vahendusel on ka vene keelde jõudnud laevatüüp "ušku". Mõned teadlased kinnitavad, et "uisk" ja "ušku" on tulnud skandinaaviast ussilaeva nimetuse kaudu.

Olgu kuidas on, aga ühemastiline rannasõidulaev oli see alus, mis seostas randlase mõisa- või kaupmeeste laevandusega, kuni ta ise laevaomanikuks sai.

Kuussaare tollivalitsuse registrisse on talupoegade laevu hakatud kandma 1845. aastast alates. Neid väheseid ühemastilisi purjekaid uputati Krimmi sõja (1854–1856) mereblokaadi ajal ja ettevõtlikud rannatalupojad alustasid paatidega salakaubavedu Rootsist ja Soomest. Peamiseks meretaguseks kaubaks oli sool. Saaremaal vajati seda hinge kohta üks puud aastas. Soola salavedu kestis veel siis edasi, kui 1866. aastal Vene riik tõstis sisseveetava soola tolli 19 kopikalt 35 kopikale puudalt. Aasta jooksul avastatud salaveo kogus tõusis 8 puudalt 400 puudani. Saaremaa elanikud hakkasid soolanälga jääma. 1868. aastal lubati Saaremaale tuua ilma tollita 60 000 puuda soola. Selleks ajaks olid paadiomanikud oma kasumi saanud ja hakkasid kahemastilisi laevu ehitama. 1880. aastatel võeti laevakampadega juba kolmemastiliste ehitamine käsile. Mõnikord ka hiidlastega kahasse.

1890. aastal, kui Saaremaal algas tõeline laevaehitusboom, hakkasid kahemastiliste purjekatega pisut kapitali kogunud Emmaste hiidlased Mustjala panga lähedal Võhma sadamas kolmemastilist ehitama. Saaremaa metsades kasvas veel pikemaids puid suure laeva pikitugevuse sidumiseks. Simmo Leisberg oli Paldiski merekooli lõpetanud kogemustega kapten, tema vend Toomas mitme väiksema laeva omanik, ainult ühe aasta (1877–1878) Paldiski merekoolis õppinud Siim Pao oli tursalaeva kaptenina Koola poolsaare rannikult Teriberkast paastuturska Peterburi vedanud ja nüüd reederiks kosunud, Simmo Onno oli laevameistrina teeni-

tud palga laevadesse jätanud ja nõnda protsente teeninud, Peeter Hausberg oli laevameister, kes lootis tööga uues laevas kaasosanikuks saada. Mustjala mehed Ado ja Mihkel Meerits, Jaan Viikan, Mihkel Piik ja Simmo Loodus muretsesid laevaehituspuud ja töömehed. Nii ehitati kümnest mehest koosneva laevakamba purjekas. Ta ristiti "Koidulaks", veesati ja 9. juulil 1891 mõõdeti ja registreeriti. 260-nettoregister-tonnine barkantiin sai paberid sõitmiseks kõigil meredel — Saaremaa meresõidu ajaloos esmakordselt. "Koidula" sai tööka ja õnneliku kiiluga laevaks ning purjetas 22 aastat. Ta tõi omanikele sisse kena kopika.

Perekonna ajaloolisest traditsioonist on teada, et Siim Pao tegi kolmest pikast ja kuivast kasehalust omale "rahapuud". Puurinud piki halgu kümnerublase kuldraha lobe-istu mõõtu sügava augu ja valmistanud selle augu sulgemiseks pika tihe-istuga varda. Kui halg raha täis olnud, siis ulatanud varras pikalt halust välja. Kui sealt raha kasutati, siis vajutati varras jälle raha vastu. Ülalt äärest tehti varrele täke, et keegi ei saaks ilma peremehe teadmata mõnda münti ära võtta. Need halud lebanud reheahju peal ja neid nimetatud: elamisepuu, laste koolitamise puu ja uue laeva puu. Sellest ilmneb, et laevade teenistuse kasumist investeeriti kolmandik laevanduse arendamiseks. Tavaliselt kogu oma raha ühe laeva sisse ei pandud — see võis uputada kogu varanduse.

Purjelaevanduse õitseng Saaremaal piirdubki ajavahemikuga 1890–1905. Sel ajal ehitati Saaremaa kõige tähtsamas laevaehituspaigas, Papisaares purjelaevu 205 000 rubla väärtuses (laevaehituspuusepp teenis päevas 30–60 kopikat), see teeb keskmiseks aastainvesteeringuks umbes 20 tuhat rubla. Aastail 1905–1910 kulutati laevaehituseks aastas keskmiselt ainult kolm tuhat rubla. Samal ajal saatsid Kihelkonna ja Mustjala kihelkonnast pärit mehed maailmameredel kogutud laevameheteenistusest koju kokku ligi 400 000 kuldrubla aastas. Kui inimesed said pisut enam hari-dust ja nende silmaring laienes, siis pani raha nad liikvele. Lennates välja kehva põllulapikesega ja üleasustatud kodudest, sai neist hinnatud töäjõud, sest Saaremaa rannakülades valitsevate tavade järgi kasvatati siin ausaid ja töökaid inimesi. Saar otsekui tootis väärtuslikku töäjõudu ja eluseemet muude paikkondade jaoks.

Jõukuse kasvades ehitasid merendustegelased mujal sadamalinnades nähtud eeskujude järgi uusi maju, soetasid neisse presitiiziesemeid, ostsid odavalt vanu pehkinud parklaevu, mis seilasid võõraste kaptenite juhatusel soojadel meredel. Neis laevades oli juba kaks kolmandikku võõrast kapitali. Võõrad kaptenid oskasid ka laeva teenistust võltsitud paberite alla peita. Pealegi vajas vana laev palju rohkem korrastuskulutusi, ja tihti juhtus nii, et kapten tõi sügisel osanikele kingituseks ainult Hollandi savipiipusid. Nii see allakäik algas. Peagi vajusid kokku pehastunud parklaevad ja uuemad hävitas Esimene maailmasõda.

Veel 1905. aastal koostatud laevaehituse ülevaates on Saaremaa randades ehitatud laevadest kirjas 83 laeva. Põide, Valjala ja Püha kihelkonnast on vastatud, et “meie vallas elatuvad inimesed põllutööst ja laevaehitust ei toimu”. 1919. aastal oli saarlastel järel veel mõni üksik väike purjelaev. Ajast kakskümmend aastat veelgi hiljem mäletan, kuidas mu tädid, kes elasid täispuumaakoha peal, ütlesid meremehe kohta “va merehulgas”. Minu ema, kes abiellus laevakapteniga, haletsesid nad surmatunnini.

LOOBUMISI MEREKULTUURIST

Kuni merekultuuri kohta pole täpset ja lühikest sisuseletust veel antud, peame selle sümboliks võtma laeva, mis on arenenud jäääärniku algelisest paadist tuhandete aastate jooksul. *Architectura navalis* on merest mõjutatud loomevõime teostus. Kõik sellega seotu jätab rannamaastikule kultuurijälgi, mis kujundavad ja väärtustavad merekultuuri maastikke. Neid paiku elustavad merekultuuri kandjad — meremehed, laevameistrid, kalurid ja paljud teised merega seotud inimesed. Nendel on pikaajalise merega kokkupuutumise tõttu kujunenud aukartus mere vastu, kuid nad ei karda merd, sest mõõtmatu ei mahu kujutlusse, kus sünnivad hirmud. Mulle isegi tundub, et nad on sügavalt usklikud, uskudes mere vääramatut ülevõimu. See usk aitab neil säilida ja tekitada imetlust kontinentaalse mõtteviisiga inimeste hulgas.

Tahame seda või mitte, kuid tänapäeva saarlane hakkab merekultuurist loobuma autokultuuri kasuks. Lautrite asemel leidub

rannas üha sagedamini autosõidujälgi ja autokultuuri heitmeid. Autovaimustus Saaremaal on vaevalt nelikümmend aastat vana. Viimased viis aastat on aga näidanud selle tegelikke suundumusi. Praeguseks on saarlastel juba kolm korda rohkem autosid kui neid oli kogu Eestis 1940. aastal kokku. Paate on aga vastupidi — kolm korda vähem kui enne sõda.

Maismaalisus saarel on seotud poolesajandilise meresuluga, mille kestel peaaegu kaks põlvkonda saarlasi ei pääsenud noorest east alates paadiga merele, et lüüa merepõhja kinni oma 40-jalane vai. Kui kultuuri areng pole vaba igas suunas, siis venib ta mingis vabamas suunas keldritaimena välja. Me mäletame, kuidas jaotati autosid eesrindlikele lüpsjatele või traktoristidele, kusjuures jaotajad, nomenklatuursed inimesed, ei unustanud rahuldada iseenda vajadusi. Samal ajal laienes inimeste ring, kes tahtsid ehitada sauna või suvilat vahetult mere äärde. Meresaarlased teavad, et mere ääres on tuuline, niiske ning talvel ja kevadel lõikavalt külm, mille tõrjumiseks kulub 30 protsendi võrra rohkem kütust kui metsa varjus. Muinasajal ei asutatud külasid vahetult mere äärde, seal asetsesid ainult kalapüügi ajal kasutatavad võrkmajad. Hiljem, maapuudusest tingituna, aeti kaluritest popsid mere äärde, küla ühismaadele elama. Seal need pisikesed kalurihütid, marinistide lemmikobjektid tulid.

Nüüdseks on looduskaitstajate surve alanud minek teise äärmusse. Mereranna hõivamine ehitiste alla on keelatud. Selge on see, et mererand peab olema kõigile ühiskasutuseks vaba, kuid kui Saaremaal tekib vajadus ehitada uus puhkelinn puhta mere kaldale, näiteks Leisi või Kudemale, siis on mereranna neitsilik puutumatus ideede eest võitlejad laiali sirutatud kätega ees, justkui nemad ise ei armastaks rannakohvikute lahtistelt terrasidelt nautida veesõidukite tulemist ja minemist. Isegi kava ehitada majanduslikult hädavajalik matkelaevade süvasadam Saaremaa välisküljele on loodushoiu ettekäändel tagasi lükatud. On ju selgelt näha, et elanike arvu vähenemise ja maainimeste suhtelise vaesumise kõrval hakkab tasapisi kokku kuivama ka turism. Eriti siis, kui merekultuuri atraktiivsust ei avata või loobutakse selle pärandist. Paljud välituristid küsivad imestunult: me tulime saa-

rele, kus on siin meri? Matkamarsruudid kulgevad piki metsa ja võsaga varjatud teid. Randa põigatakse harva ja sedagi ettekirjutatud marsruudi vanu keelde hüljates.

Kerkib aga küsimus, kes peab selgitama, miks erineb kapteni-kajut laevas madrusekoist ja tüürimehes maja sadamalinnas kalurihütist maarannas? Me tahame teada, miks pole kümnete tuhandete aastate jooksul maakeral harrastatud meresõidu puhul rakendatud demokraatiat ja valitud laeva juhtimisasjade otsustamiseks meremeeste parlamenti? Laevas ei ole võrdsuse ja demokraatiaga midagi peale hakata, sest keegi peab vääramatute merejõudude määratsedes ainuisikuliselt otsustama laevapere elu ja surma üle.

Mäletan selgesti, kuidas 1944. aasta sügisel lahkus Saaremaa randadelt tuhandeid paadipõgenikke. Peaaegu kõigil oli kaasas oma kallimaid ja armsamaid asju. Kui sügistormis ülekoormatud paati kogunes palju vett ja viimse laua serv ligines merepinnale, siis käskis kipper rasked kohvid ja pakid merre heita. See käsk tuli vastuvaidlematult täita.

Ometi on ka kõige askeetlikum meremees oma maise varanduse ori. Ühel sügispäeval kuuskümmend neli aastat tagasi tuli välissõidust oma koju Sõrve püüdlik meremees. Peatudes koos reisikohvriga korraks oma sõbra juures Kaunispea külas, läks tal seal seltskonnas viibides kaduma eelmainitud fiiberpapist kohver. Koos kohvriga läksid kaduma ka selle sees olnud esemed: sinine inglise ševiotülirikond, hall impregneeritud riidest mantel, kuus paari valget trikoopesu, kaks triiksärki, habemenuga, eboniidist täitesulepea ja muud tarbevara ning 18 naela Inglise raha. Kogu kahju oli 415 krooni. Meremehe kuupalk oli sel ajal 50–60 krooni. Sõrulane oli oma raha säästnud selleks, et maavillasest keskkonnast kõrgemale tõusta.

Merekultuuri paradoks on ju see, et mees, kes läheb ennast mõõtma mere kaudu, kistakse kõigepealt alasti. Meresõit selgitab, kas oled mastis muskel või nott, kas oled ruhvis kukk või koialune.

Meresõidu ajaloost on teada, et tuntud "Titanicu" hukkumise järel oli ühes päästepaadis, kus viibis palju naisi ja lapsi, ilmne ülekoormus. "Vähemalt kaks inimest on üleliia," sõnas kipper

murelikult. Kaks hukkunud laevalt pääsenud inglise meremeest tõusid püsti, ütlesid "okey", heitsid jaki seljast ja hüppasid merre.

Hiljuti, Nõukogude ajal Mustal merel juhtunud reisilaeva "Admiral Nahhimov" katastroofi järel avastati päästepaadi servast kinnihoidnud naisreisijate kätel meremeeste saabaste jälgi. Päästetute hulgas oli reisijaid kaks korda vähem kui noori meremehi.

Kõik see tuleb meelde, kui vaatad tühjeneval väikesaarel eluaseme varemeid. Seinapalkide pragudes oleksid nagu peidus jutud sellest, kelle laev oli kiirem, kelle sõit seiklusrohkem, kelle rahad neelas riigipööre või missugune naine jaksas oodata merelt oma meest. Võib oletada, et mereinimeste jutuajamistel ei olegi tuletatud meelde mehi või naisi, kes kirjutamata mereseadusi olid eiranud. Unustamine on võrdne surnuks tunnistamisega.

Mida meie peame meeles pidama ja põrmust üles tõstma, selle üle otsustab aeg. Ajal on aga nii palju asju korraldada, et kõik paratamatult meeles ei seisa. Sellepärast peab mõnda asja inimene ise meelde tuletama.

BRUNO PAO (sünd. 1931) on õppinud laevamehaanikat Tallinna merekoolis 1947–1949, hiljem põllumajanduse mehhaniseerimist Vigala põllutöökoolis, lõpetas Tartu ülikooli ajaloo erialal 1983. aastal, spetsialiseerudes meresõidu ajaloole. Aastail 1977–1987 töötas Eesti Meremuuseumis teaduri ja direktori asetäitjana teadusalal. Praegu pensionär, Saaremaa Merekultuuri Seltsi esimees.

ÜKS EESTI SUGUST KIRJANIK

Juhan Peegel

Selle aasta oktoabri kuul pidas üks tähtsamatest praeguse aja Vene kirjanikkudest oma kolmekümne aastast kirjaniku ametipüha: Aleksander Scheller, kes enamiste varjunime "A. Michailov" all tuttav on. Nimetatud kirjanik on sugu poolest Eestlane. Tema isa, Kuressaarest pärit, läks poisikese põlves Peterburisse, kus astus teatrikooli ja sai pärast õppimise lõpetust kammermuusikuseks keiserlikkudes teatrites. Aleksander sündis Peterburis aastal 1838 ja õppis erakuulajana Peterburi ülikoolis. Pärast ülikoolist välja astumist on Aleksander ainult kirjanduse põllul tööd teinud, ilma et ta ühtegi muud ametit oleks pidanud. Tema esimesed luuletused ilmusivad ühes Vene kuukirjas "Современник" oktoabri kuul 1863 ja esimene roman "Mädad sood" a. 1864 sessamas lehes. Mitmed Schelleri romanid on Prantsuse, Saksa, Poola, Inglise ja muutesse keeltesse ümber pandud igal pool Europas ja ka Amerikas välja antud. Aga Scheller ei ole mitte üksi juttusid kirjutanud, vaid ka palju laulusid, enamiste varjunimedega: Michailov, Levin, Komarov jne. — Ka päris teaduslikul põllul on ta rohkeste tööd teinud. — Meie toome siin ühe tema lauludest Eesti tõlkes.

Minu laul

A. Michailovi järele G. E. Luiga

*Vaim väsind ja nõrkenud on käed
Ja siisgi teil ei tule lõppu ju,
Oh neetud valud, rasked muremäed,
Kes tegite kerjusest lauliku.*

*Kui peitel käes mul kõva terast kündis
Ja treipink valus hulus tumedalt,
Siis needmiste all minu laul ka sündis,
Kuis vaesel osaks antud, viletsalt.*

*Mul polnud rõõmu, kui ta tõstis hääle:
Kuis nälginud ja haigel emale,
Nii nõder, kidur tuli ilma pääle
Mu haige hinge haige tütreke.*

*Küll nutsin ma, et saadud verehinnal
Ja öödel loetud pisaratega,
Ei armastust võind anda ma ta rinnal,
Ei südant võitvat ilu laenata.*

*Ma tundsin ju ta sündimise tunnil:
Mu murelaps ei pikka iga näe,
Ta kiljatus kaob veel selsamal tunnil,
Ta sureb, ei tast märki järel jae.*

*Ja ainult minu meele seest ei läe vist
Ta mälestused kaotsi ilmasgi:
Nad rääkvad pikist viletsuse päevist
Ja arast õnnehast hiljuksi.*

(*Olevik*, 1893, nr 50, lk 1077)

Niisugune oli Aleksander Konstantinovič Schelleri või Šelleri — kui kirjutada venepäraselt — (kirjanikunimega Mihhailov, 11. VIII 1838–4. XII 1900) tutvustamine eesti lugejale 1893. a detsembris ajalehes *Olevik* (nr 50, lk 1077). Teadaolevalt peaks see olema esimene eesti lugeja kokkuviimine omal ajal tõesti populaarse vene kirjanikuga. Päris tundmatu pole ta tänagi — ta on lühidalt sees ka ENEs. *Kratkaja literaturnaja entsiklopedija* (8. kd, 1975) andmeil hakkas Scheller (teatmeteose määratlusel venestunud eestlane) 1859. a kirjutama kirjandus- ja kunstiteemalisi följetone ajakirjale *Vesseltšak*, luuletajana debüteeris ta *Sovremennikus*, kus ilmus ka tema esimene romaan *Mädasood*. Aastail 1877–1900 toimetas nädalalehte *Živopisnoje Obozrenije*. Käesoleva sajandi algul (1901–1905) ilmusid tema kogutud teosed

kuueteistkümnes köites; loetletud on üle kümne romaani. Peale selle on ta kirjutanud ka uurimusliku kallakuga töid (proletariaadist Prantsusmaal 1789–1852; Savonarolast jms). Veel 1968. a avaldati kogumikus *Poetõ-demokratõ 1870–1880* tema luuletusi. Märgitakse, et Scheller oli populaarne demokraatlikult meelestatud lugejaskonna hulgas just möödunud sajandi 60.–80. aastail. Aga samas mööndakse ka — otsekuu kahetsevalt —, et ta oli valgustuslik-moralistlik, sotsiaalse teravuseta, poliitiliselt mõõdukas autor.

1897. a toimus meie tollases tagasihoidlikus kirjanduselus aja-looline sündmus — avalik tõlkevõistlus A. K. Schelleri ühe luuletuse parima eestinduse saamiseks.

Üleskutse kirjanikkudele

Praeguse aja tähtsam Vene kirjanik Aleksander Konstantinovitš Scheller on Eesti kännust võrsunud. Et oma rahvust kõikide ees üles tunnistada ja oma rahva kasuks töötada, avaldas ta soovi St. Pet. Eesti Heategeva Seltsi liikmeks saada. 8. jan. m. a. võeti hra Scheller pääkoosoleku poolt ühel häälel vastu. Koosolekul anti lühikene seletus tema tähtsusest Vene kirjanduse põllul ja loeti ta laul “Мой родъ” ette, milles Scheller ise avalikult en-nast Eestlaseks tunnistab. Pääkoosolek avaldas soovi, seda laulu Eesti keelde tõlkida lasta ja määras paremate tõlkelede auuhin-da anda. Raha selleks pandi selsamal koosolekul liikmete poolt vabatahtlikult kokku ja jaotati järgmiselt ära: I auuhind 20 rbl., II — 10 rbl., III — 5 rbl.

St. P. E. Heategeva Seltsi eestseisus palub sellepärast kõiki kirjanikka, kes auuhinna osaliseks tahab saada, oma tõlget kunni 1. septembrikuu päevani 1897 St. P. E. Heat. Seltsi eestseisuse kätte saata. Et auuhinna mõistmine tõesti erapooletult võiks sün-dida, sellepärast saatku kirjanikud omad kaardid kindla ümbriku sees lauluga kaasa. Ümbriku ja laulu pääl olgu üks ja seesama lause ehk tundsõna (motto). Lahti tehakse ainult need ümbrikud, mis auuhinnalisteks arvatud lauludega kaasas on.

Мой родъ

1. Въ моей семьѣ не сохранились
Остатки грамотъ и гербовъ;
Однимъ сознаньемъ мы гордились,
Что не имели мы рабовъ,
Что въ нашихъ предкахъ также бились
Сердца простыя мужиковъ

2. Отецъ мой вышелъ изъ народа;
Дитя техъ жалкихъ, скудныхъ местъ,
Где смотреть мачихой природа,
Где бедняки тяжелый крестъ
Несутъ смиренно въ родъ изъ рода:
Онъ былъ простой крестьянинъ эсть,

3. Съ пленъ оставшись сиротою,
Не научившись спину гнуть,
Онъ съ неуклонной прямоюю,
Въ труде надсаживая грудь,
Одинъ боролся съ нищетою,
И самъ расчистилъ къ жизни путь.

4. Онъ не готовилъ мне наследства;
Но неподкупенъ, твердъ и смелъ,
Онъ далъ къ работѣ мне все средства
И закалить мой духъ сумелъ,
Такъ закалить, что въ годы детства
Я предъ нуждою не робель.

5. Прошли года, онъ спитъ въ могилѣ,
Меня могила тоже ждетъ,
Но честь свою мы сохранили
Сзеди лишеній и невзгодъ
И малодушно не покрыли
Позоромъ свой крестьянскій родъ.

Niisugune oli üleskutse ja tõlkimiseks esitatud luuletus (vt *Olevik*, 1897, nr 6, lk 187). Avaldatul aga oli ka seltsi eestseisuse allkirjaga märkus, et üleskutse oli ajakirjanduses ilmunud juba möödunud aastal (*Olevik* polevat seda saanud), kuid saadetud tõlked polnud paraku osutunud auhinnaväärseks. Seepärast siis korratigi üleskutset. Võib arvata, et 1896. a *Postimehes* (nr 128) ilmunud M. Neumanni tõlge (pealkirjaga "Minu suguvõsa" ja *Sakala* lisas (nr 35) avaldatud eestindus (M. Kampmanni ümberpanek *Minu sugu*) võisid olla vastukajaks esimesele üleskutsesele.

Kordusvõistlus õnnestus: laekus tervenisti 55 tõlget, 43-le oli lisatud nõuetekohane kinnine ümbrik. Hindamiskomisjon (juhataja dr. P. Hellat, liikmed J. Hurt, H. Kosenkranius, T. Riomar, A. Tombah, M. Koik, O. Kallas) kaalus kõiki töid "kolme päämõtte järele ära: 1. Mõtete ühteminek algupäralises töös ja tõlgetes. 2. Keele puhtus ja 3. Luuleline ilu" (*Olevik*, 1897, nr 42, lk 43). Esimest auhinda siiski välja ei antud, teine auhind anti Georg Eduard Luigale, kolmas Hugo Wühnerile.

Võistluse tulemused ja komisjoni vägagi üksikasjaline aruanne ilmus veel paljudes toleaegetes ajalehtedes (*Postimees*, *Sakala*, *Virmalise lisa*, *Eesti Postimehe Õhtused Kõned*, *Saarlane*, *Ristirahva pühapäeva leht*). Peale auhinnatud autorite on selle luuletuse tõlkinud ka H. Käger (*Sakala*, 1898, nr 7), T. Kuusik (*Taaralaste Tähtraamat*, 1900), J. Elken (*Koduõppijate laste lugemise raamat*, 1900, pealkirjaks "Minu isa". Andmed pärinevad prof. Sergei Issakovi väga väärtuslikust bibliograafianimestikust *Vene kirjandus eesti keeles XIX s.*, Tallinn, 1982 sub A. K. Scheller-Mihhailov).

Olgu siis järgnevalt toodud selle konkursiluuletuse kaks auhinnatud tõlget — Georg Eduard Luigalt (teine auhind) ja Hugo Wühnerilt (kolmas auhind, pealkiri "Minu sugu"), nii nagu nad ära trükiti.

Laul, mis komisjoni poolt teise auuhinna osaliseks arwati, on järgmine:

Mu suguwõsa minewikust
 Et räägi ajaraamatud;
 Et rõõwiteel me pähdnud rikkust,
 Et orjast me pidanud,
 Eest lõit mu estwanemad
 Liht talupojad olivad.

Kus loobus ennast tunda annab
 Kuit wõdrasema rahwale,
 Kes usus ränka risti kannab
 Ju põlwesi põlwe waikestes,
 Sää! Eesti kannust elusse
 Mu isa tuli ilmale.

Ta wara waeseks lapses jäeti,
 Kuid tormi ees ei hirmund ta,
 Waid wapralt tööle tõttas wäeti,
 Et raba omal raiuda;
 Wirt läsi, auusus, kindel meel
 Tüd saatsid hästi eluteel.

Ta rikkust mul' ei pärandanud,
 Kuid oma wapra waimuga
 On ta mind tööle õpetanud
 Ja wõimsaks teinud wõitlema,
 Et ma ei kartnud nooruses
 Ka elu raskust iganes.

Nääd isa mullas, aastad läinud.
 Aeg mulgi minna hauasesse —
 Eh! on meil lehwalt läsi läinud,
 Kuid auu me alles hoidfime
 Ja talupoja sugu me
 Et ole saatnud häbitsse.

See laul täidab ülemaal pool ette-
 toodud nõudmistest kaks wiimast ra-
 huloldawalt ära. Laused on loogi-
 kalised, keel ladus ja õige.

Minu sugu.

Et räägi wanad kirjad, lehed,
 Et kuulsast suguwõsast ma;
 Mu isad tundsid lihte ehet:
 Et orjameel neist laugella,
 Et nemad lihtsad talu mehed,
 Kel' lihtne saba rinnassa.

Mu isa sündis waeses talus,
 Sää! kus kui raudseis kättetes
 Kõik loobus leinab waikses walus
 Ja rahwas elab waewa sees,
 Kus töö ja higi elu alus:
 Ta oli lihtne Eesti mees.

Tal wara surid isa, ema,
 Ja wara waljul eluteel
 Kõik raskust pibi maitsema tema,
 Kuid siiski julgelt jäi ta meel.
 Ta sündis häda põgenema
 Ja astus wastu waesusel.

Mis ta mul päranduseks annud,
 On see, et, õige mehena,
 Ta töötama mind õpetanud
 Ja waprust kalliks pidamo.
 Nii olen noorelt juba kannud
 Ma kõike häda kaebeta.

Nääd katab teba haud, nii pime,
 Ka mul' kord jõuab tunnike,
 Kuid see, et meie sõdisime
 Kõik paha wastu mehiste,
 On puhtaks hoidnud meie nime
 Ja meie lihtsa seisuse.

Kolmest kriteriast on laulil kol-
 manda kaunis hästi täitnud. Keel
 on hästi soraw ja luuletisem, kui
 esimeses laulus.

Luuletuse tekst vanas kirjaviisis

Siinkohal pole küll vist mõtet hakata üksikasjalikult refereerima ja sõeluma tolle aja kohta autoriteetse komisjoni arvamusi ja lisama omapoolseid täiendusi. Piirdume esitatuga — olgu see vahelugemine, mis tähistab tagasihoidlikult ka saja aasta möödumist omalaadsest rahvuslikust kultuuriüritusest.

Muidugi, luuletuse emotsionaalne autobiograafiline alge on vaieldamatult esiplaanil: ka kehvalt Saaremaa pinnalt pärit mees võib visa püüdmisega jõuda kõrge tunnustuseni (võib-olla käib see küll isegi rohkem luuletaja isa Konstantin Schelleri kohta — muide, üks tõlkijaid ongi luuletuse pealkirjastanud “Minu isa”). Kuid niisama vaieldamatult oli see tollase ametliku venestusõhk-konna kiuste ju tugev toetus arenevale, uuel tasandil toimuma hakanud rahvuslikule liikumisele kui pürgimuste üldistus.

Lõpetuseks lisamärkusena, et eelnevalt vaadeldud tõlkimisvõistlus oli teadaolevalt teine. Nimelt oli ajaleht *Olevik* 1887. a välja kuulutanud võistluse saamaks parimat eestindust Mihhail Lermontovi luuletusest “Palve”. Jõuludeks oli saadetud kokku tervelt 75 (!) tõlget, kuid ühtki neist ei pidanud auhindajad avaldamiskõlvuliseks. Korraldati teine voor, kuhu saadeti 17 tõlget. Pärast mitmeid sekeldusi avaldati seitse tõlget (vt “Hinnapakumise aruanne” *Oleviku* lisalehes 1888, nr 6, lk 82–83 — raamatus *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed*, Tallinn, 1994, lk 187 on tõlgitud luuletusena eksikombel nimetatud “Puri”). Tõlkijateks olid M. Kampmann, Mart Tamm Otepäält, T. Riomar, A. Tober Tä-nassilmast, C. Roost Väike-Maarjast ja A. Piirikivi-Grenzstein. Sellel taustal võiksime ehk ka väita, et Schelleri-konkurss oli selle “Eesti sugust kirjaniku” väärtustamine eesti lugeja teadvuses: ta oli pandud suure vene klassiku kõrvale.

Algupäraste teoste esiletõstmist alustas teatavasti Eesti Kirjameeste Selts kirjanduse “võidupidude” näol 1887. a, seltsi tegevus lõpetati 1893.

Schelleri proosat on S. Issakovi andmeil sajandivahetusel vähe tõlgitud: on teada ühe novelli (ilmus 1898 Põltsamaal) ja ühe romaani ilmumine (1900 *Postimehes*), mõlema tõlkijaks on H. Mulkson.

ILMAR TORN. Janu. (1971)

LUULET

Bernhard Viiding

ESIMENE NÄGEMINE

mahla kuu
nairu kuu
viies pääv

sünni pääva pidu ma piltnik oli säääl
so kõrva istuma pandi
soatuse look so kodus säääl
nii meitele peale pandi

mängisid tantsuks ma säätsi kää
liig pitkade rihmade alla
nõgusale seljale pani oma kää
valge pluus jähi kää alla

kahessateist olid so ihu mo kätt
läbi pluusi öö läbi puutus
miskid nii keeba pole põletand kätt
so süda püu pesa puutus

Käsikirjast "Tähe tüdruk". Tallinn—Tartu, 1995.

TAIVAKENE

ing oli pühkmeis pilla palla
kes see oli kes see kallas
raanda tühjaks põesa alla
loll nüid ole üle valla

taivakene ma äi suuda
käde võtta kühvlid luuda
lahti tehja tua ust
väilla pühkida armastust

SURNUKS SIND SUUDLEKS

surnuks sind suudleks mo piiga
kui laip äi reedaks meid
naertsime miskid polnd liiga
kui kaks veel oli meid

ÜLE

öntsasti ma lobisesi
et me üks

sa ja ma
äkisti sa libisesid
pildi sihest väilla
üle roami ronisid

köht oli tühi
tuha toos täis konisid

ÄI PEATA PEATA RATSANIK

äi peata peata ratsanik
äi voata valgus voore
tee olga lühike või pitk
ta viib sind surma poole

äi ole südant ratsuril
ta süda täna maetaks
mees matusele kihutab
kut teda taga aetaks

äi reeda ennast ratsanik
sel ullul peatul retkel
ta teab et arm oo olemas
peab olema sel etkel

TÄITMATA LOOM

suudelda sind oleks enese pett
uultele jääks tilk laged vett

kui ma sind sülese tõmmata taha
lähed mo käte pealt vee moodi maha

siiskid ehk kord ää naira ma sind
terve mo elu oled ootand sa mind

juhtuda võib

enda ma too

sinule meri

sa täitmata loom

TAIVAKENE TAIVAKE

tähekene miks sa vilgud
kas säält koju virvendad
irmuta so mõistjad pilgud
mina rumal rahuta
taivas armas taivakene
kallista mind jahuta
äi vist soagid sina olla
natuke et sätendad
et kas olla mette olla
armastad äi armasta
taivas armas taivakene
üleni sa sätendad
tähe tüdruk vilgu vilgu
südamese virvenda

TEED

keik teed viivad Rooma
nende teede peal rooma
kas moa ilmas muud
miks mina
mes asja mool senna
äi ole kut tee
mes kauda soab menna

SEISAB KÜNKAL

seisab künkal tiivad tasa
rinki käivad
vahel koa nii
ruttu ruttu
rutusti

süitab purjud koidu säsi
leekis näivad
ööse mustad
leina mustad
tontidest

veski kivi rüistab räsib
ööd ning päävad
kolu väsib
viimane üdi
kontidest

jooseb künkal pitkaldasa
purju lina
kahvatab
tuuling ennast
ise ennast
jahvatab

BERNHARD VIIDING (sünd. 1932 Valjala vallas) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogina, töötanud ajakirjanduses ja televisioonis, avaldanud publitsistikat ja ilukirjanduslikke teoseid.

EETIKA VÕI MORAAAL

Inimloomuse täiustest ja pahedest antiikaja pilgu läbi

Anne Lill

1. MILLES ON KÜSIMUS?

Kreeklastelt pärit mõiste **eetika** ja roomlastelt ning ladina keelest kasutusele tulnud **moraal** tähendavad lingvistiliselt ja etümoloo­giliselt üht ja sama: mõlema aluseks on **komme**. Arvestades ainult keelelisi tingimusi, võiks eesti keeles nii eetika kui moraali vasteks olla **kombelisuus**.

Püüdes käsitlust alustada nii loomulikust asjast, nagu seda on mõistete määratlus, tekib omapärane probleem. Jälgides eetika ja moraali mõiste määratlust teatmeteostes, võib kohata üsnagi ootamatut selgitamisvõimalust: viitamata nende tähenduse kokkulangemisele, defineeritakse eetikat moraali kaudu, sealjuures nimetatakse mõlemat mõistet õpetuseks **kõlblusest**. Samas näitab nende kahe mõiste üldise esinemise jälgimine, et tegelikkuses ei lange nende esinemisala kokku. Moraal ja eetika pole täielikult konverteeritavad. On olemas moraalijutlustamine, moraalireeglid ja moraalikoodeks — ent tavakasutusse pole tulnud näiteks eetikakoodeksit. Teiselt poolt, kui on juttu inimese eetilisusest või eetilisest käitumisest üldse, siis mõeldakse selle all peamiselt tähelepanelikkust teiste vastu, austust ja õiglust kaaslaste suhtes. Nii nagu ebaeetilisus tähendab nende omaduste puudumist, petmist ja alatust. Seega ei saa ka eetilist automaatselt moraalsuseks ümber pöörata. Tasub meenutada kasvõi nõukogudeaegset rituaalset vormelit, mis oli kohustuslik inimese iseloomustuses: moraal­selts kindel ja poliitiliselt arenenud (*moralno ustoitšiv, političeski*

võderžan). Siin torkab silma kaks seika: 1) moraali ideologiseerimine, selle vahetu seos poliitikaga, ja 2) moraali seos nõudega püsida kindlasuunalisel käitumisjoonel.

Tuleks küsida, mis ulatuses moraal ja eetika mõistetenähtavad, ja edasi, millest on tulnud päritolult samatähenduslike sõnade eristamine praktilises kasutuses. Kas võib öelda, et antiikaja eetikateooriad tegelevad samade probleemidega mis kaasaja moraaliteooriad — nii et antiigi eetikakäsitlusi võiks vaadelda moraalikäsitluste ühe avaldusvormina (nt Annas 1993: 14)? Miks aga on siis filosoofias ja kultuuriloo eetika ja moraal hakanud elama omaette elu, millele viitab eetika määratlemine moraaliga (keeleliselt — *idem per idem*, nt Eesti Entsüklopeedias). Peale selle on moraal omandanud veel vaimuse või meeoleolu lisatähenduse (nt õpilaste moraal, juhtkonna moraal). Sealjuures moraal seletamisel eetikast appi ei võeta. Kõiki neid küsimusi saab jälgida, minnes eetikateaduse sünniloo juurde ja vaadates, millises tähenduses see mõiste kasutusele tuleb.

Mõistena on eetika moraalist vanem. Selle võttis kasutusele Aristoteles, moodustades nimisõnast *ethos* (komme, tava) omadussõna, millega ta täiendas ja täpsustas loomutäiuse (*aretê*) tähendust. Sõnapaarist *ethikê aretê* (eetiline loomutäius ehk kombetäius) iseseisvus hiljem selle esikomponent, luues juba nimisõna **eetika**. Seega võib Aristotelest pidada eetika isaks.¹ See kreeka sõna sai aluseks ladinapärasele vastele 'moraal', mis ilmus esmakordselt Cicerol peaaegu kolm aastasada hiljem. Seega tuleb

---

¹Aristotelese eetikaõpetus on meieni jõudnud kolme teose kaudu: 1) *Nikomachose eetika* (NE), mis on kolmest ajalisest mõttes kõige hilisem, kuid sisu poolest kõige autoriteetsem, sisaldades kogu vastavateemalist põhimaterjali, 2) *Eudemose eetika*, mille kolm raamatut langevad kokku NEga ja mis üldjoontes tegeleb samade probleemidega, 3) *Suur eetika* ehk tavapäraselt nimetatud *Magna moralia*, mille autorsuse ja ilmumisaaja kohta on vastukäivaid seisukohti (kõige sagedamini peetakse seda Aristotelese eetikapõhimõtete käsiraamatuks, mis on koostatud pärast ta surma). Teemadelt on kõik kolm teost suuresti kattuvad, mis on antiikautorite teoste puhul üsna haruldane. Lisaks on Aristotelese korpuses ka ebamääraselt päritolu väike eetikateemaline traktaat *Loomutäiustest ja pahedest*, kus Aristotelese eetikasisüsteemi on sobitatud ka Platonile kuuluvaid elemente.

moraali isaks pidada Cicerot.² Hilisemate sajandite jooksul tulvad eetika ja moraali tähenduse kujundajatena mängu ka veel teised isad, nimelt kirikuisad. Nii kujuneski, et läbi kesk- ja uusaja ning peamiselt kristliku maailmapildi kaudu on euroopa keeltes kinnistunud moraali mõiste enam kui eetika oma. Ilmselt peab küsimusele, kust see lahknevus alguse sai, otsima vastust keelevalisest sfäärist. Tahes-tahtmata tuleb siin üsna skolastilises laadis jääda tiirlema Aristotelese ümber, sest tema teostesse koondus ja temast lähtus olulisim, mis antiikaja eetikaga seostus. Niisiis ongi alljärgnev jaotatud vastavalt nelja teemaringi: 1) eetikateemade käsitlemine enne Aristotelest — *ante aevum Aristotelianum*, 2) Aristotelese eetika põhiseisukohad — *aevum Aristotelianum*, 3) mis juhtus antiikeetikaga pärast Aristotelest — *post aevum Aristotelianum*, 4) milline on paganliku eetika vahekord kristliku moraaliga.

2. ENNE ARISTOTELEST

Milline peab olema inimene teiste keskel ja milline peaks siis olema elamisväärtne ühiskond — need on eetika põhiküsimused, mida kreeka kirjanduses esitatakse selle algusajast peale. Vanimad selleteemalised arutlused ja seisukohad sõnastab juba Homeros *Iliases* ja *Odüsseias*. Milline on hea ja üllas käitumine sõpradega, kuidas kohelda vaenlasi, missugune peab olema inimese suhe jumalaga — kõik need küsimused seisid ka hilisemate eetikakäsitluste keskmes. Peamine eetikaprobleem — milline on loomult täiuslik inimene — kerkib seega koos kreeka kirjanduse tekkega 8. saj. eKr. Küsimus koondub mõiste ümber, mida kreeklased ni-

²Ladina keeles tuli *moralis* kasutusele esmakordselt Cicero teoses *Saatuses* (*De fato* I), kus on viidatud vajadusele luua ladina keeles vaste kreeka sõnale *êthikos*. Nii lad. *mos*, (gen. *moralis*) kui ka kr *êthos* tähendavad 'komme, tava'. Cicerost veidi rohkem kui sadakond aastat hiljem elanud retoorik ja kõnekunsti teoreetik Quintilianus (1. saj.) nimetab oma teoses *Kõnekunstiõpetused* (*Institutiones oratoriae*) ühena kolmest filosoofia osast moraalifilosoofiast (12.2.10). Senecat nimetab moraalikirjade autorina 2. sajandi rooma kirjanik Aulus Gellius (*Atika ööd*, 12.2.3).

metasid *aretê*, loomutäius.³ Sokratese-eelses maailmapildis seostus see esmajoones kehalise täiuslikkuse arendamisega — see oli valdkond, kus inimene sai täiuse saavutamisel tegutseda. Moraalsete kohustuste ja käitumisreeglite osas tuli kuuletuda jumala käsule. Tegevuse edukus ja selle tulemus määras, keda peeti heaks ja keda halvaks. Kavatsustel ja isiklikel motiividel hindamisel tähtsust polnud. Eetikamõisted, küsimus, mis on inimeses üllas, hea ja ilus, saab Homerosse järgi käegakatsutavalt füüsilise ja inimesest väljastpoolt lähtuva vastuse. See oli võistlusele ja võitlusele rajatud ühiskond, kus lugesid ülluse, ilu ja headuse välised, grupi poolt määratud märgid (Hofmeister 1995: 290–291).

Kreeka tragöödias ilmuvad vastuolud loomutäiuse kujutamisel: seal kujutatakse konflikte erinevate moraalsete kohustuste vahel. Mis on õiglus ühe jaoks, ei pruugi seda olla teisele. Tragöödias neid vastuolusid ei lahendata, vaid näidatakse kannatusi mida nad kaasa toovad. Näiteks kui tunded nõuavad üht, välised nõuded on aga teised. Kas poeg peab kätte maksma emale, kes tappis ta isa (Orestes)? Kas teadmatuses tehtud kuriteo eest peab kandma karistust (Oidipus)? Kas võib ühtmoodi armastada kodulinna kaitsvat ja kodulinna ründavat venda (Antigone)? Kas jumalat naeruvääristanud valitseja löhkikiskumine tähendab õiglast kättemaksu (Pentheus)? Tragöödiakangelased muutuvad

---

³*Aretê* on etümoloogilises seoses verbidega *areskô*, *arariskô* (korda seadma, lepitama, sobitama, meeldima; kokku sobitama, varustama, rahuldama, meeldima, sobima). *Aretê* tähistab väljapaistvalt heade omaduste kogumit, olles abstraktoomeniks selliste omaduste jaoks nagu mehisus, vaprus, tublidus, ausus, kombelisuus. Homeros räägib *aretê*'st meeste ja eriti sõdurite puhul kehalise tubliduse mõttes (tugevus, mehisus, osavus, kiirus (nt II. 22.268; 15.642). Naiste puhul seostub see välise meeldivusega (Od. 2.206; 18.251). Seda mõistet kasutab Homeros ka jumalate puhul (II. 9.498: jumalad on suuremad *aretê*'lt, ault ja mõjuvõimult). Ent seda kasutatakse ka loomade kohta, näiteks Poseidoni surematute hobuste puhul (II. 23.276). *Aretê* tähistab nii füüsilist, vaimset kui ka moraalselt täiuslikkust, igati suurepärasest toimimisest (näiteks on Aristotelesel ka silma-*aretê*, täiuslikult funktsioneeriv silm). Seega on *aretê* inimloomus oma parimas avaldusvormis (*human nature at its best*, Adkins 1970: 271). Olen loobunud kasutamast varem tavapärasest vastet 'voorus' kui liiga kitsast ja ainult kindlale inimtegevuse valdkonnale viitavat (*à la* vaga ja vooruslik).

määratu inimkannatuse kehatusteks ja tõstatavad oma saatusega küsimuse teost ja vastutusest, tahtevabadusest ja ettemääratusest.

Sokratesega saab loomutäius (*aretê*) filosoofiliseks kategooriaks. Ta ehitab oma inimesekäsituse üles vastukaaluna sofistidele, kes eitasid igasuguse kindla ja ühese seaduse ning ka moraali olemasolu. Homerose-aja *physis*'elt läks raskuspunkt *nomos*'ele, inimestevahelisele kokkuleppele, mis tegi loomutäiuse mõiste suhte kohta käivaks. Selle vastu väitles Platon, kes oma dialoogide kaudu laseb ütelda Sokratesel välja seisukohad, et on olemas üks objektiivne, inimesest väljaspool asuv, üldine ja ideaalne loomutäius, mille poole peab inimene püüdlema. Erinevalt Homerose loomutäiustest (rikkus, jõud, aristokraatlikkus), mis ei sisaldanud kuigi palju õpitavat, keskendus Sokrates just loomutäiuse arendamisele ja kasvatamisele (Irwin 1977: 25). Inimese tegevus, kas hea või halb, sai hinnangu loomutäiuse abstraktsest üldidest lähtudes. Platon, kelle dialoogides Sokrates oma hinnangukriteeriumid esitas, sarnanes siin põhimõtte poolest Homerosega. Vahe on aga selles, et Platonil seostub loomutäius hingeomadustega, Homerosel füüsisega. Hinnangu juures ei jää ruumi inimese kavatsuse ja püüdluse arvestamisele. Siit on ka selge, miks kombeid (*êthê*) loomutäiuse juures ei saa selle süsteemi järgi arvestada: individuaalne, üksikjuhtumist lähtuv otsustus arvesse ei tulnud.

Platooniline pööre ideedemaailma poole puudutab esmajoonel hingeäsitlust. Homerosel polnud füüsisel näha hinge, Platonil kaob füüsis hinge varju. Ainutähtis hing, surematu ja jumaluses osalev, on tõene ja tegelik, keha aga vaid ähmane ja segav varikuju. Vastandades materiaalsel ja ideaalsel, keha ja hinge, näeb ta viimast surematuna ja tõese teadmise allikana. Hinge juurde kuuluvad ka loomutäiused ja tunded (*pathê*). Loomutäius avaldub peamiselt neljal kujul: tarkuse (*sophia*), õigluse (*dikaiosynê*), tasakaalukuse (*sôphrosynê*) ja vaprusena (*andreia*) (Riik 4.6–10; 427e–433e; 6.2–3; 485e–487a). Ka riigikorraldust vaatlleb Platon hinge analoogina: neli loomutäiust peaksid kuuluma ideaalse riigi kodanikele. Nii polnud Platoni jaoks oluline mitte inimene kui selline oma isiklikes ja ühiskondlikes suhetes, vaid hinge toimimine selle üksikosade omavahe-

listes suhetes: eetikakategooriate asupaigaks sai hing.⁴ Eetika oli siis kui kolme hingeosa, himustava (*epithymêtikon*), tahtelise (*thymoeidês*) ja mõistusliku (*logistikon*) vahelise suhte küsimus ja taandus vajadusele allutada kõrgema osa, mõistuse kontrollile kaks alamata osa, himu ja tahe. Inimese osaks oli püüdlus läheneda nende omaduste absoluudile ja osaleda sellega jumalikus idees. Nii asus inimesest eraldi näiteks ideaalse tarkuse kehatu idee, mille olemasolu lihalik inimene võis vaid aimata.⁵ Tarkus on Platonile loomutäiuseks absoluutses mõttes, sellest sõltub ka kõik eetiliseusega seostatav, sest tarkus tähendab ka õige tegevusviisi valikut. Tema järgi piisab vaid teadmisesest, mis on hea — ja inimene toimibki siis sellele vastavalt.

Kuna loomutäius on Platonile absoluutne mõiste, mis eksisteerib inimesest sõltumatult, siis järelikult pole ta ka õppimise teel omandatav (*Menon* 976b9–986b7). Inimene peab pilgu suu-

---

⁴Hinge jaotus kolmeks osaks — mõistuslikuks, tegutsev-tahteliseks ja himustavaks — on Platonil antud teostes *Riik* (4.435e–444e; 9.580d–581a), *Timaios* (69d–72d), *Phaidros* (246a–b; 253e–255b). Sealjuures *Phaidrose* annab ta poetilise kujutluse hingest platonliku müüdina: hing on nagu kaarik koos selle juhi ja kahe etterakendatud hobusega. Viimased (s.o himu ja tahe) püüavad kaarikut vedada kumbki eri suunas, kaarikujuht (s.o mõistus) peab aga neid vaos hoidma ja juhtima (254b). Tundeid käsitleb Platon samas kui hullust (*mania*, 244a), kuid märgib sealjuures, et mitte igasugune hullus pole halb: jumalaist saadetud *mantika*, sisenduslik ennustuskunst, on üllaim (*kallistê technê*, 244b). Huvitaval kombel teeb Platon sealsamas ka lingvistilise ekskursi, väites, et ennustamine, mantika peab tegelikult olema maania järgi maaniline kunst, kuid inimesed on lisanud sõnasse täiesti kohatult 't' tähe. Samuti peab ta jumalikuks ja heaks muusade saadetud hullust, mis inspireerib laule ja poesiat.

⁵Seda, et omadust vaadeldi lahus selle kandjast, kritiseeris hiljem Aristoteles, kes väitis, et vormi ilma kehata pole mõtet vaadelda. Platoni hilisemad kriitikud pidasid teda eluvõõraks idealistiks, tema mõtteid kasutuks ja valeks — need tegelevat kujuteldavate inimeste ja olukordadega, ilma et neil reaalsusega midagi ühist oleks. Athenaiose järgi olevat Platon ka ise arvanud, et tema teoses *Riik* esitatud ideaalkodanikud pole tegelikkuses võimalikud: seda loota oleks sama, kui kunstnik sooviks, et ta maalitud pildid elama hakkaksid (*Athenaios, Deipnosophistai*, 507d–508e).

nama jumalale (*pros ton theon blepein*; *Phaidros* 253a). Jumalikust sisendusest saadud meenutuse kaudu (*tê mnêmê enthousiôntes*; *ibid.*) tulevad inimesele kombed ja elulaadid (*ethê kai epitêdeumata*). Eetika pole midagi muud kui jumalik juhatus, mida inimene peab kuulda võtma. Mõistlikkuse abil (*phronêsis*) saab inimene vahet teha hea ja halva vahel ja toimida hästi, kui miski teda muuks ei sunni. Kuna *aretê* on absoluutne ja asub väljaspool inimest, pole mõtet rääkida ka inimese tegutsemismotiividest ja eesmärgi valikust.

Ka vaprus on Platoni järgi võime (*dynamis*) omada igas suhtes (*dia pantos*) õiget arvamust selle kohta, mida tuleb karta. Selle arvamuse kujundab kasvatus ja seadusandjate tegevus, millega hoitakse alal allumine seadustele ja õige kasvatus. Platon nimetabki vaprust alalhoidmiseks (*sôteria*) — siis selle seaduskuuleka hoiaku või arvamuse (*doxa*) säilitamiseks, mis paneb kardetavate asjade üle (*deinôn*) õigesti otsustama. Platon esitab ka selle püsiva põhihoiaku iseloomustamiseks poeetilise võrdluse lõnga värvimisest. Et saada püsivat värvi, tuleb algmaterjali hoolikalt valida ja töödelda — vastasel juhul ei jää värv kindlalt materjalile peale ja muutub pesemisel luitunuks (*Riik* 429d–e). Platoni jaoks tähendab vaprus loomutäiust kui võimet õigesti otsustada, tunda ära nii-öelda vaprusel mudel, vaprus iseeneses, ja siis vastavalt ka toimida — siit tuleb ka loogiline järeldus, et teadlikult ei toimi keegi halvasti. Eetika seisukohast ei saa järelikult ka halva tegutsemise eest vastutada — valikut pole ju ise tehtud. Selline vaatenurk annab alust rääkida küll seaduste järgimisest ja tarkusest, kuid mitte eetikast, kommete täiuslikkusest ja nende täiustamise vajadusest.

Oma kolmandas loomutäiuses, tasakaalukuses, näeb Platon hirmude valitsemist ja enesevalitsust üldse (*Riik* 389d–e). See oleks koht, kus Platon saaks otseselt inimliku kombetäiuse teema sisse tuua. Ent ka siin taandub asi parema hingeosa kontrollile halvema ja pahelisema üle. Lõpuks lähtub Platon ka õigluse puhul absoluudist ja peab selle hindamisel vajalikuks lähtuda kõikehõlmavast õigluse ideest, mis eksisteerib inimesest sõltumatult nii nagu teisedki omadused.

Siit peaks selguma, miks Platonil pole vaja sisse tuua eetilist *aretê*'d, kombetäiust. Täiuslikkuse kehatust ideaalkujust lähtudes

peab inimese püüdeks olema keha ja sellega seotud tunnete kammitsast vabaks saada, mitte pingutada end nende parandamise ja täiustamisega. See, mis on kõneväärt ja arendamisväärt inimeses, on mõistus, ainuke vahend lähenemisel ideedemaailmale ja jumalikkuse tabamisel, nii palju kui see võimalik on. Platoni võrdpildi järgi on inimene jumalate imetegu, nagu nukk, mängukann jumalate käes (*thauma*; *Seadused* 1.644d–e, sama mõte ka 804b). Inimene on nagu marionett nõõri otsas, keda tema tunded tirivad eri suunas. Inimese valik ja tahe seisneb ainult selles, millisest nõõrist lasta end kaasa kiskuda: kas mõistuse kuldsest köidikust või naudingute, kannatuste, hirmude raudkövast ohelikust (*Seadused* 645a). Oheliku otsas ollakse aga igal juhul.

3. ARISTOTELES JA EETIKATEADUSE SÜND

Platoni esitatud pilt inimhinge tegevusest on poeetiliselt kaunis ja hingeliselt innustav, kuid maise tegelikkuse seisukohalt vaadatudna veetlevalt kasutu. Kas tõesti toimib inimene üllalt, ilusti ja hästi, kui ta teab, missugune see üllas-ilus-hea tegutsemine välja näeb? Kas ei juhtu sageli hoopis nii, et me teame küll, mis on hea, aga teeme hoopis vastupidi? Platon vastaks siin vist, et ju see polnud siis õige teadmine. Maisema meelega Aristoteles on veendunud, et inimene ise peab olema see, kes valib halva ja hea vahel — ainult sellele saab rajada korraliku ühiskonna. Nii valides peab inimene ka vastutama oma teo eest: lõppkokkuvõttes on see enda teha, kas olla üllas või paheline, hea või halb. Sellest teadmisest lähtubki eetika — see on praktiline, inimese tegutsemisele suunatud teadus (*pragmateia*, NE 22; 1103b26). Selle eesmärgiks pole teooria loomine, saamaks teada, mis loomutäius iseenesest on, vaid sellest on kasu siis, kui ise üllateks inimeseks (*agathoi*) saame.

Eetikateadus sünnib eeldustest, millega Aristoteles vastandas end Platonile. Kuigi tähtsaim on loomutäiuse juures hing, nagu Platonilgi, ei ole Aristotelese jaoks, erinevalt Platonist 1) hing mõeldav ilma kehata, ilma materiaalse kandjata, ja 2) pole ka loomutäius antud iseseisvana ja valmis ideaalkujul väljaspool inimest. Inimene on ise tegev loomutäiuse kujundamisel, sest just toimimise (*ergon*) käigus luuakse täiuslikkus kommetes, *êthikê*

aretê. Tegutsemine on praktiline ja sõltub iga kord konkreetsetest tingimustest. Tervet *Nikomachose eetikat* läbib loomutäiuste kirjeldamisel põhimõte, et üllas, ilus ja hea tegutsemine on “selline nagu peab”: nii aja, koha, eesmärgi, objekti, põhjuse kui muude tingimuste suhtes.⁶ Teadmine, kuidas tegutseda “nagu peab”, on täiesti maine ja realistlik, siin pole midagi ebamaist ja ilmutuslikku. Selline tegutsemine lähtub äärmuslike toimumisvõimaluste vältimisest ja vahepealse teguviisi valikust. Vahepealset saab leida mõistlikkuse (*phronêsis*) abil, mis tähendab kaalutlemist (*boulêsis*), toetudes loogilisele arutelule (*logos*).

Kesktee ideaalist lähtudes paigutas Aristoteles inimloomuse üksikomadused teljele, mille otstes olid teatud omaduse äärmuslikud avaldusvormid, keskel aga selle omaduse ideaalvorm. Nii omadused või kvaliteedid (*poiotês*) üldiselt kui ka loomutäiusega seotud omadused (nt õiglus) võivad esineda suuremal või vähemal määral.⁷ Ta kujutas mingit omadust või inimkäitumise külge gradatsioon: keskel paikneb selle omaduse mõõdukas vorm, mis langeb kokku loomutäiusega ja sotsiaalselt soovitava avaldusvormiga, keskpunkti kaugenedes muutub omadus mõlemas suunas järk-järgult äärmuslikumaks ja sotsiaalselt taunitavamaks. Nii näiteks vaprus läheb puudulikkuse puhul — arguseks, liigsuse puhul aga — hulljulguseks. Keskmisele orienteeritud, kontsentriiline ülesehitus iseloomustab kogu Aristoteelse eetikasüsteemi. Sellele taandas ta ka hüve ja pahe määratlemise: pahelise käitumise puhul valitakse äärmuslikud vormid, hüve ja loomutäius valib aga vahepealse.⁸

Võrreldes Platoniga liikus Aristoteles hingele orienteeritud käsitluse juurest praktilise tegevuse suunas. See tuleb ilmsiks näi-

⁶*hote dei, eph' hois, pros hous, hou heneka, hôs dei*, NE 2.6;1106b11, samuti NE 3.1;1111a3–4: tuleb määratleda kes tegutseb, mida teeb ja millega seoses, millest sõltuvalt, mille abil, mis eesmärgil, mil viisil.

⁷*Kategooriad* 10b27; omadustel on ka vastandid, näiteks musta vastand on valge. Siin võivad aga olla ka erandid nende omaduste puhul, mis avalduvad hoiakutena.

⁸Keskmise põhimõtet ei saa alati kõigi omaduste puhul analüüsida järjekindlalt läbi viia (Urmson 1980: 168–69). Vahepealse käitumisviisi valik kajastab ka matemaatilist printsiipi, mille järgi kahe ekstreempunkti, nulli ja lõpmatuse vahel peab asuma optimumväärtus.

teks õigluse ja ebaõigluse teemaga seoses. Aristoteles nimetab selle juurde asudes kaht põhimõtet, mida selle puhul aluseks võtta: esiteks, õiglust tuleb vaadelda tegevusega seoses, mitte üldiselt; teiseks, vaatlus peab lähtuma samasugusest arutluskäigust nagu kõigi teiste loomutäiuste puhul. Platoni jaoks oli õiglus üks ja üldine ning ta alustas selle kirjeldamist poeetilise jahipidamise metafooriga, mis tõstis õigluse kui loomutäiuse erilisele kohale. Nimelt kui on olemas teised loomutäiused (vaprus, tarkus, tasa-kaalus), siis kaasneb nendega iseenesest ka õiglus. Tundub, et mõlemat põhimõtet nimetades oli Aristotelesel silme ees vastav koht Platoni *Riigist*.

Edasi, Aristoteles loobub Platoni seisukohast, et loomutäius on võime (*dynamis*) ära tunda jumalikku ideed. Selle asemel toob ta sisse mõiste **seadumus** (*hexis*), millest saab *terminus technicus* tema eetikateooria käimapanemiseks.

Seadumus on tegutsemise käigus kujunenud püsiharjumus, millest võib kujuneda inimese teine loomus. Seega on ta olemust avav ja püsiv omadus või kvaliteet, mis määrab, kuidas inimene igal üksikjuhul toimib. Selle mõiste loomise ja kasutamisega saavutab Aristoteles mitu eesmärki: 1) lähtuvalt seadumusest on loomutäius suhteliselt muutumatu omadus, 2) loomutäius pole sünnipärane, vaid harjutatav, treenitav ja kasvatatav. Seadumuse mõistega tõstis Aristoteles esile inimese enda aktiivset osa kompetäiuse juures. Mitte loodusest antuna, vaid tegutsemise läbi omakssaanuna muutub ta inimese loomuomaseks ja iseloomulikuks osaks (Hutchinson 1986: 14–16).

Aristotelese esituse järgi kasvab eetika välja neljast põhiküsimusest, millest saavad alustood eetika kui teaduse struktuuri kujundamisel.

1. Mis on inimese jaoks hüve, seega tema tegevuse lõppeesmärk (*telos*)?
2. Kuidas avalduvad loomuomadused ja millised neist on olulised hüve saavutamisel?
3. Millist osa etendavad emotsioonid loomutäiuse juures?
4. Kuidas sobitub ühe inimese hüvetaotlus teiste inimeste omaga?

Nendele küsimustele vastates kirjeldab Aristoteles 1) erinevaid eluviise ja nende väärtustamist erinevate inimeste poolt, 2) seadumusi ja nende avaldusvorme, 3) tunnete osa seadumustes, 4) inimese kohta ühiskonnas, teda kui kooperatiivset ja sotsiaalset olendit.

Hüve (*agathon*) on see, mis teeb inimese õnnelikuks. Inimese tegevuse eesmärke vaadeldes ja küsides, mida püüab inimene tegutsedes saavutada, vastas Aristoteles: igasuguse tegevuse eesmärgiks on jõuda sellise seisundini, kus tuntakse rahulolu, heaolu ja õnnetunnet.⁹ Eetika pidi näitama, milliste vahenditega õnn saavutatakse. Kas selle saavutamine lähtub enda loomusest (*physei*), nagu seda on pikk või lühike kasv või siis nahavärv? Või on õnnelik olemine õpitav — sellisel juhul oleks olemas ka õnneteadus? Või jõuab õnneni treenides (*dia askêsôs*), nii nagu saab harjutada seda, mis pole antud loomusest ja pole ka õpitav? Kas aitab õnne saavutamisele kaasa jumalik jõud (*daimôn*) või siis juhus (*tychê*)?¹⁰ (EE 1214a15–27).

Arutledes selle üle, mida õnne aluseks üldiselt peetakse, miliseid tingimusi selleks vaja on, viitab Aristoteles kolmele põhi-seisukohale: see võib olla kas 1) tarkus ja mõistlikkus (*phronêsis*), 2) loomutäius (*aretê*) või 3) nauding (*hedonê*) (EE 1214a33–35). Vastavalt sellele on ka tegevuse eesmärgiks kas haridus (*paideia*),

---

⁹Õnne (*eudaimonia*) määratlevad filosoofid erinevalt. Aristoteles väidab, et õnneks on peamised küll hinge ja mõistusega seotud hüved, kuid neile lisaks on vaja ka kehalisi ja väliseid hüvesid. Nii Demokritos kui Platon seovad õnne ainult hingega. Demokritose järgi ei seisne õnn varanduses, kullas ega kariloomades, vaid hinge harmoonias (*harmoniê*), tasakaalus (*xymmetriê*), häirimatuses (*ataraxiê*). Sellise seisundi võib saavutada naudinguid (*hêdonê*) eristades ja valides. Inimesed ei saa õnnelikuks keha ja varanduse kaudu (*chrêmasi oute sômasi*) — inimene läheneb aga jumalale, armastades hingehüvesid (FPHG 1. fr. 1–5, Diels fr. 40, 170, 171). Tuues välja kehaliste ja väliste hüvedega seotud naudingute osa õnne saavutamisel, esitab Aristoteles sellega vastuväite nii oma õpetajale Platonile kui ka Demokritosele.

¹⁰Kreeka keeles tähistavad õnne sõnad, mis sisaldavad mõlemat õnne-eeldust, jumalust ja head juhist: *eudaimonia* tähendab olukorda, kus jumalik jõud (*daimôn*) suhtub hästi (*eu*); *eutychia* tähendab olukorda, mida saadab soodne (*eu*) juhus (*tychê*).

kuulsus (*timê, doxa*) või rikkus (*ploutos*) (EE 1214b8–9). Selle kolmikuga kaasneb ka kolm eri suunitlusega eluviisi, mida võidakse ihaldada: poliitikuelu (*politikon*), filosoofielu (*philosophon*) ja nautlev elu (*apolaustikon*) (EE 1215b1–2, NE 1.5; 1095b15–20).¹¹ Esimese eluviisi puhul on peamiseks auväärne ja prestiižne tegevus, teise puhul tõe tunnetamine ja vaimuelu ning kolmanda puhul kehamõnu.

Jaotanud eesmärgid eluviisi järgi kolmeks: hedonistlikeks, poliitilisteks ja filosoofilisteks (NE 1.5; 1095b16–19), kujutab Aristoteles neid hierarhias. Esimene neist on kõige madalam aste ja viimane kõrgeim. Kui küsida Aristoteleselt (parafraaseerides eesti kirjandusklassikat), kas on maa peal olemas elu, millega võib õndsaks saada, siis vastab ta *Nikomachose eetika* 10. raamatus, et selline elu on olemas. Selleks on vaimutööle pühendatud filosoofielu, kus avaldub jumalikkus inimeses eneses.¹² Hingehüvede juures üldiselt lisanduvad tarkusele veel *aretê, phronêsis, sophia* — loomutäius, mõistlikkus ja tarkus. Samas mõonab Aristoteles, et üldise arvamuse järgi ei piisa paljude jaoks ka ülimatest hingehüvedest, vaid neile peavad lisanduma ka naudingud või siis väline õitseng (NE 1098b25–26; Broadie 1991: 29–30). Praktiline lähenemine viib ta heaolu ja õnne suhtelisuse käsitlemisele. See ei puuduta mitte ainult erinevaid inimesi või inimrühmi, vaid

¹¹NE 1.5 antud jaotuse järgi on nimetatud loomutäiust nii, nagu ise-loomustaks ta ainult poliitikuelu. Veidi hiljem aga (NE 1.7; 1097b2) räägib ta jälle kuulsusele, naudingule või mõistusele rajatud elu eelistamisest, kuid lisab neile üldise loomutäiuse (*pasan aretên*). Edasises käsitluses seostub loomutäius (*aretê*) kõikide eluviisidega, kombetäiusest on juttu aga kahe esimese juures.

¹²Esimese, naudingutele suunatud eluviisi jaoks kasutab Aristoteles võrdpilti orjadest ja kariloomadest, kes peavad elus tähtsamaks kehalisi naudinguid. Teine tase, kuulsusele suunatud elu, kuulub küll hästikasvatatud inimestele, kuid on siiski liiga kergekaaluline — kuulsus ei sõltu mitte niivõrd inimesest endast kui nendest, kes kuulsust jagavad. Kuulsus pole ka Aristotelesel jaoks see, mis on eneseküllane (*autarkês*). Kuulsusetootluse all tuleb mõista tunnustust nii iseenda silmis kui teiste juures (NE 1095b27). Tunnustust ei vajata aga mitte igäihe poolt, vaid mõistlike inimeste silmis (*phronimoi*). Loomult täiuslik võib olla ka siis, kui ei olda õnnelik — kas rängalt kannatades või suures õnnetuses olles.

ka üht ja sedasama inimest: haigena peetakse heaoluks vajalikuks tervist, rahalises kitsikuses aga — rikkust (NE 1095a24). Eetilise hinnangu andmisel saab aluseks igati hea, tubli ja silmapaistva inimese (*spoudaios*, NE 1098a12) tegevus, kellest peaks kujunema täiuslikkuse mudel.

Aristoteles alustab üksikasjalikumalt arutlemist erinevate eluviiside üle naudingutele rajatud elu analüüsist (NE 1.5). Otsides inimesele ainuomast tegutsemist, jätab Aristoteles kõrvale toitumise ja kasvamisega (*treptikê*, *auxetikê*) seotud toimingud, mis on olemas ka taimedel. Ka meeletajuga seotu (*aisthêtikê*), mis on omane ka loomadele, pole üksnes inimlik. Järele jääb tegevus, mille juurde kuulub loogiline arutelu (*logos*). Sealtsi edasi jõuab ta loomutäiuse kõrgeima astmeni, milleks on vaimutööle pühendatud elu ja intellektuaalne täius filosoofilise tarkuse näol. Intrigeeriv on aga see, et nii pöörab ta omaloodud kompetäiuste teooria ise pea peale. Sellisel filosoofil, keda Aristoteles kujutab *Nikomachose eetika* viimases raamatus, pole tegemist ei riigi-elu, sõprade ega perekonnaga, vaid ainult puhta intellektuaalsusega. Selle kõrval on kommetelt täiuslik elu teisejärguline. Puhta mõistuse valdkonnas tegutsev inimene oleks nagu teisel pool eeti-ka probleemistikku, midagi jumalasarvast (NE 1177b26).¹³

Nii tundubki, et see, millest räägitakse *Nikomachose eetika* lõpus, pole enam päriselt eetikaga seotud.

Loomuomadused, mis avalduvad inimese tavadena, moodustavad selle, mida hinnates ja analüüsides eetikateadus loodi. See

¹³Sellist inimest ei mõjuta enam tunded (*pathê*), kõik need naudingud ja kannatused, mille puhul kesktee valikust Aristoteles ise enne nii pikalt oli rääkinud. Huvitaval kombel väldib ta selle mainimist, et tema ülim intellektuaal on ka kommetelt täiuslik, seega eetiline inimene. Sellisel juhul sarnaneb ta pigem pühakuga, kelle juures samuti pole mõtet hakata otsima moraali igapäevases mõttes. Kas kompetäius on vajalik puhta mõistuse ülilmuse korral? Sellest küsimusest läheb Aristoteles mööda. Kuid on siiski raske kujutada sotsiaalses mõttes meeldiva ja kasulikuna inimest, kelle ainsaks tegevuseks on teoretiseeriv vaimutöö, mis on väljaspool hea ja halva kriteeriumi. Sealjuures on *Eudemose eetika* ideaal teistsugune: selles teoses on kõrgemaks vormiks erinevatest astmetest loomutäiusele vastavalt kombineeritud elu, mis hõlmab nii tundeid kui mõistust (Cooper 1977: 145–148).

teadus tekkis loomutäiuse mõiste täpsustusena selle puhtinimliku osa väljatoomisel, mis kuulub kommete ja kõlbelise käitumise juurde. Nii kujunes mõiste *éthikê aretê* — kombetäius. Selle sisu ei puuduta alamaid olendeid nagu loomad ega ka kõrgemaid olendeid nagu jumalad. Näiteks toob siin Aristoteles selle, et saab rääkida küll inimestevahelisest sõprusest, kuid mitte sõprusest jumalaga (NE 8.7). Kombetäius on inimlik valdkond, jumalate puhul ei räägi keegi vaprustest, lahkusest või himude talitsemisest. Just inimene vajab loomutäiuse ja õnne juures ka väliseid tingimusi: tervist, vahendeid elamiseks jms (NE 10.8; 1178a9–1178b35).

Aristoteles toob välja neli komponenti, millest loomutäius koosneb: 1) ta on seadumus, 2) ta tähendab tegevuse valikut, 3) valikuna on ta vahepealne toimimisviis, 4) selle toimimise aluseks on loogiline arutelu (*logos*) ja mõistlikkus (*phronêsis*).

Kui käitumist mõjutavad üldiselt kolm asja: tunded (*pathê*), võimed (*dynameis*) ja seadumused (*hexeis*) (NE 2.5), siis annavad just viimased suhteliselt püsiva põhihoiaku, mis inimest tema tegevuses iseloomustab. Seadumusel on mõtet käitumisega seoses, see näitab tegutsemise kalduvust hea või halva suunas. *Hexis*, s.o seadumus, näitab ka tunnete avaldumise astet ja iseloomu — seega, mil määral tuntakse himu, viha, hirmu, julgust, kadedust, rõõmu, armastust, vihkamist, igatsust, kaastunnet jm, millega kaasneb nauding või kannatus (NE 2.5; 1105b22–24). Kui näiteks tuntakse hirmu liiga suurel määral või liiga vähe, siis on see mõlemal juhul halb. Kui aga tuntakse seda parajal määral, on hea. Viimane ongi loomutäius (*aretê*). Nii omandab seadumus eetikas võtmetähenduse.

Nagu öeldud, seisneb Aristoteelse lähenemise uudsus selles, et ta seostab eetikat praktilise tegevusega. Erinevalt Platonist rõhutab Aristoteles vajadust lähtuda konkreetsest tegevusest ja üksikjuhtumist. Eetika puhul pole tema järgi mõtet rääkida üldisest ideest, vaid sellest, kuidas avalduvad inimeste tunded ja teod igas konkreetses olukorras. Nii oleks Aristotelesele ka näiteks julgus üldmõistena sisutühi ja omandaks mõtte alles tegelikkus olukorda vaadeldes: kuidas mingi inimene teatud kindla ohu puhul toimiks. Liikumine üksikult üldisele otsustuse tegemisel on

Aristotelele üldine meetodiline põhimõte,¹⁴ mida ta järjekindlalt rakendab ka loomutäiuste analüüsis. Näited, mida ta toob oma meetodi kinnituseks *Teises analüütikas*, puudutavad just eetikamõisteid. Aristotelese järgi saab näiteks määratlada, mis on suur eneseväärikus (*megalopsychia*), kui vaatleme üksikisikuid selle omadusega, antud juhul siis Alkibiadest, Achilleust ja Aiast (*Teine anal.* 79b16–19).

Minnes üksikjuhtumite juurde, analüüsib Aristoteles käitumis-seadumusi järgmises järjekorras: vaprus (s.t kuidas vastu pidada ja taluda midagi või mida karta), tasakaalukus (milliseid naudinguid valida või vältida), lahkemeelsus (kuidas varandusega ümber käia), suurejoonelisus (kuidas kasutada rikkust üldiseks hüvanguks),¹⁵ suur eneseväärikus (kui kõrgelt end hinnata, milliseid auavaldusi oodata), sõbralikkus (kuidas suhtuda teistesse), tõejärgimine (kuidas hinnata inimesi ja sündmusi), teravmeelsus (seltskondlik suhtlemisoskus), häbitunne (kuidas suhtuda halba kuulsusse), õiglus (mis põhimõtetel jagada, anda ja võtta), mõistus ja mõistuslikkus. Võrreldes Platoni esitatud nelja loomutäiusega, on Aristotelese loetelu mitmekesisem. Siin on arendatud ja täpsustatud Platoni loomutäiuse ideaalvormi, need on toodud idee tasandilt inimese praktilise tegevuse juurde. Siin tuleks esile tõsta seltskondlikkusega seotud omadusi, mis näitavad inimest sotsiaalsest küljest (sõbralikkus, lahkemeelsus, teravmeelsus), ja õigluse lahtimõtestamist.

Emotsioonid täidavad kombetäiuse juures seda osa, millest sõltub inimestevahelise suhtlemise iseloom. Ei saa omistada loomutäiusega seotud omadusi inimesele, kellele valmistab rõõmu see, mis on teisele kannatuse allikaks. Põhiküsimus on siin tegelikult selles, kuidas tundeid suunata nii, et nad sobiksid ümbritse-

¹⁴*apo tôn kath' hekasta epi ta katholou* (*Teine anal.* 97b29), üksikult üldisele — see aitab vältida ebamäärasusi (*homonymiai*), mis ilmuvad siis, kui rääkida üldisest lähtudes. Arutlustes tuleb hoiduda metafoorsusest, seega ka metafooride abil (*metaphorais*, 97b38) antud määratlustest.

¹⁵See on praeguses mõttes hea ja kohusetundlik maksumaksja. Antiikajal hõlmasid rikaste inimeste kohustused riigi ees mitmesuguste ürituste korraldamist ja finantseerimist (teatrietendused jm avalikud pidustused ning tseremooniad, sõjalaevade varustamine jne).

vaga ja avalduksid õigel viisil, ajal, kohas, suhtes jne. Järelikult ei saa rääkida kombetäiusest (*êthikê aretê*), ilma et arvestaks seda, mis paneb inimese rõõmu tundma või mis valmistab talle kannatust — seega tegevust saatvat emotsionaalset tausta. Kasvatuse ülesandeks on kujundada harjumused, et tunded sobivalt avalduksid. Just nauding ja kannatus saavad ka ise kasvatustahenditeks karistuse ja meelituse näol.

Aristoteles ei nõustu nendega, kes peavad loomutäiuseks tunnete puudumist (*apatheia*) ja eraklikku hingerahu (*êremia*) (NE 1104b24–25). Samas ta mõistab, et pahede ja kõlvatuse allikaks on just tunded. Aristoteles võtab tunnetest rääkides seisukoha, et need on paratamatult olemas, olemata iseenesest head või halvad — erinevad on aga nende avaldusviisid. Tunnete puhul on vaja täpsustada, mille kohta nad käivad, kuidas ja millal avalduvad, mitte kõrvaldada neid täielikult arutlusest ja tegudest.¹⁶

Pathos, tundeelamus, on see, mis saab eetikast rääkides proovikivi tähenduse. Kuna tegevust saadavad paratamatult tunded, on ka kombetäius tunnetega otsekui läbi põimunud (NE 10.8; 1178a13). Lähtudes hinge jaotamisest ratsionaalseks ja irratsionaalseks, kuuluvad kombetäiused pigem irratsionaalse osa juurde, kuid on olemuselt sellised, et mõistus ja *logos* nende avaldumisest osa võtavad (EE 1220a10–11).¹⁷

---

¹⁶Et eetikavaldkond on suurel määral keha seotud, *pathê* on aga kehaline nähtus (mitte hing ei kurvasta, rõõmusta ega vihasta, seda kõike teeb inimene hinge vahendusel, *Hingest* 408b1–15; kõik hingele kuuluvad tundeelamused kuuluvad keha juurde, sest nende ilmumine mõjutab keha, *ibid.* 403a6–19), siis on tunded eetikaga paratamatult seotud. *Esimeses analüütikas* väidab Aristoteles otseselt, et tunded on füüsilised (*phusika esti pathêmata*, 70b10–16), lisades, et kui keha ja hing muutuvad koos, siis saab ka füüsilise ehk välimuse järgi otsustada inimese loomuomaduste üle (*physiognômonein*). Tunded avalduvad välise märgi kaudu (*sêmeion*), tunnete seos kehaga avaldub ka tunnete muutumises sõltuvalt elueast (*Retoorika*, 1389b31–32, vt Fortenbaugh 1975: 34).

¹⁷Mõisted *êthos* (loomutava) ja *pathos* (tundeelamus) tähistavad inimtegevuse vastaspooluseid: esimene neist aktiivsust, enda avaldamist nii sõnades kui tegudes, teine seevastu reageeringut väljastpoolt tulnud mõjutustele ja nende läbielamist. *Pathos* kui tundeelamus tä-

Seega põhjus, miks Aristoteles räägib kombetaiusest, on veendumuses, et tunnete olematuks vaikimine pole lahendus eetika-probleemidele. Emotsioonidele tuleb aga anda selline vorm, et need ei takistaks inimese jõudmist loomutaiuseni — allutada nad mõistuslikule arutlusele. Mõistuse osa hindamises ülimalt on Aristoteles Platoniga ühel meelel (Rowe 1976: 99). Erinevus on aga selles, et Platoni järgi saab taiuseni jõuda ainult väljaspool inimest, jumalikus sfääris, Aristotelese jaoks on jumalik see, mis kuulub vaimutöö ja teoreetilise mõistuse juurde.

Tuleb välja, et tähtis pole mitte ainult toimimine ja mingi asja tegemine teatud viisil, vaid ka see tunne, mida sealjuures tuntakse. Õiglane inimene pole see, kes küll teeb õiglast teo, kuid ei tunne sellest rõõmu (NE 1099a18–19). Inimese eetilise palge määrab see, mille üle ta rõõmustab, mille üle kurvastab, mis talle naudingut pakub ja mis kannatust toob. Loomuomaselt (*physei*) tuleb tahta õigeid, häid ja üllaid asju ja vastavalt sellele toimida. Selles, kuidas midagi tehakse ja kuidas sellesse suhtutakse, avaldubki inimese seadumus — mõiste, mille ümber kogu Aristotelese eetika keerleb. Sealjuures moodustab seadumus ka osa kombekasvatusest (Sorabji 1980: 214).

Tunded pole iseenesest eetiliseks kategooriaks, vaid on seda seadumuse kaudu, sest seadumus sisaldab eetilist otsustust. Seadumus on hinge hoiaku (*diathesis*), mis näitab, milline mingis suhtes ollakse.¹⁸ Seadumuse püsivust näitab see, et ta ei sõltu vahetult kaalutlemisest ja kainest arvestusest: seadumus avaldub selgemini ootamatutes olukordades ja sellisel juhul on üllal käitumisel ka suurem väärtus kui ettearvestatud olukorras. Seadumus võib seega avalduda kas äärmuslike hoiakutena, mis on halvad ja

---

hendab vastust sellelt, kellega midagi tehakse või keda mõjutatakse. Platonist alates tähendab *pathos* just tugevat tundeelamust, nagu kirg, raev jms. Siit lähtub ka ta tähendus 'kannatus'. Tegutsemisel vastandub ta mõistusele, arukale ja läbimõeldud toimimisele.

¹⁸*kath' hên poiôi tines legometha*, Speusippos fr. 98 (FPhG 3). Täpse erinevuse hoiaku (*diathesis*) ja seadumuse (*hexis*) vahel annab Aristoteles teoses *Kategooriad* (8b–11): hoiakud on omadused, mida saab kergesti mõjutada ja muuta. Aja jooksul võivad nad aga muutuda loomuomaseks (*pephysiomenê*) ja saada seadumuseks. Seadumus on püsiv ja raskesti muudetav.

tähendavad pahelisust, või vahepealsena, mis on hea ja tähendab loomutäiust. Kui Aristotelese järgi on hoiak suhteline mõiste, sõltudes konkreetsetest oludest ja isikutest, siis seadumus on püsiv seisund. Vaprus, mis on hulljulguse ja arguse vahepeal, võib paista hulljulge poolt vaadatuna argusena, arale inimesele paista aga hulljulgusena.

Lõppkokkuvõttes on praktiline järelalus Aristotelese tunnete-käsitlusel rajanevast eetikast see, et sellega ilmus vajadus vastutada oma tegude eest. Inimene saab vastutada selle eest, mis temast sõltub, kus ta saab teha oma valiku. Võttes ära võimaluse juhtida ja valitseda oma tundeid, võetakse ühtlasi võimalus ja vajadus vastutada oma käitumise eest.

Kooperatiivsus, koostöövajadus on neljas tingimus, millest kasvas välja vajadus eetikateooria järele. Eetika lähtub selle uurimisest, mis on hüve iseenda jaoks ja kuidas see sobitub hüvedega teiste jaoks. Absoluutse, inimsuhetest väljaspool asuva hüve põhimõttelise hülgamisega tegi Aristoteles selle otsustava sammu, mis viis eetikateooria juurde. Kõigi kolme eluviisi puhul satub inimene paratamatult suhetesse teistega. Andes inimese käitumisele eetilise hinnangu, pannakse ta sotsiaalsesse konteksti. Eelduseks on see, et inimele ei saa olla ükski õnnelik, on vaja teisi inimesi, kelle suhtes saab otsustada, kas mingid teod väärivad kiitust või laimust. Ühesõnaga, et inimene saaks olla hea, peab olema keegi teine, kellele hea olla. Lisaks on enamasti vaja ka vahendeid, mille abil head teha. Eesmärgiks on korraldada suhted nii, et kooselu oleks edukas mõlemale poolele. Nii on Aristotelese jaoks eetika otseselt seotud ühiskonnaga, kreeka mõistes polisega, seega ka riigielu ja poliitikaga. Aristotelese inimene on ühiskondlik olend ehk poliitiline elukas (*zōon politikon*; *Poliitika* 1253a3).¹⁹ Ouline on siin ka lähtekoha valik: mitte inimest ei sobitata riigiga, vaid lähtutakse inimlikest eesmärkidest — kuidas korraldada riiki inimese jaoks, nii et selles oldaks õnnelik.²⁰ See, mis ühiskon-

¹⁹Samuti ka NE 1.7; 1097b11: *physei politikon* — loomult ühiskondlik — loomutäiusest rääkides ei saa inimest võtta eraldiolevana, vaid sellisena, kes elab koos vanemate, laste, naise, sõprade ja kaaskodanikega, sest inimene on loomult ühiskondlik.

²⁰Positiivsed, kasulikud väärtused, mida peetakse loomutäiuseks, on eri ühiskondades erinevad. Aristoteles võrdleb vaateid *areté*'le Atee-

nas heaks kiidetakse, on hea ka inimesele endale (Roberts 1989: 185–187).

Aristoteles tähtsustas loomutäiuse kui väärtuse inimestevahelistes suhetes. Selle taustal on ka loomulik, et Aristotelese eetikas on palju juttu sõprusest, õiglusest jm. valdkondadest inimtegevuses, kus otseselt inimeste tegevused ja huvid kokku puutuvad ja vastuollu võivad minna.

4. PÄRAST ARISTOTELEST: STOIKUD JA EPIKUURLASED

Vahetult Aristotelese järel tulnud filosoofide, epikuurlaste ja stoikute käsitlustes arenesid Aristotelese vaated edasi kahes suunas. Stoikud nägid inimeses maailmakõiksuse osa ja teostasid oma filosoofiat praktikas, võttes osa ühiskondlikust elust ja poliitikast. Stoikud viisid praktilisele tasandile Aristotelese inimese kui ühiskondliku olevuse. Stoikud pidasid tundeelamusi mõistusevastasteks liikumisteks, tunded olid nende jaoks ebaloomulikud ja häirivad ning nendest tuli vabaneda. Seega erinevalt Aristotelesest, kes väitles mõõdukate tunnete esinemise kasuks, pidasid stoikud tundeid üldse kahjulikuks ja propageerisid *apatheia*'t, tundetust. See omakorda seadis nende ette probleemi päästa *apatheia* maine tuimuse ja rumaluse tähendusest. Neil sai ideaaliks sisemine sõltumatus ja tunnetest vabanemine kui meelerahu, mis peab aitama inimesel teiste seas toime tulla.

Epikuurlaste jaoks oli esiplaanil isiklik heaolu, väline eemalõtõmbumine kõigest, mis häirib, tekitab ebameeldivust või valu. Selle negativistliku eluhoiaku kõrval oli aga nende jaoks väärtustatud lähedane sõprus ja teistest hoolimine. Võrreldes Aristotelesegaga, kelle jaoks oli inimene suurejooneline või helde kõigepealt selleks, et iseenda väärtust tunnetada, tundub epikuurlaste juures isegi rohkem altruismi leiduvat. Võiks muidugi ka mõelda, et Aristoteles oli lihtsalt realistlikum. Esmapilgul tundub epikuurlaste naudingukontseptsioon Platoni ja Aristotelese eetikapõhimõtete täieliku vastandina, kui arvestada nende suhtumist inimese

---

na demokraatias, Sparta oligarhias ja Pärsia kuningavõimu tingimustes (Van der Waerdt 1991: 251–253).

sotsiaalsusesse. Küsimus on aga keerulisem selle tõttu, et naudingut ennast käsitatakse erinevalt. Ka Epikurose jaoks polnud kehalised naudingud midagi ainuväärtuslikku ja ihaldusväärset, seega polnud ta hedonist selle sõna täielikus ja üldkasutatavas tähenduses. Nauding tähendas epikuurlasele esmajoones kannatuse vältimist (*aponia*), mis tagab hinge häirimatuse (*ataraxia*). Üheks selle väljundiks oli üsnagi aristotellikult tasakaalukus. Tehes asjast populaarse üldistuse, võib stoikuid pidada paksunahalisteks kollektivistideks, epikuurlasi aga tundelisteks individualistideks. Epikuurlased võtsid tundeelamused omaks, püüdes teha vahet heade ja halbade vahel, sel ajal kui stoikud tahtsid neist vabaneda ja Aristoteles neid mõõdukale keskteele juhtida.

Tegelikus elus pole nende kahe vastandlikuna tunduva filosoofia eristamine enam sugugi nii endastmõistetav, kui teoreetilist süsteemi vaadates võiks arvata. Tasub meenutada kasvõi rooma luuletaja Horatiuse kõikumist nende kahe elufilosoofia vahel (Lill 1994: 522–526). Tema puhul polegi võimalik teha lõplikku otsust, kummale poole ta kaldub. Horatiuse luulest on selge, et ühiskond tungib vägisi sisse ka sinna, kus teda ei oodata. Aristotelese juurde tagasi tulles on tähelepanuväärne, et just Horatiusele oli lähedane Aristotelese mõõdukuse ja äärmuste vältimise põhimõte (kuldne kesktee, *aurea mediocritas*, nt luulekogus *Carmina* 2.10).

5. PÄRAST ARISTOTELEST: KRISTLIK MORAALIÕPETUS

Kui klassikaline kreeka filosoofia pööras inimtegevuse analüüsis Homerose kangelasajastu füüsilise *aretê* psüühiliseks ja kesken-
dus loomutäiust käsitledes hingele, siis kristlusega pöörduakse ära paganlikust hingekäsitusest ja liigutakse vaimuvalda, *pneuma* juurde. Tõe tunnetamine ja ka loomutäiuse alus muutub ikka õhulisemaks, sest vaim on veelgi kehatum kui hing. Teisest küljest võib kristliku loomutäiuse suhet inimesega vaadata homerosliku ettekujutuse peegelpildina: mõlemal puhul tulevad selle alused inimesest väljastpoolt, vahe on selle välise iseloomus — füüsiline on muutunud pneumaatiliseks. Vahepeal püüdsid Platon ja Aristoteles, esimene vähem, teine rohkem, *aretê* jaoks õhuauku luues seda maa poole tuua ja inimesega siduda.

Mõistus (*nous*) ja hinge mõistuslikult arutlev osa (*logistikon*), mis oli ülimalt Aristotelesel ja Platonil, kaotab kristluses oma tähtsuse, muutudes tühiseks ja eksitavaks. Tarkus (*sophia*) seisneb leplikkuses ja sõnakuulekuses (Jk 3.17) ning kirjatundja (*grammateus*) on sama, mis variser ja temast tuleb eemale hoida (Mt 23.2; Mk 12.38; Lk 11.43–53). Inimese ülenemine on võimalik vaimu läbi, mille kaudu mõistus uueneb (Ef 4.23).²¹ Antiikajal filosoofias aujärjele tõstetud mõistus, mõtlemisvõime, ratsionaalsus (*dianoia*) polnud hiljem enam mitte valguse, vaid hoopis pimeduse allikas. See mis Aristotelesel oli tunnetuse aluseks (*gnôsis*), saab vastupidi, rumaluse põhjuseks (*agnoia*, 'tunnetuse puudulikkus'). Koos kalestunud südamega põhjustas see Jumalast võõrdumist. Mõistusetarkuse asemel seatakse ausse südametarkus. Mõistus, mis selle järgi tunnetusele (*pro tunnetele*) takistuseks saab, on pigem lihalik ja ärgitab maist ülespuhutust (KI 2.18). Mis varem peamine ja ainutähtis, kuulutatakse tähtsusetuks. Mis varem tähtsusetu ja eksitav, saab kõige olulisemaks: läheb tõeks tarkusesõna, et esimesed tehakse viimasteks ja viimased esimesteks (Lk 13.30).

Tunnete osa oli see, mis antiigijärgses maailmas uut tähendust hakkas omandama, saades endale osa sellest väärtusest, millest mõistus pandi loobuma. Keeleliselt sai kreeka *paschein/pathein* ladinapärase kju *patior, pati, passus*, ja nagu sõnavormist näha, hakkas tähistama seda, mida mõistame passiivsuse all, s.o olukorda, kus "minuga midagi tehakse". Kristluse kaudu hakkas "passioon" tähendama kannatust, "pateetiline" sai aga üleva kurbuse ja kannatuse tähenduse. Kristlusest sai (ebaõiglast) kannatust ülendav ja ülistav maailmanägemus. Valmisolek kannatuseks, alandlikkus, soov vastu võtta ja leppida ka ülekohtuga — neid ideid kandis ühiskond, mis erinevalt Aristoteelse käsitlusest ei kandnud endas tegutsemis- ja saavutusaktiivsuse ideed. Nii pani varajane kristlus aluse maailmapildile, mida võib õigusega nimetada *societas passionum*, passiivne, kuid ka kannatusühiskond (Gould 1990: 68). Kannatuse ülistamine seostus kõige ihuliku põlgami-

²¹Paganate mõistus eksleb tühisuses (*mataiotêti*), "pimestatuna mõistuse poolest" (*eskotômenoi tê dianoia*, Ef 4.18). Mõistuse lihalikustamise toob välja ka tõlkevaste Piiblis sõnale *noos* — see pole enam mõistus, vaid meel; seega Ef 4.18 loeme — "meele tühjuses".

sega. Suhtumises tunnetesse loodi kristluses sellega omamoodi segu Aristotelesest ja Platonist, ühendades platonliku ihulisuse-eitamise aristotelliku tundeelamuste omaksvõtuga. Tulemuseks oli see, et just tundeelamus kannatuse näol pidi aitama kehapiirastust ületada.

Inimlik, maine kaotab oma tähtsuse jumaliku kõrval, hinge asemel suunatakse pilk inimesest kõrgemale, kehatu vaimu poole. Mis saab sel puhul eetikast? Ka see ongi hetk, kui ta muutub moraaliks?

Nüüd peaks olema juba küllalt selgelt näha, milles eetika isa Aristoteles ei saa kokku sobida hilisemate aegade kristliku moraaliga, millega kõrvutades on Aristotelese eetikale paljugi ette heita. Sellest pole tavaks tihti rääkida, sest tundub, nagu solvataks nii üht või teist suurt autoriteeti. Põhierinevus on selles, et Aristotelese eetikapõhimõtted lähtusid maistest kaalutlustest ja seostasid eetilise käitumise ratsionaalse, kaalutletud valikuga. Nii jäid kõrvale inimesest ja tema konkreetsest tegevusest kõrgemal seisvad põhimõtted ja nõuded. Aristoteles väidabki, et isegi kui sellised üldised ideed eksisteeriksid, poleks neil praktilise tegevuse suhtes mingit tähtsust (EE 1.4; 1095a26–28; NE 1.6). Tuleb lähtuda tunnetatud nähtusest, faktist, kogemusest ja sellest, mis on mõistetav (kr *apo tōn gnōrimōn*, NE 1095b2). Selles väites sisaldub kõige selgemalt tunnetuslik erinevus nii Platoni käsitlustest kui ka kristlikest vaadetest.²²

Mina kaotan tarkade tarkuse ja teen tühjaks mõistlike mõistuse (1 Ko 1.19)

Kasutades samu sõnu, eitatakse siin seda, mis Aristotelese eetikas kõrgeimal kohal — see on tarkus, *sophia*, ja taiplikkus, *synesis*, mida inimene peaks oma mõistusega püüdma saavutada. Selle kohale on seatud teine tarkus, jumala oma (*sophia*

---

²²Inimene otsustab oma eluviisi üle äratundmisest lähtudes (*haginōskei*, NE 1094a29) ning selle järgi, kuidas ta on kasvatatud ja haridust saanud (*pepaideumenos*, NE 1095a1–2). Otsustamist (*krisis*) takistab kogenematus (*apeiros*), aga lisaks ka see, kui lastakse end tunnetest juhtida (*pathesin akolouthētikos*). Ohjeldamatu inimene (*akratēs*) tegutseb ilma nähtusi tundma õppimata, ilma tunnetuseta (*gnōsis*). Selle puhul vastanduvad tunnetus ja tegutsemine (*gnōsis/praxis*, NE 1095a6).

theou) ja vaimust saadud tarkus (*didaktōis pneumatōs*). Sellele on vastandatud hingeline inimene (*psychikos*), kelle osaks, erinevalt vaimsest inimesest (*pneumatikos*), olid nii kehalised ihad kui mõistus ja tarkus. Kadunud on see vaim, mis tegi jumalikuks Aristoteelse inimese ja kandis nime vaimutöö (*theōria*). See on suurim kontrast Aristoteelse eetika ja ristiusu põhimõtete vahel. Sellest tuleneb ka muutus suhtumises õiglusesse jm põhimõtetele, mis kujundavad inimestevahelisi suhteid. "Õige elab usust" (Ro 1.17), on kirjas Pauluse läkituses roomlastele. Selle järgi on *dikaïosynē* (õiglus) valdkond, mis kuulub Jumalale ja mida ei saa labastada Aristoteelse süllologistliku loogikaga.

Aristoteles väärtustab oma loomutäiuste kirjelduses mitut sellist omadust, mis moraliseerijale oleksid piisavalt hirmsad isegi unenäos. Siia hulka kuuluvad kõik loomuomadused, mis avalduvad enesekindluses, aktiivses tegutsemises, alistumatus meeles, uhkuses. Sellele vastandub piiblimoraali järgi leplikkus, alandlikkus, kannatuste tõrkumata talumine. Aristoteles peab oma vaadetest inimloomusele vajalikuks ja heaks seadumuseks inimese juures ägedat meelt ja viha (*thymos, orgē*), mis on tal paraja avaldusvormi puhul loomutäiuseks. Selle puudumine teeb inimese orjalikuks ja alandlikuks — need on omadused, mida Aristoteles põlgab. Inimene, kes ei ägestu ega vihasta selle peale, mis seda väärrib, on laiduväärne, rumal ja orjameelne, sest on valmis taluma mõnitusi ega taha end kaitsta (NE 4.5; 1126a5–8). Selliste vaadete hukkamõistmisel olid ühel meel nii kristlased kui ka paganlikud filosoofid — stoikud. Seneca kritiseerib Aristotelest, nimetades teda viha kaitsjaks (*defensor irae; De ira* 3.3.1).²³ Kristlasele on vihastamine patt (Mt 5.21, Ef 4.26), rõhutatakse kannatlikkust ja pikka meelt (*makrothymia*, 2 Ti 3.10–11; 2 Ko 6.6; Kl 1.11).²⁴ Kannatada tuleb nii ülekohtu kui halba (Jk 5.7, 5.10, *kakopatheia*, halva talumine on kiiduväärne).

²³Kogu traktaadi *Vihast* tahab Seneca pühendada selle näitamisele, kui vastik ja metsik see tunne on (*foeditatem et feritatem coarguere*, 3.3.2) ja kuidas sellest tuleb mõistuse abil jagu saada.

²⁴Ladina vaste *makrothymia* jaoks on *patientia animi*, mis jälle tõstab ausse kannatlikkuse.

Makrothymia on mõiste, mis teeb suureks (*makros*) viha väljakannatamise ja vastandub sellele, mis on suur Aristotelese arusaamise järgi. See on üks koht, kus tuleb vahest kõige drastiliselt esile erinevus kahe maailmapildi vahel. Suur (*me-gas*) peab Aristotelesel olema inimese hing, mis avaldub eneseväärikuses ja mida väljendab terminina kasutuselevõetud *megalopsychia*. See on aristokraatlik omadus, mille loogiline edasiarendus seostab loomutäiusega ka auahnuse. Sellele vastavalt kuulub loomutäiuste hulka ambitsioonikus, kõrge enesehinnang, uhkus — need kõik on seotud iseene esiletõstmisega, ülendamisega. Need on aga omadused, mida kristlik moraal vahest et kõige rohkem taunib. Kes ise ennast ülendab, seda alandatakse ja vastupidi, enesealandajat ülendatakse — seda põhimõtet ei sisendata mitte üks kord, vaid järjekindlalt (Lk 14.11; 18.14; Mt 23.12; Jk 4.6; 1 Pe 5.5; Ilm. 18.7). Siin on ka selgelt näha, kuidas moraalipõhimõtete seotud mõisted omandavad kristluses teistsuguse, kohati vastupidise sisu. Üks ausse tõstetud mõiste on *tapeinos* (alandlik) — alandlikkus on üks põhilisi kristlikke vourusi. Aristoteles nimetab seda omadust oma eetikas just selles kohas, kus on juttu suurest eneseväärikusest. Pole raske aimata, mis tähenduses see temal esineb: *tapeinos* on tema jaoks tähtsusetu ja vilets inimene, kes vastandub *megalopsychia* kui positiivse omaduse kandjale (NE 1124b22; 1125a2).

Paganate ja seega ka Aristotelese jaoks oli maine au ihaldusväärne. Just teised inimesed, kaaslased olid need, kellelt tuli au ja tunnustus. Seda võib näha kreeka kangelaseepostest alates. Aristotelesel on aga raskusi õigele ja parajale ambitsioonikusele nime leidmisega: halb on nii liigne auahnus kui auahnuse puudumine, vahepealne, paras auahnus on hea, aga sellel pole nime (NE 4.4; 1125b18). Kristlastel on selle jaoks väljend olemas: “tühine au” (*kenodoxa*), mida ei tohi taotleda.

Eneseväärikus ja kõrge enesehinnang on Aristotelese järgi asjakohane ja vajalik ning hõlmab oma avaldustes ka teisi loomutäiusi, näiteks vaprust ja õiglust (NE 1123b30–33) — ta on nagu loomutäiuste koondpilt (*kosmos*; NE 1124a1). Selline uhkus ja üleolek ei sobi alandlikkuse ja teise põse pööramisele manitsemisega (Mt 5.39–45). Aristotelesele pole midagi võõramat kui väita nagu 2 Ko 12.10: “olen meeeldi nõtruses, vägivalla all”.

Astheneia (jõuetus) seisab Aristotelesel kõrvuti kehavigade ja haigustega (NE 1114a25; 1176a14), see on ka üks tahtepuuduse ja ohjeldamatuse avaldus (NE 1150b19), aga ka vanaduseviletsuse tunnus (NE 1155a14). Igal juhul on see kahetsusväärne seisund. *Hybris* on see, mille talumist Aristotelese järgi küll iialgi ei saa meeldivaks nimetada.

Antiikaja filosoofid üldse ja Aristoteles eriti ei keskendu sellele, mis on inimese jaoks võimatu ja kättesaamatus kõrguses. Rääkides hüvedest või väärtustest, peetakse silmas seda, mis seostub inimestevaheliste suhetega: teiste poolt antav kiitus või laitus on see, mis näitab, mille poole pürgida. Väärtuseks on ühiskondlik heakskiit ning selle tähtsust rõhutavad nii Aristoteles kui Platon (*Seadused* 730b5; *Riik* 492b5).

6. EETIKA VÕI MORAAL — SELLES ON KÜSIMUS

Vormides need põhimõtted, mida ta inimestevahelistes suhetes tähtsaks pidas, uueks süsteemiks, eetikateaduseks, lähtus Aristoteles oma aja hinnangutest. Ta võttis kuulda ka üldiselt omaks võetud arvamusi ning toetus nii oma kaasaja kui ka varasema aja kirjanduses väljaõeldud seisukohtadele.²⁵ Tema juures oli sümpaatne ja võiks ka öelda, et eetiline see, et ta ei suhtunud raevuka halvaksapanuga teistsuguste seisukohtade pooldajatesse. On meeldiv tõdeda, et eetikateooriale pandi alus rahuliku ja kaine analüüsiga tasakaalustatud poleemika käigus. Aristoteles ei loonud moraalireegleid. Ta ei pannud kirja käskke ega keelde — ta ei moraliseerinud. Eetika isa polnud kõrgel troonil istuv kohtumõistja, ta ei andnud juhiseid inimeste ja nende tegude jagamiseks headeks ja halbadeks.

Aristotelese arutluskäigu aluseks on konkreetseid tingimusi arvesse võttev loogiline analüüs. Ta usub inimesesse ja mõistusesse, võimesse teha valik erinevate teguviiside vahel — sest eetikast on mõtet rääkida ainult siis, kui tegutsemisega kaasneb vaba valik. Tähendab, inimene saab oma tundeid ja kombeid ku-

²⁵Iseloomulik on näiteks, et kreeka populaarse moraali järgi pole õigluse juures juttu teiselt millegi äravõtmisest kas jõu või pettusega, nagu ei nimetata ka õiglaseks seda, kes nii ei tee (Dover 1974: 170).

jundada ja suunata ning seega ka tegude eest vastutada. Eetikas tegeleb Aristoteles inimliku sfääriga, kus jumalatel osa pole. Eetilisel käitumisel ei pane käsk ja keeld, olgu ta siis jumalik seadus või inimeste koostatud määrus. Eetiline inimene pole mitte lihtsalt see, kes teeb head ja käitub meeldivalt. Ta peab seda tegema vabatahtlikult ja meelsasti. Seega etendavad eetika juures olulist osa tundeelamused ja motivatsioon — mille pärast midagi tehakse. Eetiliseks saab inimene, kui ta on tegudes ja sõnades täiuslik endas kujunenud seadumuse tõttu, mitte juhuslikult, käsu või keelu ajel. Eetika võtab arvesse teadliku valiku: teadvustamata tehtud tegu ei saa selle puhul arvesse tulla (Ackrill 1980: 96).

Aristoteelse ideaaliks on enesega kooskõlas olev, väärikas, uhke ja enesekindel inimene. Alistumine ja enese alahindamine on orjalik. Kristliku moraaliga kandus eetika lähteukoht niisiis jälle inimesest väljapoole. Tegelikult tähendab see, et inimeses endas ja inimese enda vahenditega ei saa jõuda sisemise kooskõlani. Kui aga püüelda taevase ja mitte maise ideaali poole, tuleb sellega paratamatult leppida.

Moraalne inimene teeb häid tegusid ja käitub meeldivalt. Moraal rajaneb aga kombeõpetusel ja käskude-keeldude süsteemil. Tähtis on tegu, mitte niivõrd seda saatvad asjaolud. Jesuiitlik põhimõte, et eesmärk pühendab abinõu, on sellise moraalireeglistikuga kooskõlas. Moraalne inimene täidab küll käsku armastada oma ligimest nagu iseennast, aga eetilisel inimesel on vaja seda teha lisaks ka heal meelel.

Eetika ja moraali vahe tuleb ilmsiks kristlikust leksikast pärit sõna "jünger" kasutamises tähenduses 'õpilane, usin järgija'. Räägitakse moraalijüngrist, teadusejüngrist, usujüngrist. Millepärast pole aga levinud *eetikajünger*. Eetika alustes on põhimõtteliselt midagi teistsugust, kui seda on ajalooliselt kujunenud moraali mõistes. Siin võib olla ka põhjus, miks 13. sajandi teisel poolel kuulutati Aristoteelse eetikavaated kristliku ortodoksiaga vastuolus olevaks.²⁶

---

²⁶See ei tähendanud vastavate teoste keelamist või nende lugemise takistamist. Kui Aristoteelse autoriteet loodusteaduste, retoorika ja loogika vallas oli läbi sajandite kõigutatamatu, siis eetika ja poliitika alal temast ametlikult palju ei räägitud, vaatamata sellele, et ta eetikat tunti,

Alles möödunud, 19. sajand kui ajaloosajand — *saeculum historicum* — paigutas Aristotelese eetika tema ajaloolisesse konteksti ega hinnanud enam seda eetikasüsteemi kristliku moraaliõpetuse väärtuste põhjal. Sel ajal hakkas ka ilmuma hulganisti tõlkeid eri rahvuskeeltesse. Sellest alates on Aristotelese eetikalased vaated, eriti tema teos *Nikomachose eetika*, olnud üha suureneva huvi keskmes. Just sealt on leitud väärtusi, mida 20. sajand hakkas au sisse tõstma.

Kas sellel eetikat käsitleval lool siin on ka oma moraal? Ilmselt kuuluvad eetika ja moraal erineva inimesekäsituse juurde. Nii võiks öelda, et moraali puhul tuleb alati küsida — *quo bono*, sest see viib enamasti ikka mingi kindla asjast huvitatud ideoloogiანი. Ühiskonna huvides omaks võetud ja kehtestatud moraal võib põhjustada ka ebaeetilist käitumist. Kuulun sellesse põlvkonda, mis pidi kuulama jutte kommunismi moraalikoodeksist (*sic!* mitte eetikakoodeks). Pidime koolis laulma suurest Leninist, kes oli “üllas” ja lisaks “nii hoolitsev, tark ja hea”. Kreeklaste *kalokagathia*, üllas headus, nii sisemine kui väline loomutäius liitub siin tarkusega (*sophia*). Juurde tuleb siia ka sõbralikkus (*philia*) ja teistest hoolimine, mis Aristotelesel on loomutäiuste hulka viidud (millegipärast ei nimetata laulus õiglust). Kõik need ilusad põhimõtted esindavad uues ideoloogias aga kaksikmoraali ja ebaeetilisust. Jällegi — on sügavalt tähenduslik, et me ei saa öelda vastupidi: *kaksikeetiline* ja *ebamoraal!* Kuigi on olemas ebamoraalsus ja omadusena midagi ebamoraalset. Moraalireeglid võivad olla erinevad ja eri ühiskonnakordades isegi vastuolulised — eetikapõhimõtted aga lakkavad oma vastandi puhul lihtsalt olemast.

Aristotelesel vastandub eetilisele pahelisus, eetika puudumine, mitte halb eetika. Eetiline on oma olemuselt positiivne. Sõna tuli kasutusele kui täiendsõna loomutäiuse juures — *êthikê aretê*. Eetiline käitumine igas konkreetsetes olukorras saab olla ainult üks: see on kesktee äärmuste vahel (*mesos*), millega kaas-

---

seda kasutati ja ka kritiseeriti. See annab alust rääkida ka tema eetika-teaduse puhul “põrandaalusest” traditsioonist (Nederman 1987: 161).

neb mõõdukus ja tasakaalukus. Eetika kuulub täiusliku inimese juurde.²⁷

Niisiis, lool võib olla moraal, kuid ei saa olla loo eetikat. Eetika on inimese seadumus toimida kooskõlas oma tunnete ja veendumustega ühel kindlal, heakskiidetud viisil. Moraali samastumine eetiliseusega on see ilus eesmärk, millele nende sõnade keeleline tagapõhi suunab. Nende sõnade mõistesisu eristus keelevälistel põhjustel, jääb loota uute keeleväliste ajendite tekkele, mis nende sõnade tähenduse uuesti kokku viiksid, s.t et jääks püsima ainult eetiline ja inimväärne moraal.

Kirjandus

- Aristoteles. Esimene analüütika — *Analytica priora*; Ἀναλυτικά πρότερα
- Aristoteles. Eudemose eetika (EE) — *Ethica Eudemea*; Ἠθικά Ἐυδήμεια
- Aristoteles. Hingest — *De anima*; Περὶ ψυχῆς
- Aristoteles. Kategooriad — *Categoriae*; Κατηγορίαι
- Aristoteles. Nikomachose eetika (NE) — *Ethica Nicomachea*; Ἠθικά Νικομάχεια
- Aristoteles. Poetika (Luulekunst) — *Ars Poetica*; Περὶ ποιητικῆς
- Aristoteles. Poliitika — *Politica*; Πολιτικά
- Aristoteles. Retoorika — *Rhetorica*; Ρητορικὴ
- Aristoteles. Suur eetika — *Magna moralia*; Ἠθικά μεγάλα
- Aristoteles. Teine analüütika — *Analytica posteriora*; Ἀναλυτικά ὕστερα
- Athenaios. Õpetlaste lauakõned — *Deipnosophistai*; Δειπνοσοφισταί
- Cicero. Saatusest — *De fato*
- Gellius, Aulus. Atika ööd — *Noctes Atticae*
- Platon. Menon
- Platon. Phaidros
- Platon. Riik — *Politeia*; Πολιτεία
- Platon. Seadused — *Leges*; Νόμοι
- Platon. Timaios

²⁷Ladina keeles on loomutäius, kr *aretê* — *virtus*. Seal ei räägita aga moraalsest loomutäiusest, *virtus moralis*'est.

Quintilianus. Kõnekunstiõpetused — *Institutiones oratoriae*
Seneca. Vihast — *De ira*

- Ackrill, J. L. 1980. Aristotle on Action. — *Essays on Aristotle's Ethics*. Ed. A. Oksenberg Rorty. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, pp. 93–101
- Adkins, A. W. H. 1970. *From Many to One*. London: Constable
- Annas, Julia 1993. *The Morality of Happiness*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Broadie, Sarah 1991. *Ethics with Aristotle*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Cooper, John M. 1977. *Reason and Human Good in Aristotle*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Dover, K. J. 1974. *Greek Popular Morality*. Oxford: Basil Blackwell
- Fortenbaugh, W. W. 1975. *Aristotle on Emotion*. New York: Barnes and Noble
- Gould, Thomas 1990. *The Ancient Quarrel between Poetry and Philosophy*. Princeton: Princeton University Press
- Hofmeister, Timothy P. 1995. "Rest in Violence": Composition and Characterization in Iliad 16.155–277. — *Classical Antiquity* 14 (2), pp. 289–316
- Hutchinson, D. S. 1986. *The Virtues of Aristotle*. London, New York: Routledge & Kegan Paul
- Irwin, Terence 1977. *Plato's Moral Theory*. Oxford: Clarendon
- Irwin, Terence 1989. *Classical Thought. A History of Western Philosophy I*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Lill, Anne 1994. *Carpe diem*: lootuse lootusetus Horatiuse luules. — *Keel ja Kirjandus* 37 (9), lk. 520–526.
- Nederman, Cary J. 1987. Aristotelian Ethics and John of Salisbury's Letters. — *Viator* 18, pp. 161–173
- Roberts, Jean 1989. Political Animals in the Nicomachean Ethics. — *Phronesis* 34 (2), pp. 185–203
- Rowe, Christopher 1976. *An Introduction to Greek Ethics*. London: Hutchinson & Co
- Sorabji, Richard 1980. Aristotle on the Role of Intellect in Virtue. — *Essays on Aristotle's Ethics*. Ed. A. Oksenberg Rorty. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, pp. 201–219
- Urmson, J. O. 1980. Aristotle's Doctrine of the Mean. — *Essays on Aristotle's Ethics*. Ed. A. Oksenberg Rorty. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, pp. 157–170

Van der Waerdt, Paul A. 1991. The Plan and Intention of Aristotle's Ethical and Political Writings. — *Illinois Classical Studies* 16 (1–2), pp. 231–253

Anne Lill (sünd. 1946), filoloogiakandidaat. 1992. aastast klassikalise filoloogia õppetooli korraline professor Tartu Ülikoolis. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Karl Morgenstern ja klassikaline humanitaarharidus: Filoloogiaseminar Tartus 1821–1835” (nr 5, 1989, lk 1051–1078), “Petmine vanakreeka tragöödias” (nr 2, 1990, lk 296–322), “Narratiiv ja antiikkirjandus: Uus tee vana kirjanduse juurde” (nr 5, 1991, lk 936–959), “Uni ja unenäod antiiktragöödias” (nr 4, 1992, lk 675–697) ja “Kuidas lõpevad tragöödiad?” (nr 2, 1994, lk 227–242), arvustuse Jaan Puhveli teose *Comparative Mythology* (Baltimore—London: John Hopkins University Press, 1987) kohta (nr 4, 1990, lk 829–835) ning tõlke Aristotelese “Ennustamisest une abil” (nr 4, 1992, lk 698–701).

LOOMUTÄIUSTEST JA PAHEDEST

Pseudo-Aristoteles

Tõlkinud Anne Lill

1. Üllad asjad on kiiduväärt, inetud aga laiduväärt¹ ning üllaste juures on esikohal loomutäiused, inetute juures aga pahed. See-tõttu kiidetaksegi loomutäiusi,² aga kiiduväärt on ka loomutäiuste

---

Aristotle, vol. 20. Cambridge: Harvard University Press, 1981 (Loeb Classical Library), kus kreekakeelne tekst põhineb I. Bekkeri Aristotelese-väljaandel (B. 2, Berlin 1833), tekstikriitiline aparaat lisatud F. Susemihli väljaandest (Leipzig: Teubner, 1884).

¹Eetilise olemuse määrab see, kas midagi kiidetakse või laidetakse, s.t ühiskondlik hinnang. Nähtus pole iseeneses või apriorselt hea — alles üldine suhtumine teeb ta selliseks. Teadus, mis tegeleb eetiliseaga, on ühiskondlik, või nagu Aristoteles ütleb — polislik, s.t poliitiline. Siit lähtub ka Aristotelesele omane viitamine kirjandusnäidetele, rahvatar-kusele või sellele, mida üldiselt arvatakse. Siinses traktaadis pole aga nimetatud, kes peaks hinnangu andma.

²Kr ἀρετή, loomutäius, tähistab vaimset, füüsilist ja kõlbelist täius-likkust. Kui Homerosel tähendas ta põhiliselt mehisust ja sõjamehe-vaprust, siis järgnevatel autoritel seostus see mõiste ikka rohkem mo-raalsete väärtustega. Aristotelese ἡθικὴ ἀρετή, kombetäius, on aluseks eetika mõiste kujunemisele. Järgnevas arengus on just see eetiline loo-mutäius hakanud tähistama *arete*'d üldse ja saanud vasteks 'voorus'. Intellektuaalse ja füüsilise tegevuse tähistamisel tekib voo-ruse-vastega ebakõlasid: *mõtlemisvoorus* või *vooruslik mõtlemine* dianooetilise *are-te* vastena tundub võõrastav, parem siis juba *mõtlemistäius* või *täiuslik mõtlemine*. *Arete* on aktiivne omadus, avaldades tegevuses ja toimin-gus. Selle järgi ei kuulunud alandlikkus ja arglikkus täiusliku loomuse juurde. Eetika on teadus, mis uurib täiuslikkust inimloomuses ja tege-leb inimliku, mitte jumaliku valdkonnaga — selle eesmärgiks on teada saada, mis on üllus ja hüve inimestevahelistes suhetes, kuidas ja mis tin-

põhjused ja loomutäiustega kaasnevad asjad, samuti see, mis nendest sünnib ja ka nende toimimisest tulenev — vastupidine on siis laiduväärt.

Platoni järgi võttes on ju hingel kolm osa: mõistlikkus teeb täiuslikuks loogiliselt arutleva osa, leebus või vaprus — tahtega seotud osa, tasakaalukus või ohjeldatus — ihadega seotud osa, õiglus, lahkemeelsus ja suur eneseväarikus aga hinge tervikuna.³ Loogiliselt arutleva osaga seostub pahedest järelemõtlematus, tahtelise osaga äkkviha või argpükslus, ihade osaga — taltsutamatus ja ohjeldamatus, hinge juurde tervikuna käivad aga ebaõiglus, ihnus meel ja madal eneseväarikus.⁴

---

gimustes ta avaldub. Loomutäiuseni jõutakse õppimise ja pingutusega, see on aluseks õnne saavutamisel. Õnn tundub jumalikuna isegi siis, kui ta pole jumalast saadetud (NE 1. 9, 1099b14–16).

³Siin on kolm hingeosa Platoni jaotuse järgi (mõistuslik, tahteline, ihaldav) seotud Platoni nelja loomutäiusega, millest mõistlikkus, vaprus, tasakaalukus kuuluvad kolme eri hingeosa juurde, õiglus aga hinge juurde tervikuna. Samad täiuslikkust näitavad omadused, mis inimesegi juures, kuuluvad ka hea riigi juurde (mehisus, tarkus, tasakaalukus, õiglus, *Riik* 427e–430d; 442b–d). Lisaks on aga toodud Aristoteelse järgi ka leebus (*πραότης*), ohjeldatus (*ἐγκράτεια*), lahkemeelsus (*ἐλευθεριότης*), suur eneseväarikus (*μεγαλοψυχία*). Vastandite nimetamine iseloomustab samuti just Aristoteelse esituslaadi. Viimases erinevalt pole aga loomutäiusi kujutatud vahepealsetena äärmuste kui pahede vahel, vaid on antud kaks vastandlikku omadustegruppi. Mis puutub hingeosadesse, siis erinevalt Platonist on Aristotelesel antud eetikaga seoses kahene jaotus: loogiliselt arutlev ja loogiliselt mittearutlev osa. Seda külge pole siin traktaadis puudutatud.

⁴Järgnevalt antakse 8 loomutäiuse ja nende vastandite iseloomustused. See on täielikkusele mittepretendeeriv ja üsna suvaline ekstrakt Aristoteelse eetikasüsteemist. Karmim kriitika näeks siin andevaest kompilatsiooni, mille sünniks on vaja piisavalt puudulikku arusaamist ja mõõdukalt madalat taiplikkust. Võib-olla on see ka põhjuseks, miks Aristoteelse poolt põhjalikult analüüsitud intellektuaalsest loomutäiusest (NE 5., 6. ja 10. rmt) on järele jäänud ainult paar lauset mõistlikkuse kohta. Üldse on puudutamata suhtlemisega seotud erinevad loomutäiuse vormid (sõprus, sõbralikkus, armastus, seltskondlikkus, viisakus, teravmeelsus).

2. Mõistlikkus on siis loogiliselt arutleva osa juurde kuuluv loomutäius, mis on õnnele jõudmise eelduseks. Leebus kuulub aga tahtelise osa juurde ja sellest lähtudes ei muututa kergesti vihaseks. Vaprus on loomutäius, mis kuulub tahtelise osa juurde ja sellest lähtudes ei lasta surmahirmul võimust võtta. Tasakaalukus on loomutäius, mis kuulub ihadeosa juurde, millest lähtudes ei püüelda kõlvatutest naudingutest⁵ tulenevaid mõnuseid. Ohjeldatus on loomutäius, mis kuulub ihadeosa juurde, millest lähtudes hoitakse arutlusloogika abil vaos selliseid ihasid, mis rajanevad kõlvatutel naudingutel. Õiglus on hinge loomutäius, mis seostub väärtusele vastava jaotamisega. Lahkemeelsus on hinge loomutäius, mis seostub heldete kulutustega üllaste asjade peale. Suur eneseväärikus on hinge loomutäius, mis võimaldab taluda nii head kui halba saatust, kuulsust ja kuulsusetust.⁶

3. Järelemõtlematus kuulub pahena loogiliselt arutleva hingeosa juurde, mis põhjustab pahelist elamist. Liigvihasus on aga tahtelise osa juurde kuuluv pahe, millest lähtudes muututakse kergesti vihastuvaks. Argus on tahteosa juurde kuuluv pahe, mille tõtu minnakse endast välja hirmu pärast, kõige rohkem surmaga seoses. Taltsutamatus on ihadeosa juurde kuuluv pahe, millest lähtudes püüeldakse kõlvatutest naudingutest tulevaid mõnuseid. Ohjeldamatus on ihadeosa juurde kuuluv pahe, millest lähtudes valitakse kõlvatud naudingud, hoolimata takistustest arutlusloogika poolt. Ebaõiglus hingepahe, millest lähtudes muututakse kasuhimuliseks vastuolus väärtusega. Ihnsameelsus on hingepahe, millest lähtudes püütakse kõikvõimalikul viisil kasu saada. Madal eneseväärikus on hingepahe, millest lähtudes ei suudeta taluda ei head ega halba saatust, samuti kuulsust ega kuulsusetust.⁷

---

⁵Nii nagu Aristoteleselgi, ei peeta siin naudinguid tervikuna halba-deks ja kohatuteks loomutava suhtes: ka naudingud on eluks vajalikuga seotud ja neid tuleb mõistlikult rahuldada, lisaks on olemas ka nauding vaimutööst (NE 7.11–14; 10.1–5).

⁶Suur eneseväärikus tähendab enesekindlust, kui ollakse põhjendatult endast kõrgel arvamusel. Alandlikkust pidasid kreeklased orjalikuks — see mis on aga orjalik, on halvim.

⁷Rääkides pahede kuulumisest eri hingeosade juurde ja hingepahedest üldse, paistab hinge (ψυχή) taga olevat inimloomus tervikuna, koos käitumistavade, temperamendi, harjumuste, moraalihinnangute ja

4. Mõistlikkusele on omane kaalutlemine, otsustamine hüve ja pahe üle ning kõige üle, mida elus tuleks valida või vältida, kõikide olemasolevate hüvede õige kasutamine, sobiv suhtlemine, asjakohasuse silmaspidamine, leidlik väljendumine sõnas ja teos, kogemuse omamine kõige kasuliku suhtes. Nii mälu, kogemus kui ka leidlikkus on kõik sellised, mis kas tulenevad mõistlikkusest või kaasnevad mõistlikkusega. Neist mõni võib olla ka mõistlikkuse kaaspõhjuseks, näiteks kogemus või mälu, teine aga võib olla osaks sellest, näiteks nõukus ja leidlikkus.

Leebusele on omane võime taluda mõõdu piires solvanguid ja alavääristamisi, ilma et püütaks kohe kätte maksta, samuti kui ei olda kergesti valmis vihastuma, vaid loomutava poolest välditakse teravusi ja vastuolusid, säilitades hinges rahu ja kindlustunde.⁸

Vaprusele on omane, et ei lasta surmahirmul hõlpsasti võimust võtta, vaid ollakse uljas ohtlikes olukordades ja südikas hädaohutudes ning eelistatakse pigem üllast surma kui inetut pääsemist ja ollakse võidutoojateks. Vapruse juurde kuulub ka raskustega toimetulek, vastupidavus ja üllas mehisus. Just vaprusega kaasneb ka südikus, meelekindlus ja uljus, samuti ka raskuste talumine ja vastupidavus.⁹

Tasakaalukusele on omane see, kui ei igatseta taga kehalistest naudingutest tulevaid mõnusi ega lasta end kaasa tõmmata igasugustest nautlemismõnudest, siis peljatakse ka korratust ja luuakse elus kord samahästi väikestes kui suurtes asjades. Tasakaalukuse juurde kuulub ju korraarmastus, kombelisuus, sündsustunne, vaoshoitus.

5. Ohjeldatus tähendab võimet hoida arutelulooogika abil vaos ihasid, mis püüdlevad inetutele mõnudele ja naudingutele, pidada vastu ja jääda kindlaks kehavajaduste ning kannatuse puhul.

---

väärtustesüsteemiga — seega peaks see käima tänapäevases tähenduses inimese kui isiksuse kohta.

⁸Hingerahu ja kindlustunde rõhutamisega läheb sinne traktaat lahku Aristotelese vaatekohast ja läheneb pigem stoikute *apatheia* käsitlusele. Sealjuures mainib Aristoteles kindlustunnet suure eneseväärikuse juures kõnelemist iseloomustades ja temal see leebuse juurde ei kuulu.

⁹Südikuse, meelekindluse ja raskuste talumise loetelu erineb sõnaselt *Nikomachose eetika* vaprusekäsitlusest.

Õiglusele on omane jaotada vastavalt väärtusele, hoida alal nii isade kombeid ja kindlakskujunenud õigustava kui ka vastuvõetud seadusi, jääda ka soodsamas olukorras tööle truuks ja pidada kinni kokkulepetest. Kõige tähtsam õigluse puhul on see, mis puudutab jumalaid, seejärel ka teisi jumalikke jõude, siis isamaad ja suguvõsa, seejärel manalasse lahkunuid. Selle hulka kuulub ka jumalakartlikkus, mis on kas õigluse osaks või kaasneb sellega. Õiglusega käib kaasas ka hardus,¹⁰ siirus, ustavus ja alatuse vihkamine.

Lahkemeelsusele on omane olla rahaga helde kiiduväärt asjade suhtes, kulutada ohtralt vajaliku peale, aidata kaasa oluliste kulutuste puhul ja mitte võtta sealt, kust ei pea. Lahkemeelne inimene hoiab riietuse ja elamise puhtana, ta on valmis muretsema erilisi ja toredaid asju, mis pakuvad meeldivat meelelahutust ilma otsest kasu toomata, talle meeldib pidada loomi, kelles on midagi eripärast ja ebatavalist. Lahkemeelsusega käib kaasas nõtkus ja paindlikkus loomutava suhtes, samuti inimsõbralikkus, kaastundlikkus, armastusväärus, külalislahkus ja üllameelsus.¹¹

Suurele eneseväarikusele on omane üllalt taluda nii head kui halba saatust, nii kuulsust kui kuulsusetust, mitte sattuda vaimus- tusse luksuslikkusest, ümmardamisest, võimutäiusest ega võistlustel võitmisest, vaid jääda sügava- ja avarahingeliseks. Suure eneseväarikusega inimene ei hinda elu liiga kõrgelt ega ole elujanuline — ta on loomutava poolest lihtne ja õilis, valmis taluma ka ebaõiglust ja mitte kättemaksuhimuline. Suure eneseväarikusega kaasneb lihtsus ja siirus.¹²

¹⁰Hardus (ὀσιότης) ei kuulu Aristotelese järgi õigluse juurde.

¹¹Autor kombineerib siin lahkemeelsuse Aristotelese poolt antud sõbralikkuse käsitlusega. Lahkemeelsus seostub Aristotelesel helduse ja lahkusega varanduse suhtes. Traktaadis on sinna alla viidud ka suhtlemisvalmidusega seotud omadused. Kreeka keeles väljendab milligi armastamist või kiindumust *philo*-element (φιλόφιλος, φιλόξενος, φιλόκαλος). Eesti keeles ei õnnestu edasi anda neid mõisteid ühetüvelise sõnaosisega. Lahkemeelsusega ülepakumist kirjeldab Theophrastos negatiivse inimtüübina: meelitaja, ἀρεσκός, püüab ekstravagantsusega ja suhtlemisvalmidusega silma paista ja pakub sealjuures maitsetult üle.

¹²Aristoteles ei maini lihtsust suure eneseväarikusega seoses, küll räägib ta avameelsusest ja tõearmastusest, eneseuhkusest, suuremeel-

6. Järelemõtlematusele on omane teha asjade kohta halbu otsuseid, halvasti kaalutleda, halvasti suhelda, kasutada halvasti olemasolevaid hüvesid, olla valel arvamisel selle suhtes, mis on elus üllas ja hea. Järelemõtlematusega käib kaasas kogenematus, rumalus, ohjeldamatus, saamatus, kalduvus unustada.

Liigvihasuse liike on kolm: kergesti ägestumine, õelus, ärrituvus. Vihastajale on omane, kui ei taluta ka pisikesi solvanguid ega lüüasaamisi — ta tahab karistada ja kätte maksta ning vihas- tab kergesti ka juhusliku teo või sõna peale. Liigvihasusega käib kaasas loomutava juures tigidus, heitlikkus, õelutsemine, haavum- mine väikeste asjade pärast, tundes kõige pärast kiiresti ja kergesti kannatust.

Argusele on omane tunda hirmu juhuslike asjade pärast ja eelkõige surma ja kehavigastuste pärast, ning ühtlasi eelistada pigem iga hinna eest pääseda kui üllalt surra. Argusega käib kaasas nõrkus, lodevus, nõder vaim, oma naha päästmine, lisaks ka loomutava juures teatud tagasihoidlikkus ja rahumeelsus.¹³

Taltsutamatusel on omane valida naudingutest kahjulikke ja inetuid mõnuseid ja pidada kõige õnnelikumaks neid, kes sellis- tes naudingutes elavad; olla lisaks ka naljaarmastaja, armastada nõökimist ja teravmeelsusi ning olla sõnades ja tegudes kerge- meelne.¹⁴ Taltsutamatusel käib kaasas korratud, kombelõtvus, süüdsustunde puudumine, hellitatus, kergatslikkus, hooletus, lo- hakus, minnalaskmine.

Ohjeldamatusele on omane valida naudingumõnused siis, kui arutlusloogika selle vastu on: kuigi mõistetakse, et on parem mõnudest loobuda, neist siiski ei loobuta; ja kuigi arvatakse, et tuleb teha üllaid ja kasulikke tegusid, hoitakse neist siiski kõrvale

---

susest — kõik need moodustavad otsekui koondpildi loomutäiust- test (NE 4.3, 1124a1–2).

¹³Aristoteles ei too arguse juurde positiivseid külgi, mida tagasi- hoidlikkus ja rahumeelsus toonitavad. Heroilise eetose taandumine on siin märgatav.

¹⁴Teravmeelsuse- ja naljaarmastamine on siin viidud negatiivse loo- mutava, taltsutamatusel alla. Aristoteles räägib teravmeelsusest kui põsiivsest omadusest, väärtustades seltskondlikkust näitavaid oma- dusi (NE 4.8).

naudingute tõttu. Ohjeldamatusega käib kaasas nõrkus, hooletus ja paljugi sellest, mis taltsutamatusesagi.¹⁵

7. Ebaõiglus avaldub kolmel kujul: sündsustunde puudumise, ahnuse ja ülbusena. Sündsustunde puudumine tähendab hoolimatust jumalate ja jumalike jõudude, aga ka manalasse lahkunute, esivanemate ja isamaa suhtes. Ahnus käib kokkulepete juurde, kui väärtusest mööda minnes taotletakse kasu. Ülbus on siis, kui teiste halvustamine valmistab endale naudingut, nii nagu Euenos selle kohta ütleb:

õigluse hülgab ka siis, kui see kasu üldse ei toogi

Ebaõiglusele on omane esiisade kommetest ja väljakujunenud õigustavast üleastumine, allumatus seadustele ja valitsejatele, petmine, valevande andmine, kokkuleppetingimustest ja töötustest üleastumine. Ebaõiglusega käib kaasas pealekaebamine, ärplemine, inimsõbralikkuse teesklemine, halb loomus, salakavalus.¹⁶

Ihnsameelsus avaldub kolmel kujul: kasuahnuse, kitsiduse ja koonerdamisena. Kasuahnus on see, millest lähtudes püütakse kõikjalt kasu lõigata ja seatakse kasu kõrgemale häbitundest. Kitsidus on see, millest lähtudes ei taheta kulutada raha vajaliku asja peale. Koonerdamine on see, millest lähtuvalt küll kulutatakse, kuid vähesel määral ja inetul viisil, saades pigem kahju, kuna õigel

¹⁵Kui Aristoteles teeb hoolega vahet taltsutamatus (*ἀκολασία*) ja ohjeldamatuse (*ἀκρασία*) vahel, siis siin tunduvad need suures osas kattuvat. Taltsutamatus on Aristotelesel liialdamine naudingutes, himurus. Taltsutamatus iseloomustab ka lapsi, kel himustav hingeosa ei allu arutusloogikale (NE 3.11–12). Ohjeldamatuse puhul teatakse, et käitatakse kõlvalt (NE 7.1). Sellega vaidleb Aristoteles vastu Sokratese ja Platoni arutlusele, et keegi ei tegutse teadlikult hea põhimõtete vastuollu minnes. Samuti väidab ta, et mitte igasugune ohjeldatus, mis tähendab oma arvamuse juures püsimumust, pole hea, sest siis jäädakse ka vale arvamuse juurde (NE 7.2). Ohjeldamatuse on taltsutamatuses aga halvem, sest esimese puhul tegutseb inimene teadlikult halvasti, taltsutamatu aga võib end parandada, kui mõistust kuulda võtab.

¹⁶Aristoteles vaatleb ebaõiglust õiglase jaotamisega seoses, analüüsisides üsnagi tehniliselt, millised väärtused on vastavuses ja järgivad võrdsuse põhimõtet (NE 5. rmt). Ärplemine kuulub tal seltskondliku suhtlemise alla, salakavalusest räägib ta mõistlikkuse ja saavutusvõime avaldusvormide all (NE 6.12).

hetkel ei märgatud vahet teha. Ihnsameelsusele on omane seada varandus kõigest kõrgemale ja arvata, et pole häbi olemaski seal, kus kasu tõuseb — selline on sulasele omane, orjalik ja räpane elu, vastandina austusarmastusele ja lahkemeelsusele. Ihnsameelsusega käib kaasas vilets arutlusvõime, süngemeelsus, alandlikkus, mõõdotundetud, tühisus, inimvaenulikkus.

Madalale eneseväarikusele on omane, et ei suudeta taluda kuulsust ega ka kuulsusetust, ei head ega halba saatust, vaid muutatakse kergatsiks auavalduste puhul, vähemagi hea saatuse puhul aga minnakse tähtsust täis. Taluda ei suudeta ka pisimatki kuulsusetust ja peetakse mis tahes möödalaskmist erakordselt halvaks saatuseks — kõige puhul hädaldatakse ja elatakse raskelt üle. Madala eneseväarikusega inimene on lisaks ka selline, kes nimetab ülbuseks ja kuulsusetust toovaks igasugust hoolimatust, ka sellist, mis sünnib teadmatusest või unustamisest. Madala eneseväarikusega käib kaasas vilets arutlusvõime, hädaldamine, lootusetus, alandlikkus.

8. Üldiselt on just loomutäiusele omane teha hingega seostuvad hoiakud eeskujulikuks, nii et seal toimuvad rahulikud ja korrastatud liikumised,¹⁷ ja nii, et kõik selle osad on kooskõlas. Seetõttu just näibki eeskujuliku hinge hoiak hea riigikorralduse näitena. Loomutäiusele on omane teha head neile, kes seda väärivad, armastada üllaid inimesi ja vihata kõlvatuid, samuti see, et ei olla karistamis- ega kättemaksuhimulised, vaid armastusväärised, heatahtlikud ja valmis andeks andma. Loomutäiusega käib kaasas ausus, korralikkus, mõistvus, lootusrikkus, samuti ollakse ka kiindunud kodusse, sõpradesse, kaaslastesse, külalistesse, ollakse inimsõbralikud ja armastatakse üllust — just need omadused on kõik kiiduväärt.

Pahelisusele on omane vastupidine, ja seda saadavad vastupidised nähtused. Kõik, mis on pahelisusele omane ja mis sellega kaasas käib, kuulub laiduväärse hulka.

---

¹⁷Hingeliikumiste all on mõeldud emotsioone, lad. *e-motio*, välja liikumine e tunne kannab keelelisest sama mõtet kui kr *κίνησις*. Korrastatud ja rahulikud hingeliikumised viitavad stoikute ideele kirgedest vabanemise kohta. Hingeosade kooskõla ja selle analoogia hea riigikorraldusega pärineb Platonilt (*Riik* 435b–c, 464b, 580d–e).

Traktaadi autor pole teada. Teos omistatakse tinglikult Aristotelesele ja lisatakse väljaannetes tavaliselt viimase korpusele. Selle põhjuseks on traktaadi põhiosa sarnasus selle eetikakäsitlusega, mis leidub Aristotelesel (esmajoones *Nikomachose eetikas*). Traktaadi kirjutamis-aeg langeb ajavahemikku 1. saj. eKr – 1. saj. pKr. Nii dateerib seda ka F. Susemihl oma Teubneri-väljaandes (Leipzig, 1884). Tekst tuginneb 12. sajandi Pariisi käsikirjale, kus ta on antud *Nikomachose eetika* lisana (ilmselt hilisemana, 13. sajandist). Sisult kujutab tekst loetelu inimloomusele kuuluvate käitumis- ja suhtumistavade (kr ἦθος) headest ja halbadest külgedest. Kirjapandu on kompilatoorne, sisaldades küll peripateetilise koolkonna lähtekohti, kuid tuues alguses ja lõpus lisaks ka Platoni ja Akadeemia seisukohti. Viimastest võib ära tunda käsitluse hinge kolmikjaotusest, neljast loomutäiuse põhiliigist (tarkus, vaprus, tasakaalukus, õiglus), riigikorralduse vaatlemisest hingemetafoori kaudu traktaadi lõpus. Range ja kuiv esitus loomutäiustest ja neile vastanduvatest pahedest viitab peripateetikutele, liigitused järgivad enamasti Aristotelest. Siinsel anonüümusel puudub aga Aristotelese põhi-idee — keskmise väärtustamine äärmuslike loomutavade vahel. Teatud seost võib näha ka Theophrastose teosega *Karakterid (Inimtüübid)* seal, kus kirjeldatakse negatiivsete loomuomadustega kaasaskäivaid käitumistavasid. Kuigi esitus tundub kuiva ja mehaanilisena, olles kaugel kirjanduslikust täiuslikkusest, on ta ka omamoodi õpetlik. Antakse ju siin mõnel leheküljel kokkuvõtlikult suur osa Aristotelese eetikasüsteemist. Tekst pakubki huvi tausta ja nende seoste poolest, mis viivad Aristotelese ja Platoni juurde. Filosoofiliste ideede arengu seisukohast on selle eklektilise teose juures hea jälgida, millisena avalduvad suured ja originaalsed mõtted järeלטulijate poolt töödelduna. See on nagu jooginõusse kallatud väärtuslik vein, mis lahtises nõus seisnuna oma aroomi kaotab ja millele on tuim käsi lisanud maitsestamiseks teisi veinisorte juurde. Et sellist segu hinnata, tuleb enne originaali maitset tunda saada.

A. L.

ILMAR TORN. Suur tamm. (1973)

TULEVIKU-UURINGUD JA STSENAARIUMIMEETOD

Krista Loogma

SISSEJUHATUS

Tuleviku-uurimisest kui distsipliinist mõeldes kerkib kõigepealt küsimus, miks üldse peaks vaadatama tulevikku ja millised on tuleviku-uuringute põhimotiivid.

Viimase 20–25 aasta muutused on olnud eriti kiired ja toimuvad eri valdkondades eri kiirusega. Nii näiteks on tehnoloogiliste muutuste ajaspiraal kahanenud; muutused majandusvallas on samuti äärmiselt kiired, raha ja väärtussüsteemi muutused maailma ühes otsas avaldavad enamasti kohe mõju teiseski. Ent näiteks hariduse vallas on muutused palju aeglasemad, ulatudes vahel isegi põlvkonna piiridesse. Kultuurilised muutused väärtuste muutmise mõttes võtavad veel kauem aega.

Peale selle on eri valdkondade muutused vastastikku seotud ja mõjutavad üksteist. Näiteks võib muutus alata tehnoloogiasfääris mikroprotsessori juurutamisest ja samas anda tulemusi sotsiaalsfääris, mõjutades elulaadi, majandust, töötingimusi. Sotsiaalsed protsessid, näiteks migratsioon, avaldavad mõju majandusele, poliitikale, tehnoloogiale, sest nad nõuavad asjakohaseid muutusi ka transpordi ja informatsiooni alal jm. Muutuste suureneva kiiruse ja vastastikuse seotuse tõttu peab üha enam tulevikku vaatama.

See, mida me nimetame tulevikuks — veel hilisema aja suhtes on see olevik —, ei ole ennustatav. Mitte keegi ei tea piisava kindlusega, milline tulevik on. Ent tuleviku põhimõtteline ennustamatus ei tähenda, et tuleviku pärast ei peaks muretsema ega selle vastu huvi tundma. Ei saa jääda lootma vaid õnne, Jumala, saatuse peale, juba ette on vaja valmistuda väljarabelemiseks, kui

äkitselt tekivad uued kriisid. Veelgi enam, tuleb võtta sobivam löögiasend, hoiak tuleviku suhtes (Dator 1994).

Tulevikust mõtlemine on vajadus, valik ja mõtteviis (Masini 1995). Vajadusena on see seotud kiirete ja omavahel seotud muutustega, mille osa me oleme. Valiku mõttes peab subjekt tegema valiku olevikus: kas mõelda tuleviku üle või mitte, kas mõelda meie tegevuse järelduste üle tuleviku suhtes või mitte, ja mõju üle, mida mõtlemine tuleviku üle võib avaldada meie tegevusele praegu. Tuleviku-uuringud on samal ajal ka mõtteviis, millega käib kaasas arusaam, et tulevik on osa meie praegusest elust, ja ühtlasi enese harimine tuleviku suhtes. Siin on elemente teadmistest, ettekujutustest ja tahtest, eesmärkidest ja unistustest ning samas ka usust, et ühiskonda võib tunnetada ka ettepoole, mitte ainult minevikku vaadates. Tänapäeva inimesed peavad omandama selle mõtteviisi juba varakult, eriti noored, kes hakkavad elama tulevikus. Täiskasvanuile on see oluline otsustamise seisukohalt, et teha otsuseid tulevikku vaadates. Tulevik on tähtis sümbol, mille järgi inimene saab teha oleviku kestvaks, vastupidavaks ja anda tähenduse minevikule. Valides oma positsiooni praegu, teeme võimalikuks elu tänapäeval ja anname orderi, kuidas me tahame elada tulevikus. Mida me näeme ette tulevikuks, annab ka minevikule kas positiivse või negatiivse väärtuse. Näiteks valimistel kellelegi oma häält andes teeme otsuse tulevikuks ja ühtlasi anname hinnangu minevikule — eelmine kandidaat oli kas hea või halb (Masini 1995).

TULEVIKU-UURINGUTE AJALOOLINE ARENG

Tuleviku-uuringud on sündinud 1940.–1950. aastatel ühtaegu USAs ja Euroopas ja olid esmalt seotud sõjandusega. Alates 1950. kuni 1970. aastateni toimus kiire areng, tekkis palju riiklikke ja erainstituutsioone — ka erafirmad löid oma uurimisgrupe —, mis tegelesid tulevikualase uurimistööga. 1970. aastate uuringutele polnud iseloomulik mitte niivõrd spetsiifiliste sündmuste ettenägemine, kuivõrd alternatiivsete tulevikuvariantide selgitamine. 1970. aastatel tunnistati tuleviku-uuringute kui teaduse teoreetilise baasi nõrkust.

Eri perioodidele tuleviku-uuringute ajaloos on olnud omased eri rõhuasetused (Masini 1995).

1) **Tehnoloogiline** rõhuasetus oli valdav alates sõjajärgsest perioodist kuni 1960. aastateni. Vastavatest töödest võib esile tuua Herman Kahni ennustusi aastaks 2000. Ta uskus, et inimkond elab üleminekuperioodis, mis kestab aastani 2000, mil leitakse lahendused inimkonna paljudele probleemidele — eelkõige suurenenud toidu- jm vajadused kasvavale populatsioonile — ja et tänu tehnoloogia arengule on võimalik saada rohkem maju, haridust ja tööd. Sellest perioodist on pärit ka akadeemilist suunda esindava Olaf Helmeri tööd tuleviku-uuringute epistemoloogilise baasi alal ja E. Q. Daddario tööd tehnoloogia sotsiaalsetest tagajärgedest.

2) **Sotsioloogiline** rõhuasetus oli esiplaanil 1960. aastate teisel poolel ja ka praegu, mil sotsiaalsed probleemid lääneriikides on kerkinud esiplaanile. Siinkohal võib nimetada John McHale'i teost *The future of the future* ning mitmeid töid informatsiooni- ja kommunikatsiooniühiskonnast. Siia kuuluvad ka Alvin Toffleri ja Daniel Belli teosed, kes ennustasid postindustriaalse ühiskonna teket, kus domineerib teenindussektor ja võim pole enam nende käes, kellele kuuluvad varandused, vaid nende käes, kellel on teadmised. Kiiresti muutuv maailmas on vajadus uute sotsiaalsete institutsioonide järele, mis suudaksid eksisteerida koos uue tehnoloogiaga. Jaapanis võib esile tõsta Hidetoshi Kato töid kommunikatsiooni ja hariduse valdkonnas ning Yoneji Masuda teoseid infoühiskonna kohta.

3) **Globalistlik** rõhuasetus. Globaalsete seoste kontseptsioon sai äärmiselt oluliseks 1970. aastatel. Süsteemidünaamiline kontseptsioon linnasüsteemide kohta, mis loodi Massachusettsi Tehnoloogiainstituudis (Jay W. Forrester), avas tee süsteemsete meetodite grupele. Forresteri järgi saab tuleviku maailma vaadelda 5 muutuja alusel: elanikkonna kasv, industrialiseerimine, looduslike ressursside kasutamine, põllumajandustoodang, reostumine. Need muutujad on üksteisega seotud ja moodustavad globaalse süsteemi vastastikuste seoste võrgu. Forresteri suunda jätkas Dennis Meadows, kes tegi esimese globaalse mudeli Rooma klubi jaoks (*The Limits to growth*) — maailma peab vaatlema eri muutujate vaheliste vastastikuste suhete kontekstis, mitte üksnes

nende kompleksina. Seda mudelit arendasid edasi Mihailo Mesarovic ja Eduard Pestel. *World Order Policies Institute's* (Saul Mendowitz, Richard Falk) arendatud globaalne vaade maailmast seisnes selles, et läbirääkimiste teel peaks jõutama maailmakorran, mis looks püsiva rahu. Gerald Barney ja *The global 2000* mõjutasid järgnevaid "2000-uuringuid" Hiinas, Peruu, Mehhikos.

Lääne-Euroopa tuleviku-uuringute kontseptuaalne baas pärineb prantsuse mõtlejailt (Bertrand de Jouvenel, Gaston Berger, Michel Godet). Gaston Berger on defineerinud mõiste *prospective*. See võtab arvesse valikuid ja tegevusi olevikus, mis võivad realiseerida tuleviku sinna minevikust ja olevikust tulevate suundumuste üle ja ümber. Prospektiivne lähenemine tunnustab, et "on võimalik tulevike mitmesus igal antud ajahetkel". Euroopa tuleviku-uurijaist võiks nimetada veel futuroloogia juurutajat Ossip Fleichtheimi, Robert Junki, Aurelio Pecceid, Roberto Vaccat.

Ida-Euroopas arenesid tuleviku-uuringud põhiliselt 1960. aastatel. Tulevikku vaadeldi kui stohhastilist printsiipi, mitte mineviku ja oleviku projektsioonina tulevikku, vaid kui osa ajaloolisest dialektikast.

Arengumaades on tuleviku-uuringute probleemiringiks olnud enamasti arenenud tehnoloogiad, arengumaade probleemid, enastusaldav areng. "Hiina 2000" puhul on nendeks populatsioon, ressursid, linna ja maa arengusuunad. **Islamimaade** mõtlejaist võib nimetada Ziauddin Sardari teost *Islami tsivilisatsiooni tulevik*. Selle raames on loodud stsenaariumid "eesmärgitu tulevik" (selle stsenaariumi järgi jätkuvad praegused trendid: vaesus, tehnokraatia, sõltuvus Läänest) või "planeeritud tulevik", mis baseerub tahtel tulevik ise üles ehitada.

Tegevust tuleviku-uuringute alal on algatanud ja arendanud ka mitu **rahvusvahelist organisatsiooni**. Mitteriiklikest organisatsioonidest võib nimetada WFSFi (1967), Rooma Klubi (1977), IIASAD (Luxembourg), riikidevahelistest UNDPi, UNESCOt.

MIS ON TULEVIKU-UURINGUD?

Eri autorite poolt on antud palju erinevaid tuleviku-uuringute määratlusi. Siinkohal võib ära tuua mõned klassikaliseks muutunud definitsioonid (Masini 1995).

1. Tuleviku-uuringud on distsipliin, mis sisaldab kõiki tulevikku vaatamise vorme alates trendide seletamisest ja lõpetades utopiatega (John McHale).

2. Ennustus on tõenäoline, suhteliselt teaduslik (tõenäosuslik) kindlus tulevikuprobleemide valikutest ja järeldustest (Eric Jantschi klassikaline definitsioon). Ennustus on suhtes printsibiiga “mis siis, kui...” või “mis juhtub, kui...”.

3. Oluline on definitsioon “prospektiivne” (“ettevaatav”), mida kasutas Gaston Berger 1950. aastatel. Hiljem defineeris Michel Godet seda *forecasting*’ina (“ennustamine”). See lähtub mineviku ja oleviku deterministlikust mõjust tulevikule ühelt poolt ja oleviku valikutest, tahtest, tegevusest teiselt poolt. Sellele kontseptsioonile tugineb ka enamik tuleviku-uuringute tüpoloogiaid. Prospektiivne kontseptsioon on kõige sobivam neile, kes mõtlevad tulevikust muutuse mõiste abil. Ziauddin Sardar on öelnud, et tuleviku-uuringute ülesandeks on eri tulevikuvariantide seletamine. Ennustamine ja pikaajaline planeering on nende autorite järgi kaks tuleviku-uuringute raamidesse mahtuvat tegevust, mis võivad aidata otsustajaid.

Tuleviku-uuringute eripäraks on tema uurimisobjekt — tulevik, mille kohta pole olemas faktilist informatsiooni ega ole võimalik ka traditsioonilisi objektiivseid teadusmeetodeid kasutades tulevikku ennustada.

Jim Datori järgi kerkib tulevik esile nelja komponendi koostõuju tulemusena: sündmused, trendid, kujutlused ja tegevused. Mineviku või oleviku sündmusi ja trende võib käsitleda faktidena; teatud trendid jätkuvad, kuid pikemas perspektiivis võib lisanduda täiesti uusi mõjureid, mida pole võimalik ette näha (Dator 1994).

Tuleviku-uuringute põhijaotuse kohaselt võivad nad olla **deskriptiivsed** ja **preskriptiivsed**, osa autoreid kasutab ka **ekstrapolatiivsuse** ja **normatiivsuse** mõistet (Masini 1995).

Deskriptiivsed ehk ekstrapolatiivsed tuleviku-uuringud on seotud mineviku ja olevikuga. Nad võivad projekteerida suurema või väiksema tõenäosusega tulevikku, lähtudes minevikus ja olevikus toimunud sündmustest, trendidest jne.

Preskriptiivsed ehk normatiivsed tuleviku-uuringud postuleerivad tulevikuvariante, seavad üles eesmärgid, milleni tahetakse jõuda ja mis realiseeruvad postuleeritud tulevikus. Oleviku ja tuleviku vaheline tee läbitakse nüüd eelmise lähenemisega võrreldes tagurpidi, vaadates, millised tegevused on vajalikud, et saavutada postuleeritud eesmärki 5, 10 või enama aasta pärast.

Ekstrapolatiivse ja normatiivse uuringu vahel eksisteerib fundamentaalne erinevus. See on seotud tegevuse ja orientatsiooniga ekstrapolatiivses uuringus ja missiooniga normatiivses uuringus.

TULEVIKU-UURINGUTE PÕHIPRINTSIIBID

1. Tuleviku-uuringutes valitseb püsiv dilemma ühelt poolt teadmiste ja teiselt poolt soovide ning kartuste vahel. Tulevikku vaatamisel on aluseks meie teadmine mineviku ja oleviku kohta. Teisalt on meil tuleviku suhtes omad soovid ja kartused, mis tihti pole meie teadmistega kooskõlas. Näiteks on olemas üsna palju teadmisi rahvastiku kohta aastal 2000, kuid lootused ja/või kartused on seotud eelkõige meie põhiväärtustega. Seda dilemmat on kirjeldatud: a) "võimalikuna" selle alusel, mida me teame, ja "soovituna" selle alusel, mida me soovime/kardame (Bertrand de Jouvenel) ning b) oleviku vastuoludena- kujutlusega tulevikust (Fred Polak).
2. Ainus ruum, millele inimene suudab mõju avaldada, on tulevik, s.o tulevikuruumi printsiip. Minevikule ei saa enam mõju avaldada, v.a minevikusündmuste analüüs. Vähe on võimalik avaldada mõju ka olevikule, sest oleviku hetk on elatud, see on saanud juba minevikuks ja seotud sellega, mis on juba toimunud.
3. Pole olemas üht ainuvõimalikku tulevikku. Kui me tegutseme ja mõtleme ainult ühe tuleviku jaoks, siis me determineerime tulevikku. Vahetult võttes ei ole see mitte ainult meie tulevik, vaid ka teiste oma; kaudselt me determineerime seega teiste tulevikku ("tuleviku koloniseerimine"). Tulevik on tegelikult seotud

väärtustega, valikutega, põhiprintsiipidega, mis on erinevad ja alternatiivsed põlvkondade, kultuuri, distsipliinide ja kogemuse alusel. On oluline, et tulevikku nähakse mitme võimaliku alternatiivina. Seepärast peamegi rääkima mitmest, mitte ühest tulevikust.

TULEVIKU-UURINGUTE KARAKTERISTIKUD

Karakteristikute all mõistetakse siin neid kvaliteete, mis eristavad tuleviku-uuringuid teistest teadustest.

Põhiliselt iseloomustavad tuleviku-uuringuid järgmised omavahel vastastikku seotud karakteristikud (Masini 1995).

1. **Transdistsiplinaarsus.** Ühe ja sama probleemi lahendamisel võetakse appi mitme distsipliini lähenemised ja vastupidi: samad distsipliinid võivad pakkuda oma lähenemisi, eeldusi ja meetodeid. Nii on see toimunud tuleviku-uuringutes meetodite tasandil: stsenaariumides on tihti ühendatud sotsioloogia, matemaatika, ajalugu, Delfi tehnika. Globaalsetes mudelites on ühendatud matemaatika, sotsioloogia, statistika.

Paljude autorite järgi on transdistsiplinaarsuse printsiipi täiendatud multidimensionaalsusega. Tuleviku-uuringutes on samuti ühendatud eri tagapõhjad ja mõttekoolkonnad ning kultuurid, millest distsipliinid pärinevad. See ei tähenda integratsiooni, vaid näitab suurimat võimalikku tulevikualternatiivide hulka.

2. **Komplekssus.** Tuleviku-uuringute sisu on selgelt kompleksne; kompleksuse üle on viimasel ajal diskuteeritud. Komplekssus on seotud ka määramatusega: mida komplekssem on probleem, seda kõrgem on määramatuse tase; mida enam probleemi tulevik on deterministlik, seda vähem määramatu ta on; mida enam võimalusi probleemi tulevikul on, seda kõrgem on määramatuse tase. Probleemide komplekssus suureneb pidevalt.

3. **Globaalsus** on teine viis vaadata kompleksusele ja see on omakorda seotud transdistsiplinaarse lähenemisega. Paljusid tänaseid ja homseid probleeme tuleb vaadelda globaalsel tasemel, kuigi esialgsed järeldused ja ka lahendused sellistele probleemidele võivad olla lokaalsed (näiteks saastumine ja selle tagajärjed kalandusele ja toidule); probleemid, mis kerkivad esile lokaalse-

na, võivad võtta globaalse iseloomu, sest maailm on muutunud väiksemaks ja globaalselt rohkem seotuks.

4. Normatiivsus. Tuleviku-uuringutes näitab normatiivsus selle teaduse suhteid tuleviku spetsiifiliste väärtuste, soovide ja vajadustega. Kui ekstrapolatiivne uuring liitub teadmisega minevikust ja olevikust, siis normatiivne uuring on ettepanek tegevuseks või tuleviku postuleerimiseks, otsides üleminekuid olevikus selle realiseerimiseks või edasilükkamiseks. 1950. ja 1960. aastatel olid ülekaalus ekstrapolatiivsed uuringud, kaasajal pigem normatiivsed. Tuleviku-uuringutes on alati mingil määral esindatud väärtused, see on tegelikult rõhuasetuse küsimus. Ekstrapolatiivse uuringu elemendid (objekti valik, muutujate valik tuleviku kirjeldamiseks) on tihedalt seotud väärtustega. Normatiivsed uurinud, kus väärtused on alati enam esindatud, võivad olla peaaegu deterministlikud; nad peavad olema kirjeldatud ja uuritud alternatiivsetes terminites alternatiivsete väärtuste suhtes. Väärtused ja normatiivne aspekt eksisteerivad tuleviku-uuringuis alati.

5. Teaduslikkus on kõige enam diskuteeritud tuleviku-uuringute iseloomustaja. Kõik mis on eksperimentaalne, korratav ja järelikult ennustatav, on teaduslik. Kui ei ole kindlaid andmeid, ei saa rääkida eksperimenteerimisest (see kehtib ka sotsiaalteadustes). Saab rääkida pseudoeksperimenteerimisest, s.t eksperimenteerimisest mudelite kaudu, või reaalsuse lihtsustatud esindamisest (Olaf Helmer). Universaalsete seaduste asemel võime rääkida kvaasiseadustest. Helmer võtab kokku, et mitte distsipliini, aine sisu ei tee teda teaduslikuks, vaid tee, mille kaudu me teadusele läheneme. Tuleviku-uuringute epistemoloogia pole seotud ainega, vaid lähenemisviisi ja adapteeritud meetoditega. Kerkib küsimus meetoditest, mis annaksid teadusliku rangusega seletusi ja järelikult ka ennustusi. Üheks selliseks on näiteks Delfi meetodi kasutamine, mis tugineb ekspertidelt teadmiste väljaurimisele koos taotlusega saavutada võimalikult lähedane konsensus. Paljude arvamuste esindatuse kaudu on nii võimalik saavutada teatud objektiivsuse aste.

TULEVIKU-UURINGUTE MEETODID

Meetodeid on eri autorid (Joseph Martino, Eric Jantsch, Robert Ayres) määratlenud mitme kriteeriumi alusel. Ühe jaotuse järgi võib esile tuua objektiivseid, subjektiivseid ja süsteemseid meetodeid; teistpidi jagunevad meetodid ekstrapolatiivseteks ja normatiivseteks. 1950. aastatel olid tuleviku-uuringutes valdavad objektiivsed ja ekstrapolatiivsed meetodid, 1970. aastail kasvas huvi süsteemsete ja subjektiivsete uuringute vastu ning 1980. aastatel prevaleeris mitme lähenemise segu. Näiteks Delfi meetodit, mis on subjektiivne tehnika, kasutatakse stsenaariumide tegemiseks, mis ise on objektiivne tegevus (ja võib olla nii ekstrapolatiivne kui normatiivne), või koos globaalse modelleerimisega, mis on süsteemne tehnika.

Objektiivsete meetodite hulka kuulub Eleonora Masini jaotuse alusel trendi ekstrapolatsioon/pikendamine, mis on objektiivse ennustuse üks põhimeetodeid. Selle meetodi puhul kasutatakse indikaatorina mitmesuguseid kasvukõveraid: lineaarne kasv, eksponentsiaalne kõver ajas, kiire logistiline kasv stardist koos siis saavutatava küllastusega ja kõvera vähenemine, tsükliline kasv jne.

Jim Dator pakub 3 liiki trende, mis kõik nõuavad erinevaid lähenemismeetodeid.

A. Trendid, mis on oleviku ja mineviku jätkuvus. Nendest trendidest arusaamiseks on vaja mõista, mis juhtub praegu ja mis juhtus varem. Osa sellest mõistmisest tuleneb elukogemusest, osa sellest, mida ütlevad loodus- ja sotsiaalteadused, osa avaldub ajaloolistes, filosoofilistes või religioossetes õpetustes ja traditsioonides. Need on trendid, mida võib leida kõigis strateegilistes plaanides.

B. Teised trendid on vähem või rohkem tsüklilised. Need ei ole meie oma elukogemuse, vaid kaugema mineviku mõne aspekti osa. Meie oma elu edu või läbikukkumised võivad eksitada meid tulevikku vaatamisel, kuni meil puudub võimalus neid trende personaalselt kogeda ja samuti saada teada seda, kuidas teised enne meid neid kogesid.

Ent need võivad taas sisalduda ajaloolistes, filosoofilistes või religioossetes dokumentides ja traditsioonides ja nii olla meile kättesaadavad. Teised trendid võivad nõuda matemaatilist tehnikat, mis aitaks neid avastada ja mõista. Kuni me pole nende trendide mõju ise kogenud, on väga raske teada, mida neilt oodata. C. Tulevikus võib olla asju, mis on **täiesti** uued ja pole kunagi inimlikult kogetud. Neid trende võiks pigem kutsuda "esilekerkivateks probleemideks", sest nad on potentsiaalselt olemas tulevikus, kuid vaevu aimatavad olevikus ja minevikus pole neid üldse olnud.

See, mis sunnib inimesi tegema seda, mida nad pole varem suutnud või saanud teha, on iseenesest suures osas uute tehnoloogiate otsene või kaudne mõju. Samuti muudab see tihti keskkonda, milles inimene elab. Uute probleemide determineerimise meetodid on üsna erinevad viisist, millega võime muuta ja ennustada enamikku trende ja tsükleid. Meie personaalne kogemus hõlmab ainult esimest ja teist liiki trende.

Trendipikenduse meetodi rakendamisel on võimalikud mitmesugused variatsioonid, ehk teisiti öeldes: trendipikendust kasutatakse mitme teise meetodiga kombineeritult.

Objektiivsete meetodite hulka kuuluvad ka ajaloolised analoogia ja stsenaariumide koostamine. Viimane on meetod, mis võib olla ekstrapolatiivne või normatiivne, sõltuvalt lähtekohast. Stsenaariumid on süsteemne meetod, kuni ta baseerub vastassõltuvuses olevatel muutujatel. Mingi meetodi arvamine ühte või teise lähenemisse sõltub rõhuasetusest tema arengus. Stsenaariumi puhul rõhk on kas süsteemne või objektiivne.

Subjektiivsete ehk intuiitivsete meetodite hulka kuuluvad:

— **Delfi meetod**, mille löid 1954. aastal Gordon Resher, Olaf Helmer ja Norman Dalkey ning mida algselt kasutati sõjaliste probleemide lahendamiseks. See on meetod grupikommunikatsiooni-protsessi struktureerimiseks, nii et see protsess oleks efektiivne ja jõutaks konsensuseni ekspertide vahel. Delfi meetodi puhul on konsensuseni jõudmise protsess väga oluline. Ekspertid on anonüümsed ega kohtu omavahel, nii jääb ära liidri probleem. Konsensususe usaldusväärsus seondub sündmuse võimalikkuse ja teostatavusega.

— **Ristmõjude maatriksi meetod**; kontseptsiooni põhiideeks on sündmuste/trendide vastastikuse mõju süstemaatiline arvessevõtmine. Seda meetodit, mis tugineb ka ekspertide hinnanguile, arendati silmas pidades Delfi meetodi mõningaid puudujääke. Selle abil identifitseeritakse sündmusi, mis avaldavad mõju meid huvitavale valdkonnale ja luuakse seoseid võimalike tulevikusündmustega. Ka saab kontrollida trende, mis puutuvad sündmustesse antud valdkonnas. Ristmõjude maatriksis on nii sündmused kui ka trendid lülitatud maatriksisse. Trendide mõju trendidele ja sündmuste mõju trendidele ja sündmustele on hinnatud kas plussi või miinusega ja resultaadid arvatakse kokku.

Eraldi on Eleonora Masini veel esitanud **süsteemse meetodi ja globaalse mudeli**. Õieti võiks süsteemse meetodi asemel rääkida pigem süsteemse lähenemise põhimõttest, mille rakendamine tuleviku-uuringutes on valdav. Süsteemne lähenemine on tekkinud vajadusest seista silmitsi reaalsuse pidevalt suureneva kompleksusega ja komponentelementide vaheliste seoste uurimisest. Süsteemsete meetodite puhul on seosed elementide vahel tähtsamad kui elemendid ise. Süsteemi võib vaadelda avatuna või suletuna vastavalt sellele, kas ta on keskkonnaga koosmõjus või ei. Tulevikutermiinites toetub süsteemne lähenemine analüüsi-loogikale, mis esmalt defineerib koordineeritud ja vastassõltuvuses oleva süsteemi tervikuna ja seejärel defineerib põhimõttelised eesmärgid süsteemi ellujäämise alusel. Esimene prioriteet ongi süsteemi eesmärkide leidmine, kusjuures eelistada tuleb seda, mis tagab süsteemi ellujäämise.

Mida kiirem ja seosterohkem on areng, seda enam nõuavad subjektiivsed ja objektiivsed meetodid süsteemset lähenemist, näiteks stsenaariumide koostamist.

Globaalsed mudelid esindavad süsteemi reaalsust lihtsustatud kujul. Globaalmodelleerimine võimaldab paremini lahendada optimaalse planeerimise ülesandeid, samuti täidab ta prognostilist funktsiooni: imiteeritakse objektiivseid arengutendentse ja antakse ühtlasi hinnang nende võimalikele tagajärgedele tulevikus (Valt, Savisaar 1983). Objektiks on enamasti maailmasüsteem, mida käsitletakse tulevikuarengu seisukohalt. Globaalsed mudelid arenesid 1970. aastatel alanud teadlikkuse tõusu näitajana ja seoses vajadusega reaalsuse kasvavas kompleksuses orien-

teeruda: probleemid muutusid keerukaks eri alade vastastikuse sõltuvuse suurenemise tõttu; sotsiaalne dünaamika kasvas teaduse ja tehnoloogia, sotsiaalsete ja poliitiliste arengute tõttu, mis avaldasid tugevat mõju ühiskonnale. Samuti kerkis esile analüütilise ranguse vajadus kompleksuse uuringuis. Kõik mudelid on globaalsed visioonid, mis on niihästi kogu planeeti haaravad kui ka kompleksed.

Globaalseid mudeleid jaotatakse:

- kirjeldavateks mudeliteks, mis esitavad maailmasüsteemi funktsioneerimist vastavalt valitud karakteristikutele;
- ohumudeliteks, mis püüavad vastata küsimusele: mis juhtub siis, kui midagi ei muutu, või mis juhtub, kui midagi muutub;
- normatiivseteks globaalseteks mudeliteks, mis kirjeldavad indikaatoreid tegevuses spetsiifiliste eesmärkide saavutamiseks.

STSENAARIUMIMEETOD TULEVIKU-UURINGUTES

Termin "stsenaarium" pärineb algselt filmi- ja näitekunsti valdkonnast. Stsenaariumikäsitlus ilmus tuleviku-uuringutesse 1950. aastail seoses sõjalise strateegia küsimustega. Praeguseks kasutatakse stsenaariumide meetodit väga laialdaselt alates globaalsetest projektidest kuni strateegilise juhtimiseni firmade tasandil.

Äärmiselt kiirete muutuste tõttu eri aladel kasutatakse stsenaariume jätkuvalt. Eesmärgiks on, vähemalt kontseptuaalselt, et stsenaariumid peavad võimaldama leida nii palju alternatiivseid tulevikke kui võimalik ja seeläbi avastada praeguste tegevuste võimalikke tagajärgi. Eesmärk on ka avastada võtmemuutujaid, mis kerkivad esile mitme süsteemi kirjeldava eri suuruse vastastikustest suhetest. H. Kahn räägib võtmeotsustest, võtmemuutujatest, võtmeotsustajatest ja nende strateegiatest.

Stsenaariumid on ühtlasi katse uurida dünaamiliste muutuste kompleksust, s.t määramatuste kõrgeid tasemeid, mis viivad raskustesse oma sotsiaalse dünaamika ja väärtustundlikkuse kõrge taseme tõttu. Sellistes olukordades tuleb kasuks stsenaariumide paindlikkus.

Tihti samastatakse tuleviku-uuringuid stsenaariumimeetodiga. Loomulikult laienevadki tuleviku-uuringute metodoloogilised üldprintsipiibid stsenaariumimeetodile-paradigmale. Nii näiteks kirjeldatakse stsenaariumimeetodi metodoloogiliste põhimõtetenäitena (*Metoodilised...* 1989):

- interdistsiplinaarsust, s.t väljumist ühe teadusharu raamidest ja reaalsuse käsitlemist tema tervikkuses. Vaadeldava objekti arenguks olulised võimalikud sündmused võivad tekkida äärmiselt mitmekesiste tegurite koosmõju tulemusena. Nii näiteks arvestatakse majanduselu puudutavates stsenaariumides enamasti ka sotsiaalseid, poliitilisi, demograafilisi, ökololoogilisi jt tegureid;
- alternatiivsust, kusjuures lähtutakse sellest, et võimalikud on erinevad "tulevikud". Tekkiva olukorra täpne prognoosimine pole võimalik, küll on aga võimalik tõenäolisemate olukordade ettenägemine (konstrueerimine), et valida selline tegvusliin, mis arvestaks nende olukordade reaalsust;
- aktiivsust, mis tähendab, et stsenaariumidele pole iseloomulik mitte passiivselt adapteeruv, vaid aktiivne, loov suhtumine tulevikku.

Schwarz jt esitavad rea ühendavaid metodoloogilisi põhimõtteid stsenaariumimeetodi kasutamisel, mis ei pea ilmingimata olema ühes uuringus koos (Mannermaa 1991):

- tulevikku ei saa ennustada;
- kui tahetakse probleeme ennetada ja parandada esialgu teatud aktsiooni seisundit tulevikus, ei tohi piirduda oletusega, mille kohaselt valitsevad trendid jätkuvad ka tulevikus. Tuleks luua soovitatavad tulevikuvariandid, teha kindlaks pöördepunktid ja muutuste mehhanismid, mille abil saaks suunata arengut soovitud suunas;
- kui huviobjektiks on teatud süsteemi (ettevõtte, ühiskonna, energiasüsteemi) tulevik, võib olla kasulik sünteesida laialipillatud, hajuvad ja vahel ebamäärased teadmised holistiliseks ja konsistentseks ühiskujutluseks tulevasest arengust või seisundist. See on eriti tähtis siis, kui mitme ala arengu suundade vahel on märgata sõltuvust;
- realistliku pildi saamiseks tuleviku arenguvõimalustest alal, kus teatavad sündmused ja toimed võivad põhjustada katkemist ja trendide murdekohti, võib olla kasulik püüda kujutada arenguvõi-

malusi, mis võivad teostuda erinevate toimejõudude järeldusena ja toimete kaasnähtustena;

— teatavaid tulevikuvõimalusi peetakse ebatõenäoliseks, ent ohtlikuks. Üritades mingi täpsusega ette kujutada, kuidas sellised võimalused võivad teostuda, on võimalik valmistada ette abinõusid, mis teeksid need võimalused vähem tõenäoliseks või ohtlikuks.

On olemas mitu stsenaariumimääratlust, kõige laiem neist on ehk järgmine: stsenaariumid on suunatud selgitama oleviku otsustusvõimalusi, näidates juhtivaid arenguliine otsuste vastuvõtmise jaoks. Tavaliselt kasutatakse seda terminit mitmuses (stsenaariumid, mitte stsenaarium). Stsenaariumide koostamine on instrument, mis aitab otsustajaid, pakkudes konteksti planeerimise või programmi koostamise jaoks, vähendades määramatuse astet ja tõstes teadmiste taset seoses tulevase tegevuse tagajärgedega.

Esmakordselt võttis stsenaariumide meetodi tuleviku-uuringutes kasutusele Herbert Kahn USA-s 1950. aastatel korporatsioonis RAND pealkirjastatult *Thinking about unthinkable*. Selle järgi on stsenaariumid hüpoteetiline sündmusteahel, mis on moodustatud tähelepanu juhtimiseks põhjuste ja tagajärgede ahelale ning otsuste seisukohalt olulistele ajaperioodidele. Kahn rõhutas sündmuste järgnevust, pöörates tähelepanu otsuste tagajärgedega seotud põhjuslikele protsessidele ja sõlmkohtadele. Stsenaarium on hüpoteetiline visand, ta põhineb sel hetkel tehtavatele oletustele tulevikust ega taotle tulevikusündmuste eriti üksikasjalist kirjeldamist, vaid pigem visandab tuleviku "valupunkte".

Seda arvestades võib stsenaariumi määratleda püüdena ühendada trendide ja võimalikult üksikute sündmuste analüüsi üldpildiks tulevikust. See üldpilt võib olla mingi hetkepilt mingil tuleviku ajahetkel t , kujutatuna selle ajahetke olukorras või arenguteena, mis perioodist perioodini kulgeb antud hetkest tuleviku hetkeni t .

Kahni ja Wieneri arvates vastavad stsenaariumid kaht tüüpi küsimustele (Mannermaa 1991):

1) kuidas mingi hüpoteetiline olukord võib üksikasjaliselt võttes areneda samm-sammult edasi?

2) millised võimalused on eri tegutsejatel protsessi pidurdada või selle kulule kaasa aidata?

Eric Jantschi määratluse järgi on stsenaariumid katse panna paika sündmuste loogilist järgnevust, lähtudes oleviku situatsiooni, näitamaks, kuidas nad võivad edasi areneda samm-sammult. Stsenaariumid annavad vastuse kahele küsimusele: 1) kuidas hüpoteetiline situatsioon areneb tulevikus samm-sammult edasi, ja 2) millised on alternatiivid igal otsustamise momendil, mis takistavad, soodustavad või peatavad protsessi.

Üks stsenaariumimääratlusi (Mannermaa 1991) on antud Utrechti ülikooli sotsioloogilise väljaande stsenaariumide kohta käivas käsikirjas, mille järgi stsenaarium on kujutus ühiskonna või selle osa praegusest seisundist, ühiskonna võimalustest või soovist tulevikuseisundi kohta ja sündmusteahel, mis viib olevikuseisundist tulevikku. Stsenaariumi abil võib otsida vastuseid järgmistele küsimustele:

— millises ühiskonna probleemis on tegelikult küsimus ja mis on selle tekitanud?

— kuidas kõnealune ühiskondlik süsteem toimis minevikus ja kuidas ta tõenäoliselt hakkab toimima tulevikus?

— kuidas otsustaja tahab ühiskondlikku süsteemi näha siis, kui probleem on lahendatud?

— milliste strateegiatega abil on probleem elimineeritav ja mis on nende kasu ja maksumus?

— milline on optimaalne strateegia ja kuidas seda teostada?

Stsenaariumi kohta on öeldud ka lühidalt, et ta on võimalike tulevikuvariantide selgitus või ühe kujuteldava asjade seisu viisand, mis on antud teatud tingimustel (Ian Wilson 1987. aastal). Siit vaatab vastu praeguse olukorra ja tulevikuolukorra kirjeldus; tulevikuolukorra kirjeldus ilma seda praeguse olukorraga ühendava ahelata ei ole stsenaarium. Wilsoni järgi on stsenaariumidele veel lisaks eeltoodule tüüpiline:

— hüpoteetilisus: tuleviku kohta kindlat teadmist ei ole, seepärast kujutatakse seda hüpoteetilise võimalusena;

— kavandatavus, planeeritavus;

— holistilisus: stsenaariumid on tuleviku käsikirjad, nad on laiapõhjalised kujutlused ühiskonna arenguprotsessist, sisaldades muutusi majanduse, tehnoloogia, poliitika, sotsiaalses, kultuurilises ja väärtuste sfääris.

Mika Mannermaa (1991) räägib stsenaariumiparadigmast, märkides, et “tehnika” kasutamine stsenaariumide määratlemisel on liiga kitsas ja pigem eksitav. Ta määratleb stsenaariumid järgmiselt. Stsenaariumi-paradigma all mõistetakse sellist põhinägemust, mille kohaselt pole kõige olulisem ennustada tõeliselt jõustuvat tulevikku, sest seda ei peeta võimalikuks. Ennustamise asemel püütakse teha mitu erinevat tulevikualast “käsikirja” ehk stsenaariumi, mille väärtust ei määraks mitte nende teostumistõenäosus, vaid stsenaariumiga kujutletud sündmuste kuluga liituvate hinnangute põhjused. Aga isegi kui stsenaarium on silmapaistev, võib tema realiseerumise tõenäosus olla madal, kuivõrd ta kujutab tunnetatavat ohtu või taotletavat sündmuste käiku. “Ähvardavus” ja “taotletavus” määratakse subjektiivselt mingi subjekti (üksikisiku, ettevõtte, organisatsiooni, valitsuse) vaatenurgast. Arengu peaesmärgid tulevikus ei pruugi iseenesest liituda majanduskasvu taotlustega, vaid sõltuvalt subjektist võib sama stsenaarium tunduda soovitatav või ähvardav.

Stsenaariumide kriteeriumid on tihti üsna laiad ja nende alusel ei ole kerge tunnistada pädevaks stsenaariumiks mis tahes lugu. Johan Asplund on öelnud, et stsenaariumide peamine heakskiidetavuse kriteerium, “arusaadavus”, sisaldab järgmisi nõudmisi mis tahes stsenaariumidele (Mannermaa 1991).

1. Iga stsenaarium peab sisaldama kujutlusi olulistest toimijatest, toimingutest ja hoiakutest, ajahetkest ja ressursidest.
2. Stsenaariumid peavad olema füüsiliselt võimalikud, nad ei tohi olla vastuolus loodusseadustega, piisab, kui nad näivad mõnele inimesele võimalikud.
3. Stsenaariumid peavad olema loogiliselt konsistentsed. See on ajast ja ühiskondlikust olukorrast sõltumatu nõue.
4. “Arusaadav” stsenaarium peab lisaks olema psühholoogiliselt võimalik. See nõue sõltub ajast ja ühiskonna seisundist — olulist rolli etendavad siin väärtused. Psühholoogiliselt võimalikud stsenaariumid võivad olla psühholoogiliselt usutavad või mitte.

Stsenaariumidel võib olla ka selline mõju, et nad muudavad käsitlust sellest, mis on psühholoogiliselt võimalik. Stsenaariume ei tuleks arutada vaid selle tausta suhtes, mis antud ajahetkel on psühholoogiliselt võimalik, vaid tuleb võtta arvesse ka stsenaariumi enda võimalikud mõjud.

5. Selleks et olla arusaadav, peab stsenaarium olema ka sotsiaalselt võimalik (sotsiaalselt usutav). "Sotsiaalselt võimalik" sõltub ühiskonna institutsioonidest, nii et sotsiaalselt võimalik võib olla psühholoogiliselt võimatu ja vastupidi.

René Zentner on lähenenud stsenaariumide valikukriteeriumidele hoopis teisiti, arvestades ka huvitavuse elementi. Zentneri järgi valitakse suurest hulgast "üldiselt võimalikuks" peetavatest kriteeriumidest 3–5 edasiseks läbivaatamiseks, peamiseks valikukriteeriumideks on stsenaariumide usutavus, kasulikus/soodsus ja mõistetavus, millest moodustuvat ühtsust Ian Wilson nimetab relevantsuseks.

Tarja Meristö rõhutab, et stsenaariumid ei ole ennustused ja neid ei saa ennustuse kriteeriumide alusel hinnata. Stsenaariumid kuuluvad kaasagsete tuleviku-uuringute distsipliini piiridesse, mille alusel ei ole võimalik tulevikku ennustada. Stsenaariumid erinevad ennustustest järgmiselt (Meristö 1991):

ENNUSTUS	STSENAARIUM
statistiline kokkuvõte asjatundjate arvamusel;	sõnaline kujutus võimalikest tulevikest;
ebakindluse lähtekohti ei ole spetsifitseeritud;	keskendab tähelepanu võtmemuutujatele ja -suhetele;
võimas, aga lahjenenud asjatundjate kokkuvõte;	palju informatsiooni sisaldav mittejäoline kokkuvõte;
otse tarvitamiskõlblik otsustamisprotsessis;	vajab lisavaeva ja töötlemist;
kõlblikkust võib testida pika aja pärast;	raske testida, pigem mõtlemise instrument;
oletus: on kasulik ja võimalik tulevikku ennustada	oletus: tulevikku ei saa ennustada või on seda ohtlik teha

Eri uurijatele on ühine see, et stsenaariumi ei peeta tuleviku uurimiseks mitte nende poolt kirjeldatud üksikute muutujate ja/või tunnuste, vaid kogu arengu kulgemise alusel.

STSENAARIUMIDE LIIGID

Stsenaariume on palju ja väga mitmelt aluselt liigitatud, kusjuures stsenaariumide klassid on tihti osaliselt kattuvad. Väga mitmekesiste liigituste olemasolu näitab stsenaariumiparadigma heterogeensust ja arengut. Iga järgnev liigitus annab ka mõnevõrra erineva sisu, ent ka eri võimalused, mida stsenaariumidel põhinevad käsitlused annavad. Ükski jaotus ei ole saavutanud üleüldist heakskiitu. Stsenaariumiparadigmale ongi omane, et oma ala "gurdel" on oma lahendus stsenaariumide jaotamisel. Üsna sageli on jaotuse aluseks stsenaariumi ohtlikkus või soovitavus mingi vaateleja seisukohalt, stsenaariumi rakendatavus praegusest olukorrast tulevikku või vastupidi ja see, millisel määral on stsenaarium allutatud kellegi tegevuse või tegevuskeskkonna kujutamiseks.

Üks esmaseid ja samas ka levinumaid jaotusi on stsenaariumide jaotamine ekstrapolatiivseteks ja normatiivseteks. Ekstrapolatiivsetes stsenaariumides kasutatud andmed võetakse olevikust (vahel minevikust) ja jälgitakse pealiine võimaliku ja tõenäolise kontekstis. Need on põhiliselt trende järgivad stsenaariumid ja kasutatavad andmed enamasti kvantitatiivsed. Nad võivad olla ka äärmuslikud või vahepealsed, tuginevad aga eeldusele: kui (see otsus on vastu võetud, sündmus on toimunud), siis (sellised on tagajärjed). Trendistsenaarium on nagu juhtliin, mille ümber ülejäänud stsenaarium koostatakse. Normatiivsed stsenaariumid kirjeldavad süsteemi olekuid, võttes arvesse süsteemi soove ja eesmäärke, mis viivad tegevusalternatiivideni olevikus.

Tarja Meristö liigitab stsenaariumid eksploratiivseteks ja antitsipatiivseteks ning normatiivseteks ja deskriptiivseteks.

Kogu arengu kulgu võib uurida praegusest hetkest tuleviku (eksploratiivsed, uurivad stsenaariumid) või tulevikust tänapäeva (antitsipatiivsed, ennustavad stsenaariumid). Eksploratiivsed stsenaariumid sisaldavad informatsiooni baasolemuste (põhjuste) kohta nüüdishetkel ja nende vahendusel saadavate võimaluste kohta tulevikus, aja möödudes. Antitsipatiivsed stsenaariumid jälle oletavad erinevaid tulevikuvõimalusi ja peegeldavad neid praegusesse hetke, s.t uurivad, millisel võimalusel tulevikud võiksid realiseeruda. Need kaks stsenaariumitüüpi ei välista teineteist ja neid võib kasutada koos ühes uuringus.

Normatiivsed stsenaariumid püüavad kujutleda soovitud tulevikku, deskriptiivsed omakorda seda loogilist tulevikku, mis saadakse tänapäeva olukorra süvaanalüüsi jätkates. Teineteist ei välista ka normatiivne ja deskriptiivne: neid võib ühendada ning siis rääkida "soovitud tulevikust", kus "soov" tähendab sellist tulevikukujutlust, mida tõepoolest tahetakse, aga mis samas on ka võimalik.

Ühendamist kasutades üritatakse välistada neid ohte, mis sisalduvad vaid ühetüübilises stsenaariumis: eksploratiivne viib hõlpsasti vaid praeguste trendide ekstrapolatsioonini; antitsipatiivne aga, mida iseloomustatakse ka kui normatiivset, sisaldab ohtu, et soovitud tulevik ei ole mingites tingimustes võimalik.

Mõeldes stsenaariumide kasutatavusele, on normatiivsed stsenaariumid kasutatavamad planeerimisel (nt ettevõttes), sest neis suudetakse näha põhjuslikkust.

Hirshhorn jaotab stsenaariumid seisundi- ja protsessistsenaariumideks. Ta läheb tüpiseerimisel veelgi kaugemale, jagades stsenaariumid edasi algseisundist või lõppseisundist lähtuvaks koos eesmärgist tuleneva ennustamise või planeerimisega. Nii saab ta stsenaariumide morfoloogiapuu, milles on eristatavad 6 stsenaariumitüüpi (Meristö 1991)

STSENAARIUMID:

1. PROTSESSI

1) LÕPPSEISUNDI

a) ENNUSTAMISE IDEALISEERIMINE

b) PLANEERIMISE PROHVETLUS ehk ETTEAIMAMINE

2) ALGSEISUNDI

a) ENNUSTAMISE ARENG

b) PLANEERIMISE SIMULATSIOON

2. SEISUNDI

1) LÕPPSEISUNDI

a) PLANEERIMISE VÄÄRTUSHINNANG

b) ENNUSTAMISE TEHNOLOOGILINE VÕI SOTSIAALSE SÜSTEEMI PROGNOOS

Kanada ja prantsuse uurijate järgi on peamiseks stsenaariumide liigituse aluseks ajaperspektiiv (Mannermaa 1991).

Uurivad stsenaariumid kujutavad praegusest olukorrast ja sellest tulenevatest arengusuundadest lähtudes sündmuste ahelat, mis loogiliselt viib teatud tulevikuni. Uuritava süsteemi aluselementide püsivusse või muutumisse puutuvate tööhüpoteeside ümberkujundamisel võidakse saavutada nii moodustuvate stsenaariumide abil seeria võimalikke tulevikuseisundeid, mis põhinevad erinevatel arvamustel ühiskonna arengusuundadest. Edasi võib uurivad stsenaariumid jagada **trendi- ja raamstsenaariumideks**. Trendistsenaariumi keskne oletus on valitseva arengusuuna jätkumine ja süsteemi püsivus. Raamstsenaariumid on uurivad stsenaariumid, mille eesmärgiks on piiritleda võimalike tulevikuseisundite määra, et teha äärmuslikke järeldusi valitsevate arengusuundade kohta. Uurivate stsenaariumide valmistamine on väga lähedal traditsioonilisele ennustamisele, mille kohta on viimastel aastatel esitatud kriitikat ühiskonna arengusse puutuva ebakindluse ja kompleksuse lisandumise tõttu. On ka väidetud, et mingit domineerivat trendi praeguses turbulentses olukorras ei ole võimalik leida.

Ennustavaid stsenaariume koostades võib uurivaid stsenaariume käsitleda abiprotsessina eri perioodidel. Ennustavaid stsenaariume võib jagada **normatiivseteks ja kontrastistsenaariumideks**. Normatiivne stsenaarium sisaldab grupi poolt toetatud taotlusi, mille abil kujutletakse soovitud tulevikuseisundit ja konstrueeritakse arenguprotsess, mis seostab selle tulevikuseisundi tänapäevaga.

Ennustavate stsenaariumide hulgas vastab kontrastistsenaarium raamstsenaariumile uurivate stsenaariumide hulgas. Sellega puütakse moodustada võimaluste piires olevat soovitud tulevikku.

Pentti Malaska esitatud ühe lähenemise järgi võib võimalikud tulevikustsenaariumid jagada kolmeks: 1) teemastsenaariumid, mis kirjeldavad võimalikke maailmu ja loovad visiooni meie kohast seal; 2) missioonistsenaariumid, mille valimisel on juba soovitatud visiooni valik, lähtudes sellest, mis on soovitav ja kuidas tahetakse tulevikku näha; 3) tegevusstsenaariumid, mis pakuvad probleemide võimalikke lahendusteid.

Pentti Malaska teise jaotuse järgi jaotuvad stsenaariumid ähvardavateks/ohu-, võimalikeks ja iseloomulikeks stsenaariumideks. See liigitus on mõeldud eelkõige ettevõtete strateegilise planeerimise ja juhtimise tarbeks. Malaska rõhutab eriti stsenaariumides leiduva info kasutuskõlblikuks muutmist planeerimisprotsessi jaoks. Stsenaariumidel on kolm eesmärki: ressurside kokkuhoid, paindlikkuse tõstmine, uute avanevate võimaluste ärakasutamine.

STSENAARIUMIDE KOOSTAMINE

Stsenaariume võib pidada mitmel eri viisil sooritatud uurimise lõpptulemuseks ja arutlusaineks, mida ühendavad eelkirjeldatud üldised määratlused ja metodoloogilised põhimõtted.

Stsenaariume võib konstrueerida kvantitatiivsete või kvalitatiivsete abinõudega. Enamasti on nad kvalitatiivsed. Võib kasutada mõlemaid, sekka deskriptiivseid tuleviku-uuringute meetodeid, nagu Delfi tehnika või trendiekstrapolatsioon. Alati on vaja, et stsenaarium sisaldaks kolme elementi:

- 1) kujutlust praegusest olukorrast;
- 2) sündmusteahelaid ja protsesse praeguse ning tuleviku olukorra vahel;
- 3) tulevikuolukorra kujutlust.

Stsenaarium on oma põhiolemuselt objektiivne tuleviku-uurimise meetod, mis baseerub põhiliselt andmetel ja objektiivsel infol; ta võib olla ka kombineeritud meetod, kui ta arvestab ja kasutab mingil etapil subjektiivseid meetodeid (Delfi meetodit, ristmõjude maatriksit), kas siis informatsiooni kogumise ajal või siis mingi teise astme puhul.

Stsenaariumide koostamise lähtepunktiks on olevik. Stsenaariumide põhiliinid ja -eeldused valitakse analüütiku poolt. On oluline, et need põhieeldused selgitataks kohe ülesande alguses, sest nad panevad paika analüütiku positsiooni (majanduskasv on peamine, progress on lineaarne, muudatused on vajalikud).

Stsenaariumi koostamise võib jagada järgnevateks faasideks.

1. faas on seotud uurijate teadmistega huvitava süsteemi minevikust ja olevikust. See faas peab olema nii täielik kui võimalik

ja on aeganõudev. Kasutatakse mitut meetodit: Delfi meetod, ekspertide kogemus, ajurünnak, intervjuud. Süsteem peab olema piiritletud uuringu eesmärkide, põhieelduste, süsteemi kirjeldavate muutujate suhtes. Ka kontekst peab olema uuritud spetsiaalselt nende tunnuste suhtes, mis süsteemile mõju avaldavad. Keskkonna skaneerimine oleks vajalik.

2. faas. Võtmemuutujate leidmine, mis süsteemi kirjeldaksid. Kasutatakse samuti mitmesuguseid meetodeid: struktuuranalüüs (valgustab seoste süsteemi kvantitatiivsete muutujate vahel, mis süsteemi iseloomustavad). Võtmemuutujad iseloomustavad stsenaariumi struktuuri.

3. faas. Tegijate otsimine võtmemuutujate hulgas ja "ettetoi-mivad" determinandid võtmeotsustes (seadus, mis võiks olla kinnitatud, poliitika muutumine jne). Selles punktis tõuseb esile stsenaariumide tüübi valik. Üks nendest on trendistsenaarium.

4. faas. Tulevikusituatsioonideni viivate otsuste või sündmuste analüüs ekstrapolatiivse stsenaariumi korral. Või juba kirjeldatud kujutlused (vajalikud eesmärgid) otsustamise juures ja tegijad normatiivse stsenaariumi puhul. Võtmehüpoteesid kerkivad ja on olulised tulevikuküsimuste determinandid ("kui selline sündmus toimub, kui selline otsus tehakse, siis...").

5., lõppfaasis näidatakse ära erinevad strateegiad.

Stsenaariumimeetodil on ka piiranguid. Need tulenevad nii enesemuutustest kui vajalike korrektsete andmete puudumisest. See-eest on nad paindlikud ja lihtsamad kasutada lähenemisviiside puhul, kus rigiidsemate meetodite kasutamine on raske. Puudusi stsenaariumimeetodi kasutamises saab korvata teiste meetodite paralleelse kasutamisega. Teine tee on meetodi jätkuv täiustamine.

Kirjandus

- Dator, Jim 1994. What is (and what is not) Futures Studies — *Prospectiva*, No 1
- Mannermaa, Mika 1991. *Evolutionaarinen tulevaisuudentutkimus*. Helsinki
- Masini, Eleonora 1995. *Why Future Studies?*

- Meristö, Tarja 1991. *Skenaariotyöskentely yrityksen johtamisessa*. Helsinki
- Metoodilised soovitud stsenaariumikonkursist osavõtjale*. 1989. Tallinn
- Valt, Lembit, Edgar Savisaar 1983. *Globaalprobleemid ja tulevikustsenaariumid*. Tallinn: Eesti Raamat

KRISTA LOOGMA (sünd. 1946) lõpetas 1970. a TPI elektroonikainse-
nerina ja 1976. a TRÜ psühholoogina. Töötab Eesti Tuleviku-uuringute
Instituudi projektidirektorina.

KUST ON PÄRIT GERMAANI, BALTI JA SLAAVI KEELED?

Ago Künnap

Keele ja Kirjanduse 1996. aasta septembrinumbris kirjutab Kalevi Wiik, et alggermaanlased, -baltlased ja -slaavlased kuulusid geneetiliselt Kesk-Euroopa rahvastiku põhjapoolsesse tüüpi ja kõnelesid veel umbes 6200 aasta eest soome-ugri keelt, aga et ajajärgul 6200–5500 aastat tagasi nad võtsid üle maaharijatest toidutootjate elatusüsteemi ja indoeuroopa keele. Samas nendib Wiik: “Sellega seoses oleks muidugi vaja tõestada, et germaani, balti ja slaavi keeltes on tõesti soome-ugri substraati.”

Germanistiharidusega foneetikuna ongi Wiik nüüd oma kahes veel avaldamata artiklis tõestuseks väitnud, et indoeuroopa keeleala põhjaosa, kus praegu kõneldakse germaani, balti ja slaavi keeli, hakkas erinema muust indoeuroopa keelealast eelkõige seetõttu, et seal asunud soomeugrikeelsed elanikud õppisid küll ära indoeuroopa kui maaharijate ning seetõttu prestiižikama keelekuju, kuid *vigaselt*, hääldades neile uut keelekuju tugevasti soomeugripäraselt.

Indoeuropistid on juba mõnda aega olnud veendunud, et rea suuri muutusi indoeuroopa keeleala põhjaosas on tekitanud mingi kadunud *võõras keelekuju X*, kuid nad pole jõudnud otsusele, milliste tänapäeva keeltega seda *X*-i võiks siduda. Nii on püütud *X*-i seostada baskiga ja kaukaasia keeltega, kuid tulemus pole küigi veenev. Kui arvestada ühelt poolt uurali keelekuju tõenäolise esmase kohalolekuga lõuna pool mannerjää äärist kogu Euroopa ulatuses ning teiselt poolt *X*-keele substraadi iseloomu germaani, balti ja slaavi keeltes, pole raske asendada tähis *X* nimetusega *soome-ugri*. Seejuures tuleb meeles pidada, et prestiižikamat keelt

õppides ei kandnud vähem prestiižika keele kõnelejad sinna üle oma sõnavara ega materiaalseid morfoloogilisi elemente. Küll aga võis sinna üle kanduda foneetilisi ja süntaktilisi jooni (lihtsamalt öeldes õpiti uus keel ära hääldus- ja lausemoodustusvigadega, nagu me seda tänapäevalgi teeme).

Eri uurijad on juba varem täheldanud germaani, balti ja slaavi keeltes jooni, mis meenutavad tugevasti soome-ugri keeli, seda nii **foneetika** kui ka **morfosüntaksi** osas. Olen kogunud kõik sellised mulle teadaolevad tähelepanekud — sealhulgas ka Wiiki omad — kokku. Tutvustan tulemust võimalikult lühidalt, jättes kõrvale soomeugrilised jooned, mis esinevad ainult ühes indoeuroopa keeles. Ma ei püüa seejuures kritiseerida, kontrollida ega täpsustada teiste uurijate seisukohti, vaid lihtsalt esitan need.

Jätan ära ka täpsed viited publikatsioonidele, tuues oma kirjuti- tise lõpus lihtsalt nende loetelu.

Foneetika.

1. Vokaalisüsteemi muutumine täiesti sarnaseks uurali/soome-ugri algkeele vokaalisüsteemiga germaani, balti ja slaavi algkeeles (edaspidi vastavalt PG, PB ja PS).

2. Sõnarõhu siirdumine või kinnistumine esimesele silbile PG-s, balti (B) keeltes ja vene põhjamurretes.

3. Muutused $c\zeta > qx$, $c > q$, $g > G$ ja $gj > G\tau$ PG-s, PB-s ja PS-is.

4. Indoeuroopa algkeele c muutumine h -ks PG-s ja s -iks PB-s ja PS-is.

5. Rõhu tsentraliseerumine ja ekspiratiseerumine PG-s.

6. Konsonantide allofooniline palataliseerumine i/j -i naabruses PG-s.

7. Süllaabiliste resonantide hajumine u ja resonandi järjenditeks PG-s.

8. Verneri seaduse toimimine sõnarõhu esimesele silbile siirdumise tulemusena PG-s ja tema tütarkeeltes.

9. Grimmi seaduse toimimine PG-s.

10. Muutused $o > A$, $aa > oo$ ja $ei > ii$ PG-s.

11. *Umlaut* germaani keeltes (G).

Kust on pärit germaani, balti ja slaavi keeled?

12. Lõpukadu G-s ja lätis.
13. Muutus *kt > *ht või *χt G-s.
14. *n-i vokaliseerumine *s-i ja *h ees põhjaG-s ning *s-i ees lätis.
15. Lühikeste ja pikkade vokaalide kontrast PB-s ja PS-s.
16. Klusiilide aspiratsiooni kadu PB-s ja PS-is.
17. Foneemisüsteemi sümmeetria le vältja viinud ees- ja tagavokaalide ning palataalsete ja mittepalataalsete konsonantide korrelatsioon B-s ja slaavi keeltes (S).
18. Vokalismi (kvaliteet) ja prosodia lihtsus B-s ja S-is.
19. Konsonantide fonemaatiline palatalisatsioon leedus ja PS-is, mis on ilmsem venes.
20. Mõningane vokaalharmoonia vähemalt osas PS-is.
21. Muutus *tl, *dl > *kl, *gl B-s ja vene läänemurretes.

Morfosüntaks.

1. Tavapärase perfektiivsuse—imperfektiivsuse opositsiooni puudumine Läänemere ümbruskonna keeltes.
2. Fleksiooniline preteerit (perfektiivsuse—imperfektiivsuse opositsioonist sõltumatu) Läänemere ümbruskonna keeltes.
3. Preesensi kasutamine fleksioonilise futuuri asemel Läänemere ümbruskonna keeltes.
4. Analüütiliste joonte areng G-s.
5. Preteerititunnus G-s.
6. Imperatiivi ka-tunnus B-s ja S-is.
7. Aglutinatsioonitendents B-s ja S-is.
8. Keerukas noomenimuutmise lihtsa verbimuutmise vastandina B-s ja S-is.
9. Nominaallause B-s ja S-is.
10. Koordinatsiooni domineerimine subordinatsiooni üle B-s ja S-is.
11. Subjekti ja objekti käändevormides esinev semantiliselt motiveeritud vaheldus B-s ja idaS-is.
12. Eitavas lauses on objekt muus käändes kui jaatavas B-s, poolas ja venes.

13. Kaassõnade segasüsteem (nii ees- kui tagasõnad) saksas, B-s ja venes.

14. Partitsiipide ja partitsiibikonstruktsioonide ning impersonaalsete väljendite rohkus B-s.

15. Küssipartikkel B-s.

16. Imperatiivi objekt on nominatiivis B-s.

17. Kaudne kõneviis B-s.

18. Eriline finaalne infinitiivivorm B-s ja võimalikult ka vene põhjamurretes.

19. "olema"-verbi kasutamine "omama"-verbi asemel lätis, osalt leedus ja idaS-is.

20. Predikatiiv on instrumentaalis eelkõige leedus, poolas ja venes.

21. Daativ- ja "tulema"-verb debitiivis saksas, lätis ja venes (nagu eesti keele lauses *mul* (adessiiv) *tuli kaua oodata*).

22. Elulisuse—elutuse distinktsioon PS-is.

On põhjust arvata, et germaani, balti ja slaavi keelte edasine hoolikas uurimine fennougristide senisest arvukamal osavõtul pikendab mõlemat nimekirja oluliselt.

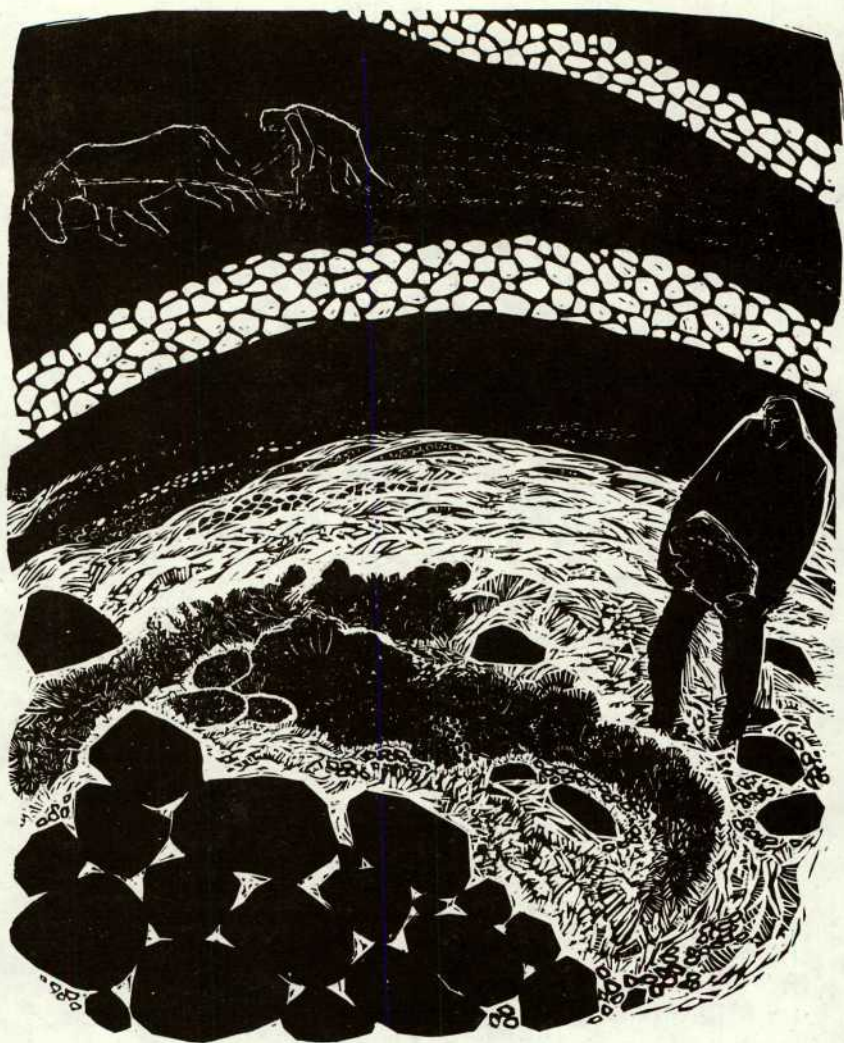
Kirjandus

- Bednarczuk, L. 1991. Balto-Slavic and Finno-Ugric Linguistic Convergences in Typological and Areal Aspects. — *The 6th International Congress of Baltists. October 2–4, 1991. Abstracts*. Vilniaus Universiteto leidykla 1991, p. 13
- Campbell, L. 1991. Some Grammaticalization Changes in Estonian and Their Implications. — *Approaches to Grammaticalization*. Vol. I: *Focusion Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19:1.) Benjamins, pp. 285–299
- Dahl, Ö., M. Koptjevskaja - Tamme 1992. Language Typology around the Baltic Sea: A Problem Inventory. (Papers from the Institute of Linguistics, University of Stockholm (PILUS) 51)
- Ehala, M. 1996. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest tänapäeva keeleteaduses (II). — *Keel ja Kirjandus*, lk 447–460
- Klaas, B. 1996. Similarities in Case Marking of Syntactic Relations in Estonian and Lithuanian. — M. Erelt (toim.). *Estonian: Typological Studies I*. Tartu, pp. 37–67

- Meerwein, G. 1993. Einige Anmerkungen zu Gemeinsamkeiten in den Tempussystemen der Sprachen des Ostseeraums. [Vortrag, gehalten im Rahmen der Baltischen Studenttage, Bonn—Bad Godesberg, 19.–21. November 1993.]. Käsikiri
- Metslang, H. 1996. The Development of the Futures in the Finno-Ugric Languages. — M. Erelt (toim.). *Estonian: Typological Studies I*. Tartu, pp. 122–144
- Thomason, S. G., T. Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkely—Los Angeles—London
- Tkačenko, O. B. 1989. *Očerki teorii jazykovogo substrata*. Kiev
- Raukko, J., O. Östman 1994. Pragmaattinen näkökulma Itämeren kielialueeseen. (University of Helsinki. Department of General Linguistics. Publications 25.)
- Ritter, R.-P. 1996. Zum Supinum im Ostseefinnischen, Lappischen und Baltischen. — *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III*, S. 183–188
- Stolz, T. 1991. *Sprachbund im Baltikum?: Estnisch und Lettisch im Zentrum einer sprachlichen Konvergenzlandschaft*. Bochum
- Strade, N. 1995. Uralic, Germanic, Palaeo-European — about the Earliest Interactions of Different Language Families in Northwestern Eurasia. Käsikiri
- Viitsso, T.-R. 1995a. On Some Germanic and Finnic Phonetic Innovations. — A. Künnap (toim.). *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. Tartu—Groningen, pp. 185–191
- Viitsso, T.-R. 1995b. The Baltic Sea Prosodic Area Revisited: Comments. — S. Suhonen (toim.). *Itämerensuomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area*. Castrenianumin toimitteita 49. Helsinki, pp. 93–97
- Viitsso, T.-R. 1996. Finnic and its Indo-European Neighbors: Common Changes. Käsikiri
- Wiik, K. 1995. The Baltic Sea Prosodic Area Revisited. — Seppo Suhonen (toim.). *Itämerensuomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area*. (Castrenianumin toimitteita 49.) Helsinki, pp. 75–90

- W i i k , K. 1996a. Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti. Käsikiri
- W i i k , K. 1996b. On the Uralic and Finno-Ugric Substratum in Proto-Germanic. Käsikiri
- W i i k , K. 1996c. Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritolu küsimusi. — *Keel ja Kirjandus*, lk 581–589
- Ö s t m a n , J.-O., J. R a u k k o 1995. The 'Pragmareal' Challenge to Genetic Language Tree Models. — S. Suhonen (toim.). *Itämeren-suomalainen kulttuurialue. The Fenno-Baltic Cultural Area*. (Castrenianumin toimitteita 49.) Helsinki, pp. 31–69

AGO KÜNNAP (sünd. 1941), lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1965, aspirantuuri samas 1968, filoloogiakandidaat (Tartu ülikool 1969), filosoofiadoktor (Helsingi ülikool 1971), filoloogiadoktor (Tartu ülikool 1974). Aastail 1968–1971 Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri õpetaja, 1971–1972 vanemõpetaja, 1972–1974 nooremteadur, 1974–1976 vanemõpetaja, a-st 1976 professor, a-st 1977 soome-ugri keelte kateedri juhataja, a-st 1992 uurali keelte korraline professor. Aastail 1968–1969 Soomes Oulu ülikoolis, 1969–1971, 1973–1974, 1985–1989, 1990–1991 Helsingi ülikoolis lektor. Ungari Vabariigi aukonsul Tartus ja Lõuna-Eestis (1994–). Uurinud põhiliselt uurali keelte ajaloolist grammatikat ja samojeedi keeli, avaldanud üle 170 teaduspublikatsiooni (sh kaks monograafiat). *Akadeemias* on ilmunud artiklid “Kust on pärit eesti keel?” (nr 11, 1994, lk 2262–2271); “Veel vana keelepüü, kuid juba idasträndemüüdita” (nr 10, 1995, lk 2079–2085); “Maakaart maskis: Taas uurali asjust” (nr 10, 1996, lk 2019–2029).

ILMAR TORN. Leib. (1967)

GENOTSIID JA APARTHEID OKUPEERITUD EESTIS

Enn Sarv

Apartheidi mõistemäärangu kommentaarides (Konate 1991: 146–147) juhitakse tähelepanu sellele, et apartheid on alati suunatud mingite konkreetsete ohvrite vastu, aga samal ajal ka inimkonna vastu tervikuna. Seetõttu on inimkonnal nii õigus kui kohustus apartheidiga võidelda ja kannatanuid hüvitada. Rahvusvahelist kriminaalvastutust, nii nagu see on konventsioonis sätestatud (artikkel III), tõlgendatakse hukkamõistuna kogu inimkonna poolt. Vastutama peavad apartheidikuriteo toimepanijad ning selles osalenud, seda õhutanud või seda kavandanud isikud, aga peale nende ka kõik isikud, asutuste ja organisatsioonide liikmed ja riikide esindajad, kes on kuriteole kaasa aidanud, seda soodustanud või toimepanijaga koostööd teinud. Riigid on kohustatud oma seadused konventsioonis määratletuga vastavusse viima.

ÜRO juures töötav Rahvusvahelise Õiguse Komisjon (*International Law Commission* ehk ILC) on ÜRO Peaassamblee ülesandel koostanud ja esimesel lugemisel heaks kiitnud rahu ja inimkonna julgeoleku vastu suunatud kuritegude rahvusvahelise koodeksi eelnõu (Sunga 1992: 169–205). Selle XX artikkel määratleb apartheidide peaaegu samas sõnastuses nagu apartheidivastane konventsioon (ApK). Erinevus avaldub karistamisele kuuluvate isikute ringi piiramises ja apartheidikuritegude loetelust näidete ärajätmises. Karistatavaks loetakse üksnes eestvedajad või organisatorid, kes on apartheidikuriteo toime pannud või andnud käsu selle toimepanemiseks. On arvestatud asjaolu, et apartheidisüsteemi puhul on inimõiguste kõikehaarava vägistamise teenistusse

---

Algus eelmises numbris.

rakendatud riigi kogu poliitika, õiguskord ja majanduselu, nii et oleks raske eristada neid, kes apartheidi aktiivselt toetavad, nendest, kes sellega vaid lepivad või koguni passiivset vastupanu osutavad. Probleem on olemas, kuid Eesti kohtute jaoks on kohustuslikud ApK kui ratifitseeritud rahvusvahelise lepingu kõik sätted. Küll aga tuleb arvesse "Nürnbergi põhimõtete" reegel, et kuriteo toimepanekut valitsuse või ülemuse käsu täitmise korras võib käsitada vastutust kergendava asjaoluna.

ApK kuulutab kuritegelikuks kõik organisatsioonid ja asutused, kes apartheidikuriteo toime panevad (I artikli § 5). Sellest järeldub, et kui edaspidi tehakse kuskil kindlaks apartheidikuritegu, kaasa arvatud selles osalemine, selle õhutamine või kavandamine mõne organisatsiooni või asutuse kui juriidilise isiku poolt, siis on see organisatsioon või asutus vastavas riigis automaatselt kuritegelikuks tunnistatud juba ainuüksi seetõttu, et riik on ühinenud ApKga (see ei välista muidugi vajadust otsuse järele, mis tekkinud olukorra tuvastaks). Et konventsioon ei määratle konkreetseid karistusi (sanktsioone) kuritegude eest, siis üksikisikute puhul on alati vaja kehtestada siseriiklik kriminaalnorm, mis kordab konventsiooniga sätestatud kuriteokirjeldust ja lisab karistuse. Organisatsiooni ega asutust muidugi karistada ei saa. Nende kuritegelikuks tunnistamine tähendab üksnes moraalset hinnangut ning kohustust organisatsioon keelata ja kõik sinna kuulunud isikud uurimisele võtta. Neid aga saab kriminaalvastutusele võtta ainuüksi igaihe individuaalse süü tuvastamise korras, sest tsiviiliseeritud riigid ei tunne kollektiivset kriminaalvastutust.

Apartheidide mõistemäärangus kirjeldatud kuritegude iseloom eeldab süüdlase tahtlikku tegevust. Kus tahtlikkus ei järeldu otse teokoosseisust, seal on seda täiendavalt rõhutatud. Konventsioon määrab, et apartheidikuritegu kuulub teo motiividest ja toimepaneku asjaoludest olenemata igal juhul karistamisele (III artikkel).

Rassilise diskrimineerimise eest kaitstud õiguste loetelu on peaaegu üks ja sama nii ApKs kui ka diskrimineerimiskonventsioonis (DK). Nende õiguste äravõtmine on apartheidikuriteona karistatav, kui on tegemist eesmärgiga kehtestada mingi rassirühma ülevõim teis(t)e suhtes ja teadliku tingimuste loomisega takistamiseks teis(t)e rassirühma(de) täielikku arengut või kui sellisel viisil ahistatakse apartheidisüsteemi vastustajaid. Muudel

juhtudel on tegemist "lihtsa" rassilise diskrimineerimisega ning inimsusevastane kuritegu langeb ära.

Mitu ApKga hõlmatud kuritegu kehtsid Eestis kuni 1980. aastate lõpuni. Nende karistamiseks vajalikud sätted on aga meie kriminaalkoodeksis sõnastatud väga ebamääraselt. Konventsiooni ratifitseerimisest möödunud rohkem kui nelja aasta jooksul pole olnud ühtki ApK alusel algatatud kriminaalasja, nii et puudub ka kohtu tõlgendus olemasolevate sätete kohta. Peame mõnema, et meie mõlemad riigikogud, kõik valitsused ja kohtusüsteem on toime pannud konventsiooni rikkumise, sest nad olid ja on kohustatud "rakendama seadusandlikke, kohtu- ja administratiivmeetmeid, et [---] kohtu alla anda ja karistada isikuid, kes kannavad vastutust konventsiooni II artiklis defineeritud tegude eest [---]" (IV artikkel, punkt b).

Nõukogude apartheid ja selle iseärasused

Eespool toodud apartheidide definitsioonist järeldub, et Nõukogude okupatsioonisüsteem Eestis oli tegelikult apartheid. See oli riiklikult organiseeritud ja seaduspärastatud rassistlik süsteem ühe rassirühma, nimelt vene ümberasujate ülevõimu kehtestamiseks ja säilitamiseks ning kohaliku rahva plaanipäraseks rõhumiseks ja hävitamiseks. Rõhujate nimetamine venelasteks on teataval määral tinglik. Ehkki etnilised venelased olid tulnukate seas valdavas ülekaalus, leidis nende kõrval ka muude N. Liidu rahvaste (enamvähem venestunud) esindajaid, nii et võib-olla oleks täpsem öelda nõukogude rahvas ehk nõukogude natsioon (kasutame siin natsiooni mõistet nii, nagu see järeldub DK inglise—prantsuse ametlikest tekstidest, kus eristatakse natsiooni ja etnost, kuid ühtlasi peetakse rassitunnuseks nii ühte kui teist).

Apartheidi mõistemäärangus loetletud kuritegusid Eesti elanikkonna mitmesuguste rassirühmade vastu korraldati kavakindlalt ja väga suures ulatuses. Eriti võigas oli rõhutatud rassirühmade ilmajätmine õigusest elule ja isikuvabadusele ning nende vabaduse ja väärikuse ründamine, sealhulgas kümned tuhanded mõrvad ning rohkem kui saja tuhande eesti inimese meelevaldne arreteerimine ja vangidena või küüditatutena väljasaatmine. Selle kõige ebaseaduslikkust on nüüd koguni Venemaa tunnistama haka-

nud (*Sbornik*. 1993). Lisaks loodi sadadele tuhandetele eestlastele meelega elutingimused, mis pidid viima eesti rahva järkjärgulisele füüsilisele hävimisele, sealhulgas järglaste saamise takistamisele või vähemalt rahvusliku isoleku kaotamisele. Teadliku, NLKP eestvõttel riiklikult juhitud diskrimineerimisega püüti ahistatud rassirühmade kõigekülgset arengut pidurdada nende ilmajätmise-ga paljudest inimese põhilistest õigustest ja vabadustest. Niihästi Eestis tervikuna kui ka kohalikel ja valdkondlikel (sh ettevõtte) tasanditel ja tegevusaladel teostati segregatsiooni, mis väljendus elanikkonna liigitamises, jaotamises ja eraldamises rassiliste tunnuste järgi, kusjuures eelistatud ja soodustatud nõukogude immigrantide rassirühmale vastandati hulk mitmete rassitunnuste (riikkondliku, etnilise või perekondliku, kaasa arvatud klassikuuluvuse) alusel ahistatavaid kohalikke elanikerühmi. Korraldati eesti talurahva maaomandi üldine eksproprieerimine, s.t omanemine okupeeriva riigi poolt, suure osa omanike ja nende perekondade küüditamine ja ülejäänute kolhoosidesse sundimine, mis Stalini ajal tähendas otsesest sunnismaisust ja teoorjust. Nõukogude süsteemi vastustajaid ja vastustamises kahtlustatavaid jälitati armutult. Kõik need ebainimlikud teod on apartheidide mõiste definitsioonis üles loetud apartheididikriteo alamliikidena (II artikkel).

Nõukogude apartheidil oli klassikalise lõuna-aafrika apartheidiga võrreldes muidugi mitmeid erijooni, kuid see ei muuda asja olemust. Esimene iseärasus oli ülim silmakirjalikkus, millega apartheidide maskeerida püüti. Näiteks kurikuulus proletaarse internatsionalismi ehk rahvaste sõpruse loosung, mis Eestis tähendas Venemaalt ümberasunute igasuguseid eriõigusi, kaasa arvatud õigus saada eeliskorras tööd ja eluaset ning õigus töötada ja õppida neile kindlustatud majandus- ja erialadel. "Kohalikele" aga tähendas rahvaste sõprus üksnes kohustust austada "suurt vene rahvast" ehk "vanemat venda", õppida juba lasteaias sundkorras selle keelt ja edaspidi leppida omaenda kodumaal teise järgu elaniku alandava rolliga. Leppimatus sellega oli karistatav. Vene natsionalism ja šovinism olid lubatud ja koguni soositud, nende vastustamine aga tembeldati kuriteoks nimega "eesti kodanlik natsionalism".

Silmakirjalikkuse musternäide nii Eestis kui ka kogu maailmas oli suurvene imperialismi maskeerimine "võitluseks töörahva

huvide eest". Sisemaal tähendas see klassivõitlust ehk varasemate omanike perekondade mahasurumist ja hävitamist, väljapoolle suunatuna aga impeeriumi pidevat laiendamist, valmistumist selle kaitsmiseks väidetavalt kogu aeg ähvardavate välismaiste rünnakute vastu, vägivaldset sekkumist oma ülemvalitsuse alla haaratud riikide siseasjusse ning vaenuliku "kapitalistliku maailmasüsteemi" väidetavate käsilaste usinat otsimist ja hävitamist kõigis nn sotsialistlikes maades. Nõukogude poliitika tegeliku olemuse on veenvalt paljastanud väga paljud uurijad niihästi süsteemi sees kui ka mujal maailmas.²³ Nõukogude riik ilma kommunismi sõnalise viigileheta oli kõige tavalisem totalitaarne imperialistlik režiim, võrreldav Hitleri Suur-Saksamaaga. Erinevalt Suur-Saksamaast valitses totalitaarsus ka majanduses. Antisemitism oli Nõukogude Liidus leebem, selle eest aga lisandus valdava enamiku mittevvene rahvaste rassistlik ahistamine.

Nõukogude apartheidi teine iseärasus Eestis oli allasurutud rassirühmade mitmekesisus ja teadlik vahetegemine suhtumises neisse. Rakendati "jaga ja valitse" põhimõtet. Lõuna-Aafrika apartheid oli lihtne valgete ja mustade vastasseis, põhiliselt kaks rühma ja segregatsioon nahavärvuse alusel. Eestis oli ainsaks eelistatud rassirühmaks nõukogude natsioon, seega siis okupeeritava riigi rahvas, keda okupeeritud Eestisse järjekindlalt ja suures ulatuses ümber asustati. Ahistatud ja rõhutatud rühmaks oli eesti põliselanikkonna ehk eesti natsiooni see osa, kes ei teinud koostööd okupantidega. Kuid etnilisi eestlasi ahistati veel eraldi, tehti paljudes asjades vahet eesti ja muude etniliste rühmade vahel ning eestlaste hulgas moodustati täiendavalt ahistatavaid rassirühmi sugukondliku põlvnemise, s.t klassikuuluvuse ja perekondlike sidemete alusel. Niisuguses mitmel alusel ülesehitatud, kuid siiski terviklikus rassilise rõhumise süsteemis moodustas paralleelse liini valdkonniti korraldatud segregatsioon, eelistamine ja ahistamine lähtudes asutuste ja ettevõtete tegevusalast ja sõjalisest tähtsusest. Kohtlemise erinevustega loodeti vältida või vähemalt

²³Näiteks Djilas 1957 või Solženitsõn 1990. Vt ka kommunismist taganenute pihtimusi *The God...* 1952, kus kirjutavad Arthur Koestler, Ignazio Silone, Richard Wright, André Gide, Louis Fischer ja Stephen Spender. Neist on eesti keeles ilmunud Koestler 1995.

pärssida rahva ühtset vastupanu. Diskrimineerimise ajendite näiliku paljusega püüti ühtlasi maskeerida apartheidide põhiolemust.

Nõukogude apartheidide kolmas iseärasus oli tingitud rõhuva ja rõhutud rahvaosa suurusuhetest. Lõuna-Aafrikas on valge elanikkonna osakaal väike ja kogu aeg vähenemas, mistõttu sealne rassism püüdis valgete olemasolu ja ülevõimu eelkõige säilitada tingimustes, kus mustanahalise tööjõu pidev juurdevool oli majanduslik paratamatus. See oli rassism kaitseseisundis. Eestis seevastu on nõukogude (suurveene) rassism kogu aeg olnud ründav ja oma ülevõimu kõigi vahenditega laiendav pool, kelle selja taga seisab 140 miljonit venelast, niisiis tohutu jõureserv vaevalt ühe miljoni eestlase vastu. Nõukogude apartheidide eesmärk Eestis polnud seetõttu mitte rõhumist teostava vähemuse enesekaitse ja positsioonide säilitamine, vaid hoopis selle vähemuse muutmine enamuseks. Taotleti senise eesti enamuse, lõppkokkuvõttes kogu eesti rahva likvideerimist. Sellest hoolimata jäi nõukogude rassism Eestis kuni N. Liidu kokkuvarisemiseni vähemuse valituseks.

Neist jõusuhetest tingituna võis nõukogude apartheid endale neljanda iseärasusena lubada meetodite paindlikkust, ära kasutades rõhuva vähemuse kiiret arvulist kasvu ja eestlaskonna vastupanuvõime nõrgenemist. Esiolud olid apartheidide kehtestamisel hulk aastaid ülekaalus selle mõistega hõlmatud vägivaldse genotsiidi meetodid. Eesmärk oli poliitilise ja rahvusliku eliidi, ohvitserkonna, haritlaskonna, iseseisva talurahva, tegelike ja arvatavate vabadusvõitlejate ja nende perekondade, üldse eesti ühiskonda kandvate rahvakihtide sihikindel hävitamine, vene asualade ja väiksemate asundite jaoks ruumi tegemine ja põlisrahva vastupanu murdmiseks üldise terroriõhkonna loomine. Rööbiti loodi piirkondlikke ja ametkondlikke segregatsioonil põhinevaid asu- ja tegevusalasid nõukogude immigrantide jaoks, et vältida nende sulandumist põhirahvastiku hulka. Anastatud üherahvuselisel maal pidid piirkondlikud asualad olema ühtlasi okupatsiooni strateegilisteks tugialadeks. Nende paigutus Eesti territooriumil viitab läbimõeldud plaani olemasolule.

Kui 1950. aastate lõpus hakkas immigrantide arv juba ületama veerandit elanikkonnast, siis asendati rahva vahetu likvideerimine genotsiidi veidi "pehmema" teisendiga, nimelt selliste elutin-

gimuste pealesurumisega, mis pidid ajapikku viima põlisrahva täielikule või osalisele hävimisele (Genotsiidivastase konventsiooni (GK) II artikli lõik c). Nõukogude apartheidi üks vorm Eestis oli kindlasti ka ümberrahvustamine ehk rahva senise keele ja eripära kaotamine ja venelusega asendamine, seega rahva kui etnilise üksuse hävitamine. Sõjalise tähtsusega tugialad ja ettevõtted säilitati küll endiselt puutumata vene reservatsioonidena, kuid vähem tähtsatesse hakati vähehaaval lubama niisuguseid "kohalikke", kellelt sundvõrkeelses keskkonnas loodeti rahvusliku iseoleku (identiteedi) nõrgenemist. "Kohalike" osaline üleviimine parematesse tingimustesse oli ühtlasi tasu kollaboratsiooni ehk okupatsiooniga kaasatootamise eest.

Nõukogude apartheidi pole seni kuigi palju uuritud, mistõttu see mõiste võib mõnele uudne tunduda. Ent vene propagandistid ja mitmed nende eesti mõttekaaslased on juba ammu aru saanud, et nõukogude okupatsiooni ajal Kirde-Eestis, Tallinnas ja mujal rassilise segregatsiooni põhimõttel loodud vene asulad on tegelikult apartheidi ilmingud. Nad eksivad vaid selles, et unustavad meelega ajaloo ja piirduvad üksnes geograafiaga, nimetades seda nähtust "eesti apartheidiks". Üks endine OSCE esindaja Eestis on ettevaatlikum ja kõneleb peamiselt ohust, et kui Narva ei hakata eestlasi asustama, siis võib sellest linnast kujuneda vene geto.²⁴ Ta jätab ütlemata, et see, mida ta nimetab "Narva getoks", on tegelikult üks Nõukogude võimu poolt teostatud järjekindla rahvusliku segregatsiooni kujukamaid ilminguid.

Nõukogude apartheidi teaduslikuks käsitluseks läheb vaja muidugi täiendavaid uuringuid, eriti okupatsiooniaegsete direktiivdokumentide läbitöötamist ja põhjalikumat faktide kogumist. Esialgselt iseloomustuseks peaks aga piisama ülalöeldust.

Sõjakuriteod

Aegumatuskonventsioon (AK) sisaldab lisaks inimsusevastastele kuritegudele loetelu kuritegudest, mida tuleb käsitada sõjakuritegudena ja mis on samuti aegumatud. Nendeks on:

²⁴Vt eespool märkuses 13 tsiteeritud dokumenti.

— Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali põhikirjaga 8. augustil 1945 määratletud ja ÜRO PA resolutsioonidega 3(I) ja 95(I) 1946. a kinnitatud sõjakuriteod;

— nn tõsised õiguserikkumised (*grave breaches*), mida loetlevad 4 Genfi konventsiooni sõjaohvrite kaitse kohta 12. augustist 1949.²⁵

AKs osundatud Nürnbergi tribunali põhikiri (Roberts, Guelff 1989: 155) annab esimese osa sõjakuritegudest, mis on määratud järgmise loeteluga:

— sõjapidamise seaduste või tavade (*ius in bello*) rikkumised; sinna hulka kuuluvad (kuid järgneva mitte piirdudes) okupeeritud territooriumilt päritolevate või seal asuvate tsiviilelanike mõrvamine, jõhker kohtlemine või nende küüditamine sunnitööle või muudel eesmärkidel;

— sõjavangide või merd sõitvate isikute mõrvamine või jõhker kohtlemine;

— pantvangide tapmine;

— avaliku või eraomandi rüüstamine;

— linnade, alevite ja külade meelevaldne purustamine või ilma sõjalise vajaduseta laastamine.

Teine osa sõjakuritegudest on määratletud AKs viidatud 1949. aasta Genfi konventsioonidega, mis täiendavad ja asendavad varasemaid Genfi konventsioone 1864., 1906. ja 1929. aastast ning Haagi konventsioone 1899., 1907. ja 1923. aastast. 1949. a Genfi dokumentides on kordamist leidnud väga palju neist varasematest konventsioonidest võetud sätteid. Eriti oluline on 1907. a Haagi IV konventsioon maasõja seaduste ja tavade asjus, mis koos sellele lisatud eeskirjadega tunnistati juba Nürnbergi sõjatribunali otsusega rahvusvaheliseks tavaõiguseks (Roberts, Guelff 1989: 43–59, 154, 156), samuti nagu Genfi 1929. a konventsioon. Oma kaugele minevikku ulatuva tagapõhja ning maailma riikide üldise tunnustuse tõttu (konventsioonidega oli 1995. a-ks ühinenud

²⁵Genfi 1949. a nelja konventsiooni eesti- ega venekeelseid tekste ei õnnestunud leida. Inglisekeelseid tekste vt *Human...* 1993b: 681–706, 707–727, 728–798 ja 799–861. *Autor.*

Genfi II konventsioon 1949. a 12. augustist on avaldatud artikli Pöder 1995 lisana. Tõlgitud on see D. Schindleri ja I. Tomani raamatust *The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions, and Other Documents* (Geneva: Henry Dunant Institute, 1981). *Toim.*

186 riiki) arvatakse tänapäeval kõik neli Genfi 1949. a konventsiooni tervikuna rahvusvaheliseks tavaõiguseks ja üldkohustuslikuks kogu maailmas (Andreopoulos 1994: 22). Veelgi enam: esineb koguni väiteid, et Genfi konventsioonides loetletud tõsiste õiguserikkumiste keeldusid tuleks pidada rahvusvahelise õiguse imperatiivnormide (*ius cogens*'i ehk sundusliku õiguse) hulka kuuluvaks (Sunga 1992: 53, 129–132).

N. Liit ühines Genfi konventsioonidega 1954. aastal. Eesti ratifitseeris Genfi 1949. a konventsioonid 24. augustil 1992,²⁶ kuid pole nende tekste tõlkinud ega Riigi Teatajas avaldanud, kõnelemata tõlgete levitamisest kaitsevæes ja rahva hulgas või nende üleandmisest teistele konventsioonidega ühinenud riikidele, nagu seda ette näevad otsesed lepingulised kohustused (Genfi I konventsiooni art. 47 ja 48, II konventsiooni art. 48 ja 49, III konventsiooni art. 127 ja 128, IV konventsiooni art. 144 ja 145).

Mõned eesti poliitikud ja õigusteadlased on püüdnud väita, et Genfi konventsioonid pole kasutatavad meie minevikuprobleemide lahendamisel, sest nendes on sätestatud, et nad hakkavad iga osalisriigi suhtes kehtima alles kuus kuud pärast ratifitseerimiskirjade deponeerimist (Genfi I konventsiooni art. 58, II konventsiooni art. 57, III konventsiooni art. 138 ning IV konventsiooni art. 153). See on ekslik väide. Genfi konventsioonide "tõsiste õiguserikkumiste" artiklid muutusid Eesti õigussüsteemi lahutamatuks osaks sõltumata nende konventsioonide kehtima hakkamisest, nimelt **Aegumatuskonventsioonis** sisalduva viite tõttu, mis kehtestas kriminaalvastutuse Genfi konventsioonide "tõsiste õiguserikkumiste" eest olenemata sellest, kas ja millal keegi on nende konventsioonidega ühinenud. Nendel Genfi konventsioonide sätetel on sellepärast Eestis AK kaudu vaieldamatult tagasiulatu jõud. Pealegi, ka Euroopa inimõiguste konventsioon lubab igal ajal karistada tegude eest, mis on tsiviliseeritud rahvaste õiguse üldpõhimõtete kohaselt alati kuriteod olnud (*The European...*: art. 7.2). See tingimus on sõjakuritegude osas rahuldatud tänu sellele, et Genfi konventsioonid loetakse rahvusvaheliseks tava-

²⁶EV ÜN ratifitseerimisotsust vt RT 1992, 34, 447. Konventsioonide pealkirjad on selles otsuses vigaselt tõlgitud. Selle kohta vt Pöder 1995: 942–946.

õiguseks, nii et nende puhul on rakendatav Nürnbergi kohtuotsusega loodud pretsedent.

Tõsiseid õiguserikkumisi (*grave breaches*) ehk sõjakuritegusid loetlevad kõik neli Genfi konventsiooni. Esimene ja teine konventsioon käsitlevad relvajõudude haavatute, haigete ja merehädaliste olukorra parandamist sõjatandril ja/või merel. Tõsiseid õiguserikkumisi loetlevad vastavalt nende artiklid 49–52 ja 50–53. Kolmas konventsioon käsitleb sõjavangide kohtlemist, ning tõsiseid õiguserikkumisi puudutavad selle artiklid 13 ning 129–132. Neljas konventsioon, milles käsitletakse tsiviiliskute kaitset sõja ajal ja okupatsiooni tingimustes, on meie jaoks kõige olulisem. Tõsiseid õiguserikkumisi puudutavad selle artiklid 146–149.

Sõjakuritegude artikleid ei saa ega tohi Genfi konventsioonide mõtteseost välja rebida. Seal kasutatud mõisteist tuleb ilmselt aru saada selle järgi, kuidas neid on määratletud konventsioonide muus tekstis. Järelikult on AK kaudu tagasiulatuv jõud ka sellistel otsestel või kaudsetel mõistemäärangutel. Enne sõjakuritegude endi käsitlemisele asumist selgitame seetõttu kõigepealt tähtsaimaid mõistemääranguid, nimelt Genfi dokumentide rakendusala, kaitstavate isikute liike ja lõpuks ka sätteid, millega on püütud ära hoida sõja- või agressiooniohvrite “vabatahtlik” loobumine neile tagatud kaitsest.

Seoses rakendusala ja meie jaoks kõige olulisem, et lisaks relvakonfliktidele käivad kõigi Genfi konventsioonide alla ka lepinguosalise riigi territooriumi osalise või täieliku okupeerimise juhud, sealhulgas ka niisugused juhud, kus okupatsioonile relvade vastu ei astuta (kõigi Genfi konventsioonide ühine art. 2). Okupatsiooni puhul on eriline tähtsus Genfi IV konventsioonil, mis kaitseb tsiviilelanikkonda. Seal on öeldud, et kui okupant teostab okupeeritud territooriumil valitsemise funktsioone, siis jääb ta kuni okupatsiooni lõpuni seotuks paljude konventsioonis eraldi loetletud sätetega.²⁷

Genfi konventsioonidega reguleerimata juhtudeks (nende näitena mainitakse siseriiklikke relvakonflikte) sisaldab iga konventsioon ühesuguse loetelu tegudest, mis “on keelatud ja jäävad

---

²⁷Vt Genfi IV konventsiooni art. 6 kolmandas lõigus toodud artiklite loetelu, millest enamik tagab tsiviilelanikkonna õigusi.

keelatuks igal ajal ja kus tahes" (kõigi Genfi konventsioonide ühine art. 3). Needsamad teod on uuesti loetletud sõjakuritegude ehk tõsiste õiguserikkumiste hulgas.

Genfi konventsioonide poolt kaitstavaiks sõjaohvreiks on võitlejad, sõjavangid ja tsiviilelanikkond.

Võitlejad (*combatant*) on need, kellel on õigus vaenutegevusest vahetult osa võtta. Konventsioonide mõistemäärangud on siinkohal tervikuna esitamiseks liiga keerulised (ühesuguse sõnastusega art. 13 Genfi I ja II konventsioonis). Eesti olude puhul tuleb märkida, et konfliktipoole relvajõudude kõrval loetakse võitlejaiks ka talle alluvate organiseeritud vastupanuliikumiste liikmed. Samuti peetakse võitlejaiks okupeerimata maa elanikke, kes on spontaanselt relvad haaranud lähenevale vaenlasele vastuhakkamiseks. On nõutav ainult relvade avalik kandmine ning sõjapidamise seaduste ja tavade austamine. Nii tuleb võitlejaiks lugeda ka valdav osa eesti metsavendi.

Sõjavangiks loetakse igasugune vastase võimusesse sattunud, alistunud või võitlusvõimetu isik, kes on olnud Genfi konventsioonide mõttes võitleja. Kui isiku võitlejaseisundi suhtes peaks tekkima kahtlusi, siis arvatakse ta ikkagi sõjavangiks kuni tema seisundi tuvastamiseni pädevas tribunalis. Kõik sõjavangid seisavad konventsiooni kaitse all nende lõpliku vabastamiseni ja kojulubamiseni.²⁸ Genfi III konventsioon annab 71 leheküljel põhjalikud eeskirjad sõjavangide kohtlemise ja nende õiguste kohta. Üks olulisemaid reegleid käsib maksimaalsel määral arvesse võtta seda, et nad pole vangispidava riigi kodanikud ning neil pole selle riigi vastu truuduskohustusi (art. 87).

Genfi IV konventsioon loeb kaitstavaiks tsiviilisikuiks kõik, kes on konflikti või okupatsiooni puhul ükskõik mis moel sattunud teise võitleva poole või okupandi võimusesse, pole selle kodanikud ega ole ka võitlejad või sõjavangid (art. 4; vt ka võitleja ja sõjavangi määratlusi teistes Genfi konventsioonides). Konventsioonis keelatakse tsiviilelanikkonna ründamine ja antakse hulk reegleid tsiviilelanikkonna ja tsiviilobjektide kaitsmiseks sõjalistest operatsioonidest tingitud ohtude vastu.

²⁸Genfi III konventsiooni art. 4 ja 5. Sõjavangi mõiste on tegelikult keerulisem, kuid see pole praeguse käsitluse seisukohast tähtis.

Sõjaohvritele tagatud kaitse on selles mõttes absoluutne, et nad ei saa mitte mingitel tingimustel, ei osaliselt ega täielikult loobuda neile Genfi konventsioonidega kindlustatud õigustest. Tsiiviilelanikele on antud veel täiendav tagatis: kui okupatsioonivõim peaks muutma okupeeritud territooriumi asutusi ja valitsemiskorda, siis sealselt tsiiviilelanikkonnalt ei saa ühelgi juhul ega ühelgi viisil ära võtta konventsiooniga tagatud õigusi. Seda ei saa teha ka mitte kokkulepetega, mida okupant ja okupeeritud territooriumi võimud omavahel sõlmivad, ega okupeeritud territooriumi täieliku või osalise annekteerimisega (Genfi I, II ja III konventsioon, art. 7 ning IV konventsiooni artiklid 8 ja 47). Eesti seisukohast on need eriti olulised sätted: Eesti kodanikud jäid juriidiliselt okupatsiooniohvreiks ning neid ei saanud ühelgi viisil nõukogude kodanikeks muuta, kuni okupatsioon kestis.

Asume loetlema niisuguseid tõsiste õiguserikkumiste (sõjakuritegude) liike, mis seoses N. Liidu ja Hitleri-Saksamaa kunagise tegevusega Eestis meile praegu kõige enam huvi pakuvad, s.t mis iseloomustavad nende režiimide kuritegelikku olemust kõige paremini ja mille puhul süüdlaste jälitamine pole veel päris võimatuks muutunud. Täieliku ülevaate saamiseks soovitame uurida vahetult Genfi dokumente, mis ehk siiski kunagi ka eesti keeles avaldatakse.

“Igal ajal ja kus tahes” keelatud tegude nimestiku alusel loetakse Genfi konventsioonides tõsisteks õiguserikkumisteks ehk sõjakuritegudeks (Genfi konventsioonide ühine art. 3 ning I konventsiooni art. 50, II konventsiooni art. 51, III konventsiooni art. 13 ja 130 ning IV konventsiooni art. 147):

- võitlejate, sõjavangide või tsiiviilisikute ettekatsetud mõrvamine, piinamine ja ebainimlik kohtlemine, kaasa arvatud bioloogilised katsed;
- neile tahtlikult suurte kannatuste põhjustamine või nende kehale või tervisele tõsiste kahjustuste (*injury*) tekitamine;
- pantvangide võtmine;
- sõjavangide või tsiiviilisikute karistamisel nende tahtlik ilmajätmine õigustest ausale ja seaduspärasele protsessile (*fair and regular*

trial), nagu see on kombeks tsiviliseeritud riikides ja nagu Genfi konventsioonid seda ette kirjutavad.²⁹

“Ausa ja seaduspärase protsessi” mõttes on Eestis toimunu seisukohast eriti olulised surmanuhtluste kohta kehtestatud suured piirangud, keeld karistada okupatsioonieelsete tegude või tollal avaldatud arvamuste eest, süüdistatu õigused kaitsjale ja tõhusa kaitse ettevalmistamisele, kohustus arvesse võtta, et süüdistatu ei ole okupeeriva riigi kodanik, keeld viia süüdistatuid ja karistusaluseid okupeeritud maalt välja, kohustus anda okupatsiooni lõppedes kõik asjassepuutuvad toimikud vabastatud territooriumi võimudele üle. Mõned eesti juristid on avaldanud arvamust, et kuna N. Liit ühines Genfi konventsioonidega alles 1954. a, siis ei saa kaitsja puudumist nõukogude sõjatribunalides sõjakuriteoks lugeda. See väide ei ole õige, sest AKst ja Nürnbergi põhimõtteist järeldub, et siseriikliku õiguse iseärasused ei välista karistamist rahvusvahelise õiguse alusel. Karistamata jätmise õigustuseks ei saa tuua ettekäänat, et Genfi konventsioonid Stalinile ei meeldinud, mis ongi hilise ratifitseerimise tegelik põhjus.

“Igal ajal ja kus tahes” keelatud tõsiste õiguserikkumiste kõrval tulevad eespoolöeldu alusel 1940.–1991. a Eesti kohta arvesse ka muud Genfi konventsioonides loetletud aegumatud sõjakuriteod (Genfi I konventsiooni art. 50, II konventsiooni art. 51, III konventsiooni art. 13 ja 130 ning IV konventsiooni art. 147). Need on:

- omandi ulatuslik hävitamine ja **omastamine**, kui seda ei õigusta sõjaline hädavajadus ning kui seda on toimetatud seadusevastaselt ja hoolimatult;
- sõjavangi või okupeeritud territooriumi tsiviilelaniku sundimine teenistuseks vaenuliku riigi relvajõududes;
- isikute ebaseaduslik küüditamine või ümberpaigutamine või ebaseaduslik vangistamine.

AK ning selles viidatud Nürnbergi dokumentide ja Genfi konventsioonide kõrval on veel üks täiendav sõjakuritegusid määratlev õigusallikas, nimelt Genfi konventsioonide esimene lisapro-

²⁹Mida tuleb mõista “ausa ja seaduspärase protsessi” all, seda kirjeldavad näiteks Genfi IV konventsiooni art. 64–77. Vt ka selle konventsiooni art. 6 kolmandat lõiku.

tokoll 8. juunist 1977 (*Human...* 1993b: 862–929). Genfi I lisa-protokoll käsitleb rahvusvaheliste relvakonfliktide ohvrite kaitset. Eesti ratifitseeris protokoll 1992. aastal koos Genfi konventsioonidega (RT 1992, 34, 447). Protokollile oli alla kirjutanud ka N. Liit, kuid ratifitseerimise kohta andmeid pole. Aastaks 1995 oli Genfi I lisaprotokolliga ühinenud 140 riiki (ÜRO hõlmab 185 riiki).

AKs kui varasemas dokumendis ei saa muidugi olla viidet Genfi I protokollile, kuid protokoll tunnistab temas ja Genfi konventsioonides määratletud tõsised õiguserikkumised ise sõjakuritegudeks (art. 85.5) ja sätestab, et konventsioonide alusel karistamise kord laieneb ka protokollis kirjeldatud õiguserikkumistele ja tõsistele õiguserikkumistele (art. 85.1). Mõistet “sõjakuriteod” võib protokollis pidada viiteks AKle (Genfi konventsioonides endis see mõiste ei esine), nii et AKga ühinenud riikidel tuleks I protokollis kirjeldatud sõjakuritegude puhul nähtavasti kohaldada põhimõtet, et need on karistatavad olenemata kuritegude toimepanemise ajast ja ilma aegumistähtajata.

Genfi I protokollis on korduvalt märgitud, et see on mõeldud Genfi konventsioonide täienduseks ning riikides, mis on ühinenud nii konventsioonidega kui ka protokolliga, tuleb Genfi konventsioonide sätteid kohaldada koos I protokoll 1.3, 96.1 jt). I protokoll 1.3 sissejuhatuses on rõhutatud, et protokoll 1.3 peamine taotlus on relvakonfliktide ohvrite kaitse valdkonnas kehtiva rahvusvahelise õiguse taaskinnitamine, arendamine ja täiendamine. Protokoll 1.3 sätestab lisaks, et Genfi I protokollis ja muudes rahvusvahelistes kokkulepetes käsitlemata juhtudel jäävad natsiviilised kui ka võitlejad rahvusvahelise õiguse üldprintsiipide kaitse ja mõjuvõimu alla, “nii nagu need on tuletatavad kujunenud tavadest, inimlikkuse põhimõttest ja üldsuse südametunnistuse ettekirjutustest”.

Genfi I protokoll täpsustab kõigepealt Genfi konventsioonide rakendusala (vormistades selle täpsustuse konventsioonide ühise art. 2 tõlgendusena). Seletatakse, et konventsioonid hõlmavad ka relvakonflikte, milles rahvad teostavad enesemääramisõigust, võideldes koloniaalse ülemvõimu, võõrriigi okupatsiooni ja rassistlike režiimide vastu. Põhjenduseks annab protokoll viited ÜR Hartale ja ÜRO PA deklaratsioonile nr 2625(XXV) rahvusvaheli-

se õiguse printsiipidest (art. 3). See annab deklaratsioonile nr 2625 kõigi protokolliga ühinenud riikide jaoks lepingulise jõu. Esimehe protokoll lisab ühtlasi täpsustuse, et okupeeritud territooriumidel peab kõigi Genfi konventsioonide ja I protokolliga rakendamine kestma **piiranguteta kuni okupatsiooni lõpetamiseni** (art. 3).

Protokollis määratletakse konfliktipoole relvajõude kui igasuguseid korrapäraseid relvastatud üksusi ja gruppe, mida käsutab oma alluvate käitumise eest vastutust kandev komandör. Konfliktipoolest võib esineda ka niisugune valitsus või võim, mida vastaspool ei tunnusta. Genfi I protokoll lihtsustab ühtlasi võitlejate ja tsiviilisikute mõistemääranguid. Näiteks võitlejaiks peetakse kõigi relvastatud üksuste ja gruppide liikmeid tingimusel, et oleks tagatud kehtivaist rahvusvahelise õiguse reegleist kinnipidamine. Sealjuures piisab, kui võitleja kannab rünnakuks valmistudes ja rünnaku ajal oma relvi vastasele nähtavalt (art. 43–44). Võitlejaiks ega sõjavangideks ei peeta palgasõdureid ega spioone (art. 46–47).

Tõsisel õiguserikkumisi ehk sõjakuritegusid käsitlevad Genfi I protokollis artikkel 11 ning artiklid 85 kuni 91. Need laiendavad peamiselt tsiviilisikute kaitset, kuid täiustavad ühtlasi ka organisatsioonilisi aluseid kõigi õiguserikkumiste vältimiseks ja karistamiseks. Tinglikult võiks protokollis eristada kolme liiki sõjakuritegude määranguid: 1) varasemates konventsioonides kirjeldatud kuriteokooseisude ja nendes kasutatud mõistete täpsustused, 2) varasemate lihtkuritegude tunnustamised sõjakuritegudeks ning 3) täiendavad sõjakuritegude määratlused. Kahel esimesel liigil näikse olevat tagasiulatuv jõud.

Vaenutegevuse ohvrite kohtlemise minimaalsete nõuetena on protokollis esitatud uus, pikem nimestik "igal ajal ja kus tahes" keelatud tegudest (art. 75.2), millega on kooskõlla viidud ka tõsisel õiguserikkumiste loetelud. Need sätted laienevad tsiviilisikutele ja kõigile, kes on vaenutegevusest osa võtnud ja kellel pole õigust sõjavangi seisundile või soodsamale kohtlemisele Genfi IV konventsiooni alusel (art. 45). Tähtsaim üldine reegel määrab, et **igauhte** tuleb kõigis olukordades kohelda humaanselt ja ilma teda mingite isikutunnuste (rassi, nahavärvi, soo, keele, usu või tõekspidamiste, poliitiliste või muude vaadete, rahvusliku või sotsiaalse päritolu, varandusliku seisuga, sünnipära või muu seisundi vms) pärast diskrimineerimata (art. 75.1).

Täpsustades varasemates Genfi konventsioonides antud sõjakuritegude kirjeldusi (liik 1), selgitab I protokoll põhjalikult, mida tuleb mõista keelatud bioloogiliste katsete ning keha või tervise tõsise kahjustamise all, määratleb arstlike protseduuride sooritamise korra vastaspoole võimuses olevate isikute puhul ja sätestab, et kõik kinnipeetavatele rakendatud arstlikud ja raviprotseduurid tuleb kirjeldada toimikutes, mis peavad olema igal ajal kättesaadavad (art. 11). Bioloogilisteks katseteks ei peeta vere ja naha võtmist ülekannete tarbeks, kui isik on sellega vabatahtlikult nõustunud. Selle kõigega seoses on lisatud vastava sõjakuriteo üldistatud koosseisu kirjeldus:

— igasugune tahtlik tegu või tegematajätmine, mis tõsiselt kahjustab vastaspoole võimuses oleva ükskõik millise isiku füüsilist või vaimset tervist või puutumatus (rikkudes I protokollis keelde või mitte täites seal kirjeldatud nõudeid; art. 11.1–11.4).

Ka sõjakuriteona varem kirjeldatud "isiku ilmajätmist õigustest ausale ja seaduspärasele protsessile" käsitletakse I protokollis uuesti, kusjuures kuriteoohvrite ringi on laiendatud ja on lisatud uus põhjalik selgitus selle kohta, mida niisuguse protsessi all mõista tuleb (art. 75.3–75.7).

Genfi I protokollis leidub eraldi osa, milles sõjakuritegedena määratletakse mitmesuguseid varasemates konventsioonides juba karistatavaks tunnistatud või keelatud tegusid (liik 2; art. 85.4). Et need teod olid keelatud konventsioonides, mida Genfi I protokollis jõustumise ajal tervikuna tuli pidada rahvusvaheliseks tavaõiguseks, siis ilmselt tuleb nad nüüd tunnistada sõjakuritegedeks tagasiulatuvalt. Nende hulgas määratletakse järgmisi sõjakuritegusid (mõnel juhul on ka täpsustatud varasemat sõnastust):

— okupandi enda tsiviilelanikkonna osade asustamine okupeeritud territooriumile (alus: IV konventsiooni art. 49 viimane lõik) või okupeeritud territooriumi elanikkonna või selle osade küüditamine või ümberasustamine kas okupeeritud ala piires või väljapoole;

— ründed kaitsealuste kultuuri- ja vaimupärandi objektide (näiteks ajalooliste monumentide, kunstiteoste või kultusepaikade) vastu ja nende ulatuslik purustamine, kui nad ei asu sõjaliste sihtmärkide vahetus läheduses ning neid ei kasutata sõjalisel otstarbel (alus: 1907. a Haagi IV konventsioonile lisatud eeskirjade art. 55 ja 56, samuti Genfi IV konventsiooni art. 53);

— apartheid või muud ebainimlikud ja alandavad praktikad, kaasa arvatud rassilisel diskrimineerimisel põhinevad inimväärkuse solvamised (alus: Genfi konventsioonide ühine art. 3.1 punkt c ja IV konventsiooni art. 27);

— õigustamatu viivitus sõjavangide või tsiviilisikute repatrieerimisel (alus: Genfi III konventsiooni art. 118).

Lõpuks lisab Genfi I protokoll eraldi punktis mitu täiendavat sõjakuritegude määratlust, mille kohta rahvusvaheline üldsus polnud varem täit üksmeelt saavutanud (liik 3; vt AK II art.). Kõige mainimisväärsemad on tsiviilisikute humanitaarkaitse valdkonnas lisatud sõjakuritegude kirjeldused:

— relvarünnaku tahtlik suunamine tsiviilelanikkonna või üksikute tsiviilisikute vastu, kui see põhjustab surma või tõsiseid kehavigastusi või tõsiseid terviserikkeid;

— tahtlik valimatu toimega rünnak, mis haarab tsiviilelanikkonda või tsiviilobjekte ja on sooritatud teadmises, et see põhjustab liigseid elukaotusi, tsiviilisikute vigastusi või tsiviilobjektide kahjustusi, ja tegelikult põhjustabki neid;

— tahtlik rünnaku suunamine ohtlikke jõudusid sisaldavate objektide või rajatiste vastu teadmises, et see põhjustab liigseid elukaotusi, vigastusi tsiviilisikutele või tsiviilobjektide kahjustusi;

— rünnaku suunamine mittekaitstavaks kuulutatud kohtade ja demilitariseeritud tsoonide vastu.

AK määratleb niihästi inimsusevastaste kui ka sõjakuritegude puhul täpselt ühesuguse isikute ringi, keda saab ja tuleb aegumatute inimsusevastaste ja sõjakuritegude eest vastutusele võtta: need on riigivõimu esindajad, ametnikud ja isikud, kes on kuriteo toime pannud või sellest osa võtnud või seda vahetult õhutanud või osalenud vandenõus selle toimepanemiseks, olenemata kuriteo lõpuleviimise astmest. Lisaks kõik riigivõimu esindajad, kelle teadmises kuritegu toime pandi (AK II art.). Peale selle leidub igas Genfi konventsioonis ühtemoodi sõnastatud artikkel, mis kohustab kohtu ette tooma kõiki, kes on tõsise õiguserikkumise (sõjakuriteo) toime pannud või selleks käsu andnud (Genfi IV konventsiooni art. 146). Genfi I protokoll täpsustab, et ülemused on kohustatud igati ennetama sõjakuritegude toimepanekut, ja kui nad vajalikku informatsiooni omades seda ei tee, siis tuleb neid karistada tegevusetuse eest (Genfi I protokolli art. 86–87).

Sõjakuritegude karistamine on eelkõige siseriiklik probleem ning selle riigi kohustus, mille territooriumil kuriteod toime pandi, kusjuures kuritegude oletatavate süüdlaste kodakondsus on ebaoluline (Genfi I konventsiooni art. 49, II konventsiooni art. 50, III konventsiooni art. 129, IV konventsiooni art. 146, I protokoll art. 80, 85.1, 85.5, 86.1 ja 88). Pole vajalik, et ka süüdlasriik oleks karistamist ettenägevate konventsioonidega ühinenud. Kui ta aga on nendes osaline, siis on tal õigus taotleda, et ta saaks süüdlasi ise karistada.

Riike, kus on rikutud kas Genfi konventsioone või Genfi esimest protokollit, võidakse kohustada selle eest hüvitust maksma, kusjuures iga riik vastutab ka kõigi tema relvajõududesse kuuluvate isikute tegude eest (Genfi I protokoll art. 91).

AEGUMATUD KURITEOD EESTI KRIMINAALÕIGUSES

Üldisi põhimõtteid

Kriminaalnorm koosneb alati kahest osast, millest esimene määratleb kuriteo koosseisu ja teine sätestab karistuse. Rahvusvahelised konventsioonid kõnelevad küll sellest, missuguseid kuritegusid tuleb pidada karistatavaks inimsusevastaseks ja sõjakuriteoks, kuid otseseid karistusi nende eest ei määra. Süüdlaste karistamine vahetult konventsioonide alusel ei ole seetõttu võimalik. Konventsiooniga ühinenud riigid peavad tema sätete alusel ise sõnastama vajalikud kriminaalõiguse normid koos karistustega ja need eraldi oma õigussüsteemi lülitama. Vastava kohustuse on riikidele kehtestanud eranditult kõik konventsioonid, milles on määratletud inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid.³⁰

³⁰Vt aegumatuskonventsiooni art. IV, genotsiidivastase konventsiooni art. V, diskrimineerimisvastase konventsiooni artiklid 2.1.c ja 4, apartheidivastase konventsiooni artiklid I.2 ja IV, Genfi I konventsiooni art. 49, Genfi II konventsiooni art. 50, Genfi III konventsiooni art. 129, Genfi IV konventsiooni art. 146 ning Genfi I protokoll art. 80, 84, 85.1 ja 86.1.

Eesti kriminaalõigusse lülitati inimsusevastased ja sõjakuriteod esmakordselt alles novembris 1994, kui võeti vastu sellekohane kriminaalkoodeksit täiendav seadus.³¹ Järelikult kulus meie justiitsministeeriumil ja riigikogul kolm aastat inimsusevastaste kuritegude ja kaks aastat Genfi konventsioonide üle järelemõtlemiseks. Mõtlemise tulemus oli see, et otseselt lähtuti vaid GKst ja AKst. Niisugune, teistele Eesti riigi poolt ratifitseeritud konventsioonidele ebapiisavat tähelepanu pöörav seisukoht on koguni seadusse kirja pandud.³² ApK jäi selgesõnutsi rakendamata ja on seda siinamaani. Ka Genfi dokumente pole kuskil otseselt mainitud. Sõjakuritegusid käsitleb kriminaalkoodeksis kõigest kolm paragrahvi, millest eriti esimene hõlmab vaid üsna väikest osa rahvusvahelises õiguses määratletud sõjakuritegudest. Teised kaks on niivõrd üldisõnalised, et võivad hõlmata mida tahes.

Riigikogu lähtekoht oli siiski üldistav ning vastas Eesti poolt ratifitseeritud konventsioonides kehtestatud nõuetele selle poolest, et inimsusevastaste ja sõjakuritegude aegumatuse põhimõtte sätestas meie seadus õigesti: need kõik on karistatavad "sõltumata kuriteo toimepanemise ajast" (viidatud seaduse § 2, punkt 1). Sellega omandasid neid kuritegusid kirjeldavad sätted ühtlasi ka tagasiulatuva jõu, nii nagu AK seda nõuab. Teiste sõnadega: meie kriminaalõigus peab inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid niivõrd ränkadeks roimadeks, et "tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõtete järgi" on need kõik **alati** kuriteod olnud.

Eesti põhiseadusest järeldeb, et ratifitseeritud rahvusvahelised lepingud muutuvad automaatselt Eesti siseõiguse osaks, jõustuvad lepinguis endis ettenähtud korras ja on seejärel täitmiseks kohustuslikud, omades siseõigusest, sealhulgas koguni põhiseaduse normidest tugevamat õigusjõudu (Pikamäe 1995: 343–344). Lühidalt öeldes, Eesti põhiseaduses kehtib rahvusvahelise õiguse ülimuslikkuse põhimõte (PS §§3 ja 123 lg 2). Ent vahetult kohaldama saab asuda ainult nn iserakenduvaid välislepinguid, mille puhul täiendavaid riiklikke õigusakte vaja ei ole (Pikamäe 1995: 344). Rahvusvahelise kriminaalvastutuse konventsioonid ei ole

³¹ *Eestis inimsusevastaseid kuritegusid või sõjakuritegusid toimepannud isikute kriminaalvastutuse seadus*, RT I 1994, 83, 1447.

³² Nii ütleb eelmises märkuses osundatud seaduse § 1.

iserakenduvad, sest nad ainult määratlevad kuritegusid, kuid karistusi ei kehtesta. Iserakenduvaks muutuvad nad alles siis, kui vastavad karistused on riigi õigussüsteemis juba kehtestatud.

Rahvusvahelise õiguse ülimuslikkuse põhimõttest jäeldub, et kõik, sealhulgas ka ratifitseeritud, kuid otseselt rakendamata jäänud konventsioonid on kohustuslikud õigusallikad nendega sisuliselt seotud siseriiklike õigusnormide tõlgendamiseks ning vasta-va õigusala mõistete selgitamiseks. Niisugune seisund on praegu Eestis näiteks ApKI, mis kehtib meie õigussüsteemi lahutamatu osana. Selle konventsiooni mitteamvestamine tähendaks tema rikkumist. Genfi nelja konventsiooniga ja I protokolliga kui sõjakuritegusid määratlevate õigusallikatega on sama lugu. Pealegi on ApK ja Genfi konventsioonide sõjakuritegude määratlused kaudselt rakendatud sellega, et nendele viitab AK, mis on kuulutatud inimsusevastaste ja sõjakuritegude eest kriminaalvastutuse kehtestamise seaduse otseseks aluseks (märkuses 32 viidatud seaduse § 1). Nürnbergi sõjatribunali põhikiri kui dokument, mille ratifitseerimist polnud kunagi ette nähtud, samuti ÜRO resolutsioonid, millega põhikiri ja kohtuotsus omal ajal kinnitati, kehtivad Eesti õigussüsteemi lahutamatu osana jällegi AK kaudu.

Genfi dokumentide puhul kerkib täiendavalt üles välislepingute tõlkimise ja eesti keeles avaldamise probleem. Riigi Teataja seaduse kohaselt tuleb seal avaldada üldtähtsad välislepingud, järelikult kindlasti ka sellised, mis sätestavad isikute kriminaalvastutust (*Riigi Teataja seadus*, RT I 1993, 20, 352, § 6 lg 2). Selleks on aega olnud 4 aastat, kuid seda pole Genfi konventsioonide ja protokollide osas tehtud. Nii on rikutud esiteks nende lepingute endi artikleid, mis nõuavad tekstide tõlkimist, laialdast levitamist ja tõlgete üleandmist teistele lepinguosalistele riikidele (Genfi I konventsiooni art. 47 ja 48, II konventsiooni art. 48 ja 49, III konventsiooni art. 127 ja 128, IV konventsiooni art. 144 ja 145, Genfi I protokoll art. 83 ja 84), ja teiseks Riigi Teataja seadust. Kuidas süüdlasi selle eest vastutusele võtta, peavad otsustama Eesti asjaomased asutused. Siinkohal on olulisem selgitada, kas ka sõjakuritegusid määratlevate, Eesti jaoks jõustunud rahvusvaheliste lepingute kohta kehtib Eesti põhiseaduse säte, et täitmiseks, seega siis ka kurjategijate jälitamiseks ja karistamiseks, saavad kohustuslikud olla üksnes avaldatud seadu-

sed (PS, § 3 lg 2). Ilmselt ei kehti, sest rahvusvaheliste lepingute õiguse Viini konventsioon ütleb selgesti, et igasuguse jõustunud lepingu osalised peavad seda ausameelselt täitma ega tohi lepingu täitmatajätmise õigustusena viidata oma siseõiguse sätetele (Viini konventsiooni art. 26–27). On muidugi väga kahetsusväärne, kui vastutusele võetavad sõjakurjategijad saavad alles juurdlese käigus teada, et kuskil on olemas inglise- ja prantsuskeelsed konventsioonid, mida nad on rikkunud ja mille alusel neid rändgad karistused ootavad. See ei vabasta neid kriminaalvastutusest, küll aga annab neile õiguse taotleda konventsiooni avaldamata ja levitamata jätmisses stüdiolevate eesti ametnike karistamist.

Tekib küsimus, kuidas peaksid uurimisorganid, prokuratuur ja kohtud suhtuma kriminaalvastutust sätestavatesse konventsioonidesse, mis on küll jõustunud, kuid jäetud kas täielikult või osaliselt kriminaalkoodeksi sätetes arvesse võtmata. Konventsioonide arvestamata jätmise tähendaks nende ja ühtlasi ka Eesti põhiseaduse rikkumist. Jääb üle vaid võimalus, et olemasolevatele kriminaalkoodeksi sätetele tuleks anda laiendav tõlgendus, mis väldiks rahvusvahelise õiguse rikkumise. See sõltub muidugi seisukohast, mille võtab Riigikohus kui põhiseaduslikkuse järelevalve kohus (PS, § 149). Tuleks arvata, et kohus peaks põhiseaduse sättest ja mõttest ning välislepingute ülimuslikkusest lähtudes tõlgendama seadust nii võrd avaralt, et karistamisele kuuluksid kõigis konventsioonides käsitletud kõik kuriteod.

Inimsusevastaste kuritegude karistamise võimalustest

Kõigepealt vaatleme, mil määral Eesti kriminaalkoodeksi ainuke inimsusevastaste kuritegude paragrahv (§ 61¹) võtab arvesse GK nõudeid. Genotsiidikuriteo üldmõiste on kriminaalkoodeksis määratletud õigesti kui tahtlik tegu, mille eesmärk oli täielikult või osaliselt hävitada rahvuslik, etniline, rassiline või usuline okupatsioonirežiimile vastupanu osutav või muu sotsiaalne grupp. Vastavat paragrahvi on püütud sõnastada avaramalt, nii et see kirjeldaks üldse igasugust inimsusevastast kuritegu. See pole õnnestunud, palju jääb puudu. Isegi genotsiidi teostamise viiside hulgas on loetletud ainult grupi liikme(te) tapmine, raske või üliraske kehavigastuse või vaimsete hälvete tekitamine, piinamine ja las-

te vägivaldne äravõtmine. Nii jääb genotsiidi käsitlus poolikuks, sest karistatavate genotsiidikuritegude loetelust on ära jäetud kaks põhilist genotsiidi teostamise viisi: grupile tahtlikult selliste elutingimuste pealesurumine, mis põhjustab grupi täielikku või osalist hävimist, ning abinõude rakendamine grupisisese sündimuse tõkestamiseks (Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon, art. 26–27). Pole arvestatud, et neid genotsiidi nn bioloogilisi vorme rakendati Eestis kommunistliku partei poolt kuni 1980. aastate teise pooleni.

Õigustatult on Eesti seadus maininud genotsiidi teostamise ühe viisina piinamist. Seda GK ise ei maini. Piinamine on võetud ApK punktist, mis käsitleb rassirühma liikmete ilmajätmist õigusest elule ja isikupuutumatusel ning sisuliselt kordab GK teksti täiendatud kujul. ApKs rõhutatakse aga inimsusevastase kuriteona piinamise kõrval ka julma ja ebainimlikku või inimväärlikust alandavat kohtlemist ja karistamist (art. II, punkt a), mis on Eesti seadusest põhjendamatult välja jäetud. Okupatsiooni ajal olid need tegevused nõukogude juurdlus- ja karistuspraktikas väga laialt kasutusel. Inimväärlikust alandav kohtlemine võib teatavasti väljenduda ka inimese sündimises käituma oma tahte ja südametunnistuse vastaselt (van Dijk, van Hoof 1990: 226–241). See võib arvesse tulla paljude Nõukogude võimu käsikute ja KGB informaatorete puhul ja annaks kohtule võimaluse vaadelda mõningaid süüdlasi ka ohvritena.

Inimsusevastase kuriteona on vaadeldavasse paragrahvi õigustatult lisatud põliselanike deporteerimine või väljasaatmine relvastatud ründe, okupatsiooni või anneksiooni korral. See on tegelikult otsene tsitaat AKst. Võiks vaielda ebamäärasust tekitava sõna “korral” vastu, sest AK eestikeelne tekst ütleb “tagajärjel” (art. I, punkt b). Mõeldakse ju kogu okupatsiooni, mitte okupeerimise vahetu toimepaneku aega.

Samas olukorras Eesti kriminaalseaduse paragrahvis karistatavaks peetav põliselanike “majanduslikest, poliitilistest ja sotsiaalsetest inimõigustest ilmajätmine või nende õiguste piiramine” on kuriteo koosseisuna liiga üldsõnaline, mistõttu välistab otsese rakendamise võimaluse. Vaevalt hakkab keegi kunagi vabadusekaotusega kaheksast kuni viieteistkümneme aastani nuhtlema tuhandeid okupante ja kollaborante, kes ükskõik milliste põliselanike

ükskõik milliseid inimõigusi ükskõik mis viisil piirasid. Selline sõnastus nõuab kitsendavat tõlgendamist, sealhulgas ka vahetult konventsioonitekstide põhjal. Selgub, et inimõigustest ilmajätmise on inimsusevastaseks kuriteoks tunnistanud ApK, mistõttu seda saab karistada ainult apartheidi raames ja vastavalt sellele, kuidas apartheid on konventsioonis määratletud. Täiendavalt lisandub kindlasti veel tingimus, et õigustest ilmajätmise eesmärk pidi olema rassirühma või -rühmade takistamine osalemast riigi poliitilises, ühiskondlikus, majandus- ja kultuurielus ning teadlik olukorra loomine, mis takistaks rühma või rühmade täielikku arengut, või teise võimalusena, et õigustest ilmajätmine toimus apartheidi vastu väljaastunud isiku(te) tagakiusamiseks (art. II, punktid c ja f) Kriminaalkodeksi vaadeldav paragrahv arvestab ainult äsjanimetatud teist võimalust, sest apartheidiga seotud mõistete asemel kasutab ta ilmajätete kohta mõistet "okupatsioonirežiimile vastupanu osutav grupp" ning räägib sellest kuriteost kui "okupatsiooni või anneksiooni korral" toimepandust. Karistada tuleks aga mõlema võimaluse kohaselt.

Et õigustest ilmajätmine saab olla inimsusevastane kuritegu ainult apartheidi puhul, siis seaduseandja on Nõukogude okupatsiooni Eestis kaudselt juba tunnistanudki apartheidiks. Seega on ApK Eesti kriminaalõigusse kaudselt siiski sisse toodud, ehkki senine õiguspraktika pole selle kuulumist Eesti õigussüsteemi koosseisu sugugi arvestanud. Konventsioonist laenatud tunnuste alusel (piinamise, õigustest ilmajätmise) pole algatatud ühtki kriminaalasja, vähemalt avalikkusele pole sellest teatatud. Pole ka andmeid kriminaalasjadest "okupatsioonirežiimile vastupanu osutanud gruppide" vastu toimepandud inimsusevastaste kuritegude uurimiseks, ehkki selliste gruppidega on käsiteldavad kõik, keda okupatsioonivõim karistas VNFSV kriminaalkodeksi § 58-11 või hilisema ENSV kriminaalkodeksi § 70 alusel.

Paratamatult tuleb teha järeldus, et meie õiguskaitseorganid tõlgendavad kriminaalkodeksi inimsusevastaste kuritegude paragrahvi liiga kitsalt. Ei peeta silmas seda, et kriminaalkodeksi paragrahv käsib inimsusevastaseid kuritegusid, "sealhulgas genotsiidi", karistada nii, "nagu need kuriteod on määratletud rahvusvahelise õiguse normides", näiteks pidades genotsiidiks ka gruppide täielikku või osalist hävimist neile pealesurutud elutin-

gimuste tagajärjel või sündimuse tõkestamist. Samuti ei arvestata, et sõna "sealhulgas" viitab kohustusele rakendada täiel määral ka ApKd ning lisaks kohaldada Nürnbergi sõjatribunali põhikirja ja Nürnbergi kohtuotsuse põhimõtteid.

Tegelikult uuritavad kuriteod kuuluvad ajajärku, mis lõppes suure küüditamisega 1949. a märtsis, kõige hiljemalt Stalini surmaga. On tekkinud oht, et inimsusevastaste kuritegudena hakatakse meil käsitama ainult koodeksi vastavas paragrahvis otsestelt kirjapandut, seega üksnes niisugust genotsiidi, mis on toime pandud tapmise, raske või üliraske kehavigastuse või vaimsete hälvete tekitamise, piinamise või laste vägivaldse äravõtmise teel, ja sellele lisaks (edaspidi?) ka põliselanike deporteerimist või väljasaatmist. Muid inimsusevastaseid kuritegusid nagu polnukski. Asumata tegema oletusi sellise õiguspraktika põhjuste kohta, loetleme mõningaid inimsusevastaste kuritegude liike, mida saaks ja tuleks Eestis esmajärjekorras täiendavalt uurima hakata.

Katsed hävitada eesti rahvast pealesurutud elutingimustega, mis põhjustasid ahistatud gruppide täielikku või osalist kadu, või meetmetega sündimuse tõkestamiseks kujunesid pärast Stalini surma kuni Nõukogude aja lõpuni peamisteks genotsiidi teostamise viisideks. Nende Nõukogude võimu ponnistuste arvele langeb umbes 175 000 sündimata jäänud last ja vähemalt 30 000 inimest vangis ja küüdituses hukkunute hulgas, kuid meie seaduseparagrahv ja õiguskaitseorganid on selle unustanud. Pole inimest, pole ka probleemi, õpetas Stalin.

(Järgneb)

ILMAR TORN. Viimne kotkas. (1971)

KATSE MÕISTA PAUL VIIDINGU TEEKONDA

Mari Tarand

Luuletajaskonna, mida Ants Oras 1938. aastal ühendas koguteoses Bernard Kangro antud arbujate nimega, moodustas too vaimueliit, mis võrsus Eesti Vabariigis, Tartu Ülikooli mõjuväljas ja lähtus paljus üliõpilasseltsi "Veljesto" demokraatlikest ideedest. Ja kuigi Paul Viiding kunagi ei saavutanud oma kaaslaste taset luules, oli temagi kahtlemata üks selle vaimse atmosfääri loojaid.

Bernard Kangro lõpetab oma *Arbujate*-raamatus Viidingupeatüki sõnadega: "Paul Viiding oli igirahutu otsiv vaim, vähemalt unistas revoldikatsesest. — Arbuja siiski ka tema."

Katsun rääkida nii, et kui ma räägin Paul Viidingust või kui ma räägin *minu isast*, siis see oleks üks ja seesama. Mõistetavatel põhjustel pole see mulle kerge. Isa suri, kui ma olin 21-aastane, alles oli saabunud aeg, mil mul tekkisid küsimused, millele isa vastata oleks võinud. Mäletan, et umbes aasta enne tema surma küsisin kord, kas isa neid inimesi ei vihka, kes temale halba on teinud. Isa vastas: Mul on neist kahju, et nad on rumalad. Ma ei kannu ühegi inimese peale viha.

Juhan Smuuliga elasime pärast sõda ühes korteris. Isa vaimustus kergesti, ja ta oli väga heatahtlik noore, tollal süstemaatilise hariduseta Muhumaa mehe vastu, kes oma luuletusi tollal veel sugugi ette kanda ei mõistnud (isa jutu järgi). Hiljem, 1950. aastal kirjutas Smuul nõudmistele vastava pamfleti "Inglise brikk", kus kahtlane kokk Viidinghausen koledat mürgipada valvab. Kümme-kond aastat hiljem pidas Smuul Paul Viidingu matusel kõne, milles oli ilusaid südamlikke tähelepanekuid lahkunu kohta, näiteks rääkis Smuul, kuidas Paul Viiding suhtus raamatusse, kuidas ta seda käes hoidis (ja hoidiski erilisel hellal, aukartlikul viisil), kuidas

lehti keeras. Paul Viiding suhtus kirjasõnasse, raamatusse erakordse armastuse ja hoolega, parandas ja paikas vanu raamatuid, vajaduse korral köitis. Õpetas seda meile, ta raamatuköitmise-riistad: press, õmblusraam — on alles veelgi.

Paul Viiding suri 58-aastaselt. Tema elukaar õige skemaatiliselt oli niisugune.

Ta sündis 1904. aastal Valgas raudteelase pojana, lapsepõlv möödus Riias, Vitebskis, Tartus, pärast Treffneri gümnaasiumi lõpetamist astus ta 1922. aastal Tartu Ülikooli matemaatikateaduskonda.

Teine eluperiood (tinglikult) olgu üliõpilasaastad + Tartu-aastad pärast ülikooli lõpetamist, töö kindlustuseltsi matemaatikuna ja ulaharilase elu. Seda aega (1922–1937) iseloomustades tuleks rääkida mitmekülgetest vaimsetest harrastustest, filosoofia- ja kirjandusehuvist, esimesest luulekogust *Traataed* (1935) ja novellikogust *Piinlikult hea tahe* (1936), kuulumisest “Veljestosse” ja sõprusest Alveri, Talviku, Pauksoni (Parrest), Saadre ja teistega. Kuid seda perioodi iseloomustavad ka märksõnad boheemlus, alkohol, hasartmängud, vekslid ja pikale veninud üliõpilaspõli.

1937. aastal — 33-aastaselt — saabub teatud rahunemine. Ta abiellub, kolib Tallinna. 1939. aastast töötab Riigi Ringhäälingus dramaturgina. 1937–1940 on siis vähemalt väliselt rahulikum ja stabiilsem aeg. Paul Viidingu arhiiv — päevik ja kirjad — peegeldab siiski ka siseheitlusi uude ellu pürgimisel ja kurnavat tööd igavesti lõpetamata jäänud romaani “Õis ja vili” kallal. 1940–1941, see esimene nõukogude aasta kulgeb nagu ennegi raadio-tööl. 1941–1944 on Paul Viiding täiesti kõrvale tõmbunud — nagu suur hulk vaimuinimesi. Ta elas koos perega, kuhu kuulus peagi juba kolm last, Peedul oma vanemate majas, katsus vabaks saada — ja saigi — nii ühest kui teisest sõttavärbamisest, sest tõi see on, et temast polnud sõjameest. Peret elatas ta juhuslike talutöödega, palgimetsas ja turbarabas.

Ja siis tuli 1945. Oskar Urgart kutsus Viidingu Kirjanike Liidu ametitesse. Sel perioodil — 1945 kuni umbes 1948–1949 — on ta siis nõukogude funktsionäär ja püüab luuletada kohustuslikel teemadel. Lühikest aega oli Paul Viiding Kirjanike Liidu Tartu osakonna sekretär, edasi Kirjastusfondi Eesti NSV osakon-

na direktor, 1946–1949 ENSV Kirjanike Liidu juhatuse sekretär. Kommunistlikku parteisse kuulus ta kolm aastat (1947–1950).

Ja õige kohe järgneb selle kaasamineku eest ka karistus: stüdistatuna kodanlikus natsionalismis, formalismis, Leberechti teose *Valgus Koordis* vaenamises (Paul Viiding juhtis žüriid, kes ei andnud teosele preemiat), visati ta välja Kirjanike Liidust ja parteist. Järgnes tööta- ja toetajäämine — periood 1949–1955. (Alles 1956 taastati ta õigused Kirjanike Liidus; pakuti ka parteid, aga seda viga ta loomulikult enam ei korranud.)

Ja on jäänud viimased kuus aastat elu. Ta tervis oli selleks ajaks nii murtud, et hädavaevalt suutis ta tõlkijatöö abil vanemad lapsed ülikoolini aidata. Ta tundis siiski sula-aastatest, uutest tarkavatest noortest annetest rõõmu, esines kirjanduse teemadel raadios, kuulus *Nooruse* kolleegiumi — tema sõbralikke nõuandeid mäletavad Rein Saluri, Teet Kallas jpt. See oli ka aeg, kui luulet hakkasid uuesti avaldama Alver, Sang, Merilaas, aeg, kui Debra Vaarandi kirjutas juba oma *Lihtsate asjade* luulet. Kuuleksin nagu veelgi kõrvus isa häält, kui ta vaimustatult loeb *Loomingus* ilmunud uusi asju — Sanga “Mälestust” näiteks. Just niisamuti on mul meeles, kuidas ta meile tütardele raamatuid soovitas. Riskikivi Tallinna triloogia oli see, mida isa õhutusel kõik varakult lugesime.

*

Kuid ma tahan nüüd tutvustada mõnd lahtist lehte Paul Viidingu arhiivist. Sealt olen püüdnud leida vastuseid küsimustele, mille esitamine isale jäi lootusetult hiljaks.

Sellest esimesest, lapsepõlve- ja noorukiperioodist on päris huvitavaid päevikuid, mida Paul Viiding on vaheaegadega pidanud juba 14-aastase poisina. Endaanalüüsi on juba seal tugevasti tunda, võitlust enda sees oleva halva ja hea vahel. Ilmneb ka kõikumine matemaatika- ja humanitaarhuvide vahel. 16-aastane Paul Viiding kirjutas päevikusse:

Näen tihti ümbritsevas elus nii palju alatusi, nii palju madalusi, mis püha inimese hingega kokku ei sünni. Tunnen eneses tahtmist kõike seda paberile valada, kuid pole võimalik midagi vähemaga

teha kui romaaniga ehk vähemasti terve novellitsükliga. Ent kas on see tehniliselt minusarnasele võimalik, sest see nõuab püsivat tööd, võib-olla aastate kaupa.

Väga huvitav on boheemlaspõlve päevik, aga see on tõesti *päevik*, iseenda hinge sügavasse kaevu vaatamine, mitte iial mõeldud avaldamiseks. Leht lehe järel ahastust oma nõrkuste pärast ja uusi iseendale antud lubadusi — et neid jälle murda. Hingeheitlused teeb kaasa käekiri. Paul Viidingu arhiivis on lahtistel lehtedel ja päevikusse kantuna terve hulk teoste ideid, kavandeid, tegelaste nimesid ja intriigide skeeme. Näiteks võiks tuua novelli (?) “Koit ja Hämarik” visandid, mida on üle kümne.

Neil aastatel algas ka Paul Viidingu Hesse-kiindumus. Ta on võtnud kätte ja tõlkinud *Stepihundist* “Väljaandja eessõna”. Arvata on, et lihtsalt enda ja sõprade jaoks. See on tehtud 1931. aasta paiku; *Stepihundi* asemel on alguses *Laanehunt*.

Sügavast muljest, mida Hesse Paul Viidingule on avaldanud, räägib samast perioodist pärit kirjavahetus Betti Alveriga, kus enamik kirju on allkirjastatud *Steppenwolf* ja *Brigitte*. Ja kus mõlemad sageli kasutavad teose motiive. Ainult aimata võib, aga teadmata jääb, miks on Paul Viidingu arhiivis mitu *Brigitte*le — Betti Alverile — kirjutatud kirja, mis on ära saatmata. Kolmesneljas-viies variandis — üks neist koguni värssides — kirjutab ta 1932. aasta suve lõpul oma igatsusest sõpra näha. Mõned kirjad on jäänud pooleli, mõnele on pliatsiga peale kirjutatud “ei saada”. Mõni näide sellest kirjavahetusest:

Brigitte,

kirjutage kas/millal tulete Tartu ja/või oma aadress. Tahaksin Teid väga näha. Minu viimane kiri Teile oli üks postkaart Petserist, vist täis rumalusi, kirjutatud kaatripäeval kohvikus Must Kass, klaasi viina man muidugi. Olete seda pahaks pannud? Näeb jumal, mul on aega enam kui küll praegu. Mängin töötut intelligenti ja simuleerin teotsemist teadusega. Viib see ka mõnede loorberiteni välja, seda küll ei tea. Aga teate, laiskust ja igavust on praegu Tartus palju.

Et mitte üleauruste sõnadega koormata Teid ega ennast teeme lõpu. Julgedes kirjutada endiselt

Steppenwolf

11 aprill 1931

Kui Harri Haller istub silm-silmas hundiga, siis minule tundub täna, nagu veaksin kaasas tervet Noa laeva. Peatusin äsja ühel Chamfort' sententsil; paradüsilind laotas tiibu, oli valge olla. Ent samas algas barbaarne määgimine-piiksumine. Chamfort muutus katkiseks vilepilliks. Oleksin tahtnud loomaaias prevaleerijat tabada. Kuid ei taband.

Praegu ent juhib kindlasti *boa constrictor*, sest on ju puha vale, mida siin kirjutan. Denn wie kann ein vernünftig denkendes Wesen seine gottbeauchte Seele zu einer simplen Menagerie von Aasvögeln u. Bestien profanieren?

Näen nüüd, lammas hoopis pihibki. Aristokraatne *boa* poleks naerunud ega saksakeelde kaldund. — Ja ometi ussinahast tehakse ainult saapaid, kuna lambasooltel mängitakse Sarasatet. (Kes kõneleb?)

Teie illustratsioon es oli küll rohkem fantaasiat.

Pühad möödusid nagu tavaliselt pühad ikka, s.t. ohtrasti harjumust ja üsna veidi protesti. Tartu tahtsin tõepoolest sõita. Ei tea isegi enam, miks ei sõitnud, sukad vist olid kõik katki. Muidu on kevad, olgugi, et lund veel hirmus palju ja Pedja paksult jääs.

Tervitades

Betti Alver

31 augustil 1931

Täna harjutasin Kurista rabas märkilaskmist. Ikka kordamisi mütsi pihta, portfelli pihta, kase pihta teispool Kaare oja. Vandusin kurja, sest sihtisin halvasti ja päike läikis revolvriotsal. Olin päris hapu ja viril Tallinna—Tartu maanteele jõudes. Browningusse oli jäänd üksainus kuul. See oli 55. kilom. posti juures, kui mu kaaslane joonistas postile näo. Palusin sellele veel väikese rõnga tõmmata ning sihtisin siis. Kuidagi hooletult, ükskõiksel ja laeng jooksis sõõri sisse. Sihtimise hetkel mõtlesin, et kui taban, siis saate homme minult kirja. Nii et.

Steppenwolf, mulle meeldib istuda vis-à-vis relvaga. Istuda, vaadelda, mediteerida igasugu võimalusi. Muidugi, see oma iseloomult on vaid koketerii. Kuid tühjastpaljast koketeriist ma sõin täna Kurista metsas peotäie näsimarju. Ah just see, just seesama, et pole mingeid piire, kuski, kui oled avameelne iseenele. Kui vaatad mööda tühjast-tähjast. Aga vist ei tohi sellest mööda vaadata, vist peab (ei!) uskuma neisse mõistesse, mis kipuvad summutama seda, mis minus tahab olla rippumatu, tahab seirata olulisimat. Aga tüütu, tüütu

on mu kõnelemisviisi. "Mina", "mina" — napakas! Nii kinni olen eneses! Ma puhuti otse vihkan oma aju — seda ihnsalt konstrueerit tunnetusaparaati, oma ihu, oma kuuluvust selle külge, mis üksnes on, sööb, sigib, teadmata isegi miks. Ma tahaks välja enesest, tahaks tunnetada asju ilma selle meelte kribu-krabuta. Ah, kuidas ma seda tahaks praegugi! — Teate, mu pääs kumiseb naljakalt, see on vist neist marjust. Millega see lõpeb, seda ei tea mina. Nii on asjad minuga, teen endist viisi rumalusi suisa kergemeelest. Aga nutnud pole ma ikkagi veel ja mul pole usku mürgiseisse marjusse. Väsind olen, unine kohutavalt, ja kell pole veel 9. Võib olla homme mind lahatakse Tartus, kui naljakas. Kuid see kiri läheb täna postile, sest kuul istub sääl kuski teetulbas, rõnga sentris.

Igaks juhuks hüvasti

Betti A.

Tartus, Näituse 8-2

11. oktoobril 1932

Brigitte,

küll tahaksin teada, mida praegu teete ja kus Teie praegu olete. Et Teist midagi kuulda pole olnud, pääle viimase Loomingunumbri paari lehekülje, siis ei oska enesele üldse enam mingit kujutlust teha Teie praegusest saatusest. Või kas klapih see: kirjutate midagi uut pikemat või valmistate meheleminekut, vabandage

Kõige koomilisem oleks muidugi, kui oleksite järsku Tartus. Usun muidugi, see on vähe ebatõenäoline, sest küllap oleksin pidanud Teid linnas juhuslikultki nägema. Aga mine tea.

Teate, ma ei taha ainult selle pärast kirjutada Teile üht tõelist kirja, et mul pole aimu, millal see "kiri" Teie kätte läheb. Tartust teatavasti Teie korrespondents saadetakse Teile järele, kas Jõgevalt ka, seda ma nii kindlasti ei usu teadvat.

Ma loodan, et kuulen Teist midagi, muidu pean vist m-lle Tkačevat Teie saatuse suhtes intervjuerima minema. Teate, Heitit ei tule sügissemestril Tartusse ja kevadsemestri kohta pole ka midagi selget. Noh, tervitan! Muide, olen praegu enam kui varem:

Steppenwolf

Paber, tint ja käekiri ütlevad, et umbes samal ajal, kui Paul Viiding tõlkis Hessel, on ta töötanud essee kallal, mille pealkirjaks

“Quo vadis, Estonia”. See on arutlus rahvusriigist ja iseseisvusest. Tsiteerin:

Milleks iseseisvus? Küsida mitte sellepärast, et vastus võiks osutada selliseks: polegi teda tarvis. Ei, nii ketserlik meie pole. Vaid küsida sellepärast, et võrrelda, kas seda, milleks iseseisvus kasulik on, mida iseseisvus võimaldab, meie ka teostame. Kas iseseisvus ei ole meie kutseliste poliitikute käe all vahest muutunud iseotstarbeks?

Nii küsib Paul Viiding, kui iseseisvuse esimene 10 aastat on seljataga. Essee kava on niisugune:

I. Riik pole selleks, et üksikud “avaliku elu tegelased” saaksid mängida elukutselisi poliitikuid — ministreid ja rahvasaadikuid.

2. Põhilased:

I ühiskond on orgaaniline nähtus

II rahvustunne on oma olemuselt ürgne instinkt

III elav rahvustunne on positiivne väärtus

3. Ühiskonnaideaal: rahvuslik riik

4. Kõik peab sündima selle ideaali kaitsmise suunas, selle rahvusliku riigi, mitte ainult riigi

5. Aga riigile ei tohi tuua ohvriks rahvust

6. Poliitiline iseseisvus — majanduslik tublidus — kultuuriline täisealisus

7. Poliitiline iseseisvus on vahend, mitte otstarb ise!

Ja esseemustandi lõpp:

Ad: Quo vadis, Estonia.

Riigi sisemise elus teostuva tavaliselt nähtava võitluse kõrval, milleks on võitlus ühiskonda moodustavate mitmesuguste kihtide vahel, kusjuures need kihid on jaotatud päämiselt materjaalse seisukorra järele ehk ka kutselise tegevuse järele (a) rikkad, keskmiselt jõukad, proletariaat, b) linlased, põllupidajad) teostub veel pidevalt teatav jõukatsumine vaimse ja materjaalse printsüibi vahel. Riigivõimu teostajalt ootab iga kiht, jah mitte üksi ei oota, vaid ka nõuab mitmesuguseid soodustusi. Nõnda peekonifond, kultuurkapital.

Meie piiratud võimaluste juures pole muidugi mõelda, et kõik ootused resp. nõudmised võiksid leida täitmist. Sellepärast on suure tähtsusega olla täiesti teadlik selleks, milline oleks optimaalne vahetõrje vastavate võimaluste jaotamises. Lihtsalt öeldes, kui palju tuleb anda peekonifondile, kui palju kirjanduslikule ajakirjale

“Looming”, kui palju “Vanemuise”, kuipalju “Estonia” teatril, et mõju oleks optimaalne. Selleks tuleb selgitada, millist mõju ühele või teisele alale juhitud annus toitvat buljoni, raha, avaldab.

Meie tahame püstitada ja kaitsta seda nõuet: praegust poliitilise iseseisvuse momenti, mis, ärgu vaadatagu asjale ometi jaanalinnu politikaga, tuleb kasutada rahvuse tugevamaks kasvatamiseks. Sest teostunud see võib loota, et hääl juhusel meie poliitiline iseseisvus jääbki igaveseks (igaveseks muidugi relatiivses mõttes). Halvemal juhul kaotatud poliitilist iseseisvust võib restitueerida. Ja jälle, iseseisvuse kaotus tugeva rahvuse juures ei saa olla nii põhjalik, nagu nõrga ja vähearenenud rahvuse juures.

Selle vaatepunkti kohaselt kohustab meid aeg tegema kõik, mis võimalik, et kindlustada oma kultuurilist rinnet.

Veel kord Paul Viidingu päevikute juurde. Eelmainitud hingepäevikus on välised sündmused ainult napilt markeeritud, see võib olla boheemlaskäik kõrtsist kõrtsi, et kust kuhu ja kellega — aga tähtsam on võitlus endaga, nagu juba ütlesin.

Aga on ka märke detsembrist 1936: “Bettikesse kogu ilmub homme” (niisiis *Tolm ja tuli*). 1938. a 7. septembril on päevikus sissekanne, viimane enne pikka pausi: “Eluga oleme väga sõbrad. Ja kõikide asjade ja enamiku inimestega.” Järgmine sissekanne on tehtud alles 6. juulil 1942. a Peedul; sissekanne, mis peab silmas eeskätt *isiklikku elu*:

Ligi neli aastat siis on möödunud viimasest sissekandest siia päevikusse. Neli aastat mille jooksul on lõpliku kuju leidnud see Uus Elu, mille otsimisest kõnelevad 100 eelseisvat lehekülge, mille leidmisest kümme aastat viimast.

Edasi aga juhtub päevikutega see, mis juhtuma pidi — need on napid, väldivad nimesid ja sündmusi. Paul Viidingul on need muutunud filosoofiliste mõtteharjutuste lõputuks varieerumiseks või imeväikeste valguslaikude püüdmiseks, millest siin üks in-tiimne näide. Daatumiks on 23. V 1949, see oli Paul Viidingu 45. sünnipäev.

Aga täna tuletati mulle meelde, kuidas Anni olevat ütelnud: Ma tundsin teda juba kaugelt. Ühelgi mehel ei ole nii ilusaid kortsusid suu ümber nagu meie issil.

Edasi, 24. VIII 1951:

Katse mõista Paul Viidingu teekonda

Eile ajasin Kirjanike Liidus minutit 10 juttu Juhan Schmuuliga. Oli tulnud parajasti Muhumaalt. Toredad inimesed seal! Kalurid! Kolme nädalaga teenib mees 8000 rubla. Ei jõua maha juua, mida teenivad, — umbes nii vastab teemale, kuidas on elu nõukogude Muhus.

Ja teisel:

Meil pole nii palju jõudu ega julgust, et elu näha niisugusena nagu ta on. Kolhoosid. . . Minge juurde idealiseerimata — mis head sellest välja saab tulla kirjandusliku teose mõttes.

Need olid kaks viimast sissekannet, enne kui see päevik muutub millekski sootuks teiseks.

Näide (14. IX 1951):

Töö nr. 1

Teha (väiksema sõbrakese) kummitaldadega kingadele ninarauad. 2 tundi.

Instrumentarium: plekikäärid, meisel, viil, puurid, drill, kruustangid.

Töö nr. 2

Tädi vihmavari parandada. Uus käepide, kolm nupukest traatide otsas. Materjalid: kunstsarve, käepide ostetud 2 rubla. Tööriistad: kruustangid, puurid, drill. 3 tundi.

Vahele jättes nüüd kuupäevad ja tööks kulunud ajamöödud:

Köögilaua suhvli liist korda seatud. Vasar. Tangid. Saag. 10 minutit.

Triikraua tugi jätkatud neetamise teel.

Oma toatuhvlite tald külge kleebitud.

Laualambile kahvel külge pandud.

Kübaranõelale kaitseots tehtud.

Reeda portfelli käepide parandatud.

Vannitoa veekraani parandatud.

Suurema toa aken korralikult käima seatud. . .

16. X 1951:

Söögitoas elektrikontakt parandatud.

Bakeliiti saab kleepida atsetoonliimiga.

30 min.

18. X 1951:

Kaks pinalit lakitud. 30 minutit.

19. X 1951:

Sandaali konts kinni pandud, mis kingsepp viletsalt parandanud.
30 min.

8. XI 1951:

Tädi Ita kamee nõel kinni joodetud. 20 minutit.

Triikraua tugi jätkatud neetamise teel.

Riistad: kruustangid, vasar, drill, puurid, viil.

Materjal: 1 mm raudplekki, 2 mm vask- ja raudtraati.

Kulus aega 3 tundi.

Oma toatuhvlite tallad külge kleebitud. Atsetoonliim.

24. V 1951:

Tädi laualambi kahvel külge pandud.

5 min.

Kübaranõelale kaitseots tehtud. 30 min.

Puurid, viilid, lakk.

Reeda portfelli käepide parandatud.

Rauasaag, puurid, kruvikeeraja, tangid, naaskel, kruustangid.

60 min.

8. I 1952:

Jussi pruunile veoautokesele telg külge liimitud. 10 minutit — rai-
satud nokitsemise töödeks.

5/jaan kruvisid 40 tk. 4.80

8/jaan kruvisid 20 tk. 2.60

Aeg ja inimene, jõe mässav voog ja paadike, pähklikoor selles voos. Mida teeb voog, kas ajab paati edasi, tõukab kaldasse või ajab kohe uppi?

Paul Viidingu teadlik elu — just ülikool ja loomingu-aeg — langesid Eesti Vabariigi eluga ühte. 1930. aastatel näis, et elu on ees. “Päevi pudenes “Väikesteks raasudeks” filosoferides, lugedes, kirjutades, sõpradega boheemlikku elu harrastades. Oldi küll omamoodi opositsioonis Pätsi diktatuuriga, kuid tunti siiski

rõõmu oma riigi kosumisest ja kasvamisest. Ja siis äkki järgnes üks muutus teisele.”

Kui me nüüd tagasi vaatame, siis need Paul Viidingu elu perioodid 1940–1941, 1941–1944, 1944–1949, 1950–1955... nad on lühikesed, kui võtame võrdluseks kasvõi meie praeguse ühiskonnaelu 1988. aastast peale. Inimene ei jõua veel ühest varingust toibuda, kui saabub teine — ja siis äkki seisab oma päevade lõpul vana väsinud mees, tõdedes “Päev oli liig lühike”, tundes võib-olla, et kõik see vaimne ettevalmistus, mis algas 1920.–1930. aastail, on liiva jooksnud?

Ma sooviksin tutvustada veel kahte Bernard Kangro kirja, mis on läkitatud Paul Viidingule aastail 1958 ja 1961. Esimene kõlab nii:

Lund, 6. november 1958

Kallis Paul Viiding, kuulsin su häält eile õhtul raadios ja see oli nii endist moodi, et äratas mõtteid lisaks su raamatule, mida ka mõne päeva eest juhtusin lugema. Ometi ei hakka ma Sind tülitama nende refereerimisega vaid tervitan Sind lihtsalt kui samaaegset teekaaslast. Su luuletus õnnest, mida lugesid, viis mu mõtted vanale sõbrale Heitile. Kas oleksid nii kena ja kirjutaksid temast kui sul õnn on seda teada? Mul seda pole ja õnnelik võib alati ka teisele rõõmu valmistada.

Seda sa muidugi tead, et Harald on ammu surnud ja et pere elab USA-s. Ise olen siin linnas elanud üle 10 aasta. Kui viitsid, kirjuta, kuidas oled elanud. Andmed, mis raadio kaudu tulevad, on napivõitu. Saatsin Sulle tervituseks kunagi ühe raamatu, kas said selle kätte? Parimaid tervitusi Sulle ja vanadele teekaaslastele.

BK.

Raske võis olla Paul Viidingul seda kirja lugeda. Kuigi Kangro vaikne ironia oktoobripühiks kirjutet luuletuse “Õnn” puhul ei ole kuri. Aga et Paul Viiding ei vastanud ja Talviku saatusest (1958. aastal!) ei kõnelnud — seda ma uskuda ei suuda. Just seepärast, et ta ilmselt vastas ja kõneles, Kangro seda kirja ei saanudki. Olin tollal just esimest aastat ülikoolis ega mäleta sündmust ennast. Küll mäletan, et lugesime *Taeva võtmeid*. Ei tea, kas isale saadetut või kelleltki teiselt laenatud.

Aga arhiivis on veel teinegi kiri Kangrolt, kolm aastat hiljem, ja sellest selgub, et Paul Viiding on oma raamatu talle saatnud.

Lund, 21/10 61

Kallis Paul Viiding!

Ei tea isegi, miks Sulle täna kirjutama hakkasin. Mul on kolm eksemplari Su raamatut mõtetest rahutul hommikul ja vist ühe eest neist võlgnen tänu Sulle. Olgu see nüüd öeldud. Kunagi ka kirjutasin Sulle ühe kirja, millele Sa ei vastanud, seepärast ei usu, et Sa ka sellele julged vastata. Su raamatut oli tore vaadata ja laenasin sealt nime Pernambuk, mida Sina olid omakorda laenanud. Tänu vahetalituse eest! Aga laenasin Su raamatust ka mõned repliigid, mis olid Sinu enese omad — nendegi eest tänu! Kahtlen aga, kas Sa ise oled neid laene märganud. Kui kirjutad, saadan raamatu.

Aga siiski, täna tuli postiga "Keel ja Kirj." nr. 10. Selle 621. lk. kirjutad, et esmakordselt kirjutasid uuesti värssse 1932 Petseris. See ei vasta tõele. 1931. a. kaerapanemise ajal Lembitu kasarmus kirjutasid blokilehele kaks oma lühiluuletust, teise pealkiri oli "Gong" (kui ma ei eksi). See pidi olema enne 1. sept., mil ma Tallinna läksin. Mu paberites (kui neid keegi mu korterist ära viis) olid alles Su oma käekirjaga värssid. Et Sa hoolega väldid Heiti ja Haraldi nime nendena, kellele oma esimesi katsetusi näitasid, on nagu kiir välkvalgust, mis õieti Sulle ei sobi. See viimane pole etteheide, nii nagu Su eksiminegi oma värsside dateeringus, vaid niisama jutu jätkuks öeldud. Soovin Sulle kõike head, samuti Su abikaasale ja perele ja tervitan

BK

Kiri on masinal kirjutatud ja Kohtu tänavale Kirjanike Liitu saadetud — nii oli igatahes kindlam ka tollal! Kuhu kausta Paul Viidingu vastus pandi — teadmata!

Siinsed lugejad ei vaja kommentaare Justus Pernambuki, Kangro Tartu-sarja, Viilep Meki (*alias* Paul Viidingu) kuju ja muu sellise kohta.

Keele ja Kirjanduse ankeedivastuses, millele Kangro vihjab, seisab lõik:

Kolmandat korda tulin värsside juurde 1932. aasta kevadel. Olin ajateenija sõdur Petseris. Töökomando kantseleis kirjutajakohal oli palju vaba aega ja vangi elu. Vahtisin kasarmuaknast välja ja

kirjutasin esimese soneti puuris rabelevast tügrist. Sügisel töötu haritlasena Tartus lugesin seda ja veel mõnda valminud luuletust BA-le. . .

Siinkohal pean natuke õiendama. Kindlasti oli see nii, et ta sügisel Tartus luges. Aga tegelikult oli ta luuletused juba enne Tartusse (või Jõgevale) saatnud.

Petseri-periood näib Viidingule endale tähtis olnud ja just sinna on ka Betti Alver talle 13. mail 1932 lähetanud kaardikese, millel seisab:

Meteoroloogias oleks niipalju mainida, et kipub jälle uduseks minema. Poeesiast seda, et siin mail daamid luulet kuulates sapikivi-ataake saavad ja minestavad.

Proosa ent on järgmine: istun Corsos hirmsas hingehädas ja pean aru, kuidas siit minema saaks.

BA

Tänu sonettide eest. Parim on siiski too asi tügrist.

Usun kindlalt, et Paul Viiding mingil moel ei vältinud teadlikult Talviku nimetamist. Nii palju kui ma iganes mäletan, rääkis ta Talvikust — oma noorpõlvepäevade kaaslasest — suurima soojuse ja armastusega. Kust mujalt sai meisse lastesse tollal tekkida uhkusetunne, et Talvik oli oma juuresolekuga vääristanud meie isa elu, isegi nagu meie elu. Tegelikult oleme kohtunud — 1944. aastal käisid Betti Alver ja Heiti Talvik Peedul Viidinguid külastamas (vist põikasid sisse jalgsirännakult Pühastesse) ja meie, lapsed, olevat laulnud Peedu õuemurul neile omatehtud laulu “Kui tuleks suvi, rahuaeg ja selle keskel pühapäev. . .” Ise ma mäletan sõbralikku Betti Alverit meie Tallinna kodus külas (nüüd tean, et see oli käigul vangimaja ukse taha). Olen kuulnud ka juba legendiks muutunud käigust, mille Viiding ja Sang teinud Alverri juurde Pühastesse pärast Talviku vangistamist. “Ärge hakake saatana advokaatideks,” öelnud Alver.

Mõnes mõttes oli Paul Viiding pehme ja mõjutatava inimese musterkuju. Paul Viidingu isiklik pehmus, järeleandlikkus, ka absurdsete koormate kanda võtmise suutlikkus olid väga suured. Aga arvatavasti oli ta — ühe sotsiaalse kandi pealt — otsekui kanapime. Üldises hämaruses kaotas ta oma matemaatikuvõime,

see kanapimedus takistas teda rakendamast oma selget analüütilist mõistust ühiskonnas toimunu puhul.

Paul Viidingu arhiivis on Heiti Talviku autograaf — luuletus “Varemetel”, allkiri *Heiti*, pisut allpool “Käsi, raisk, väriseb”. Isa käega on lisatud dateering: *sügis 1944*.

Varemetel

*Kajakate valgeid laike
virvendamas rohtund müürisakil.*

*Mingi pehme, unenäolik sära
kiirgab mustjast kõdust.*

*Savitolmu rusket
keerutavad tuuleiilid.*

*Kuivand kõrtelt viskub lendu
liblikaid, või on need taevainglid?*

*Tahaks lauldes minna
linnuvidinasse üle pehkind vare.*

*Uitvad pilveriünkad
hõbepurjil riivavad mu laupa.*

27. juuni — oma isa surmapäeva — varahommikul 1962 kuulsin, kuidas isa valju ja selge häälega luges Heiti Talviku luuletust: *Ah, ma teadsin juba noorelt / raheroosk mind rapsab toorelt / ja ma kukun valmimata. . .*

Need olid tema peaaegu viimased selged sõnad.

ARVUSTUS

PAUL JOHANSENI
VIIMANE SUURSAAVUTUS

Paul Johansen. *Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen.* (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Herausgegeben im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Band 14.) Köln—Weimar—Wien: Böhlau Verlag, 1986. 313 S.

“Ma ei osanud kedagi teist leida, kellele oleksin seda vaeva ja tööd ennemini soovinud kui iseendale,” kirjutab Balthasar Russow oma *Liivimaa provintsi kroonika* kolmanda trüki (1584) neljanda osa eessõnas. Heinz von zur Mühlen on need krooniku sõnad võtnud Paul Johanseni siin retsenseeritava raamatu motoks, leides, et seesama mõte on ülekantav ka Johansenile kui kroonika uurijale, sest Johansen tundis kroonikat ja krooniku kodumaad paremini kui keegi teine ning oli niisuguseks ettevõtmiseks lausa kutsutud.

Zur Mühleniga tuleb nõustuda. Võib tajuda otsekui hingesugulust nende kahe tallinlase, kahe Tallinna patrioodi vahel, kellest üks oli keskja varauusaegse Liivimaa väljapaistvamaid kroonikuid, teine keskaegse Eesti, eriti aga Tallinna ajaloo vahest kõige teenekam uurija. Ajaliselt lahutab mehi ligi neli sajandit, kuid ühtviisi elasid mõlemad murrangulisel ajal ja põhivaenlanegi tuli samast suunast. Krooniku eelis oli, et ta sai oma elu elada kodulinna, Johansen pidi sealt lahkuma parimas loomeeas, kuid temagi süda jäi Tallinna.

Balthasar Russowi kroonika on ajaloolastele ja laiemalegi avalikkusele hästi tuntud. Vaevalt võib leida vähegi põhjalikumat Eesti ajaloo ülevaadet, kus poleks seda tsiteeritud. Kahel korral on kroonika täielikult eesti keelde tõlgitud (Karl Leetberg 1920–1921; Dagmar ja Herman Stock 1967, uustrükk 1993). Alahindamata varasemate uurijate,

tõlkijate ja editeerijate tööd, leidis Paul Johansen pikemaagesetele tähelepanekutele toetudes siiski, et krooniku päritolu ja elukäik, kroonika tekkelugu ja allikad vajavad senisest hoopis detailsemat käsitlemist ning et allikandmed seda ka võimaldavad. Nii saigi Johanseni viimaseks suuremaks tööks monograafia Russowist, mille lõpuleviimisele tõmbas aga kriipsu peale surm 19. aprillil 1965. Järele jäi mahukas materjalikogu ja lõplikult viimistlemata, märkustega varustatud käsikiri.

Osalt jõudis Johansen oma uurimistulemusi siiski juba tutvustada. Nii kirjeldas ta ühes teises seoses pikemalt Balthasar Russowi õpinguid ja viibimist Saksamaal aastail 1558–1562 ning andis ühtaegu teada, et Russow oli eestlasest veovoorimehe poeg, kelle sugulased elasid talupoegadena maal (vt Paul Johansen. “Die Legende von der Aufsegelung Livlands durch Bremer Kaufleute.” — *Europa und Übersee: Festschrift für Egmont Zechlin*. Hamburg: Hans Bredow-Institut, 1961, lk 58–61). Lähemad üksikasjad ja tõendused lootis Johansen peatselt esitada eriuurimuses, mille valmimine siiski ülikooli õppetöö ja halveneva tervise tõttu viibis.

Pikemalt kõneles Johansen teemal “Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö” Eesti Teaduslikus Seltsis Stockholmis 4. mail 1964. Ettekande tekst, mille oli eesti keelde tõlkinud Evald Blumfeldt, ilmus ajakirjas *Tulimuld* (1964, nr 4, lk 252–260).

Nii sai Paul Johanseni mõneti sensatsioonimaiguline avastus kuulsa krooniku eesti päritolust üldisemalt tuntuks, sellele viidati erialases kirjanduses ja seda esitati teatmeteostes. Jaan Kross lähtus sellest oma Russowi-romaanis *Kolme katku vahel* (I–IV, 1970–1980), teadvustades seda mõjuvalt kõige laiemale lugejaskonnale. ENE 7. köites (Tallinn, 1975, lk 6–7) esineb Russow juba kui eesti kroonik.

Ometi oli asjal tõsine iluviga juures. Puudusid täpsemad viited allikatele ja seega võimalus kõiki Johanseni argumente kontrollida. Johanseni arvamused leidsid toetajaid, kuid niikaua kui need ei olnud esitatud nõutavas teaduslikus vormistuses, oli põhjust ka reserveeritumaks suhtumiseks.

Kahtlevalt ja pigem eitavalt suhtus Russowi eesti päritolu võimalusse Küllike Kaplinski, kelle arvates krooniku isa võis olla hoopis sakslasest kullassepp Symon Russenberg. Tema *Keele ja Kirjanduse* toimetusele 1982. aastal pakutud vastav artikkel jäi aga aastateks seisma ning ilmus alles 1988. aasta veebruarinumbri, peaaegu aasta pärast seda, kui ajakiri oli (1987, nr 3) ära trükinud Jaan Krossi Kreuzwaldi-päevadel Tartus 27. detsembril 1986 peetud ettekande “Balthasar Russow — ajalugu ja romaan”. Kross leidis, et Russowit tuleb pidada eesti kirjameheks ja tema kroonikat eesti kirjanduse vanimaks klassikaliseks

teoseks. Siit hargnes läbi *Keele ja Kirjanduse* kuue numbril ulatuv sõnarohe dispuut, milles lisaks Küllike Kaplinskile oponeeris Krossile ka Elina Öpik. Mõttevahetusest osavõtjad ja asjahuvilised jäid aga ikkagi ootama Johanseni raamatu ilmumist.

Paul Johanseni surma järel jäi uurimuse trükkiaandmise ülesanne tema järeltulijale Hamburgi ülikooli Hansa ja Ida-Euroopa ajaloo õpetoolil Norbert Angermannile. Tema akadeemilise töö koormus ei lubanud aga seda lõpule viia. Hiljem võttis asja otsustavalt ja tänuväärsest ette muudest kohustustest vabanenud Heinz von zur Mühlen, kelle varasemaks teeneks oli olnud see, et ta jätkas Johanseni algatatud monograafiat Tallinna sakslastest ja mitesakslastest ning avaldas selle 1973. aastal. Zur Mühleni täienduste ja selgitustega jõudis nüüd rohkem kui 30 aastat oodatud Russowi-raamat Balti Ajalookomisjoni soliidses allikate ja uurimuste sarjas lõpuks ometi teaduslikku käibesse.

Juba põgus tutvumine raamatuga veenab, et tegemist on kapitaalsete tööga, mis jätkuna autori varasematele monograafiatele kuulub meie ajaloo historiograafia kullafondi. Võime järjekordselt nautida Johanseni isikupärast kujundlikku esitusviisi, tema oskust näha üksikfakte omavahelistes seostes ja laiemas kontekstis, esimesel pilgul kõrvalisena näivaid ekskursse, mis pakuvad ootamatult täiesti uudseid lahendusi. Tihedat allikandmestikku esitab Johansen moel, mis paneb lugejat autori mõttekäike põnevusega jälgima, kutsub kaasa mõtlema ja arutlema. Kuivõrd käsikirja jäi autori enda poolt lõplikult viimistlemata, on paratamatult teatud ebaühtlus. Tundub, et päris lõpuni pole arendatud 1315. aasta näljahäda allikate teemat, mitmekülgsem võiks olla ka toomapäeva legendi käsitlus. *S. Thomas auendt* muide ei tähenda tõenäoliselt mitte toomapäeva õhtut, vaid päeva enne toomapäeva (20. dets.).

Raamat koosneb kolmest osast, mille pealkirjad on "Kroonika ja selle allikad", "Balthasar Rüssowi elulugu" ning "Kroonika ja selle mõju". Esimene osa on põhiselt tekstoloogiline analüüs, alusmüür kroonika teksti mõistmisel. Johansen on suure hooole ja täpsusega kindlaks teinud Russowi kasutatud käsikirjalised ja trükitud allikad, kusjuures ta annab ka kõigi nende lühisiseloomustuse. Et Russow on tundnud ja kasutanud suuremat osa teadaolevatest Vana-Liivimaa ajaloo teostest, siis omandab Johanseni käsitlus üldisema historiograafilise vaatluse ilme, pakkudes seejuures rohkesti uudseid teadmisi ja oletusi.

Veelgi kujukamalt avaldub Johanseni eruditsioon seal, kus kõne all on vähetuntud allikmaterjalid. Nii loendab ta üksahaaval Russowi refereeritud Tallinna rae dokumente, leiab kroonika tekstist koha, mis pärineb Bremeni raekoja seinatahvlilt, samuti jäljed kaotsi läinud Pirita kloostri kroonikast. Viimase kohta ütleb Johansen, et seda pole seni

veel kuskil käsitletud (lk 54). Omal ajal oli see tõepoolest nii, nüüd oluks siin küll väljaandja kommentaar tarvilik, sest kloostri kroonika või kroonikalaadse kirjutise olemasolu jõudis vahepeal trükkisõnas esimesena oletada Küllike Kaplinski (*Horisont*, 1980, nr 1, lk 18–19). Vahe on aga selles, et Johansen pidas Russowit mainitud kroonika kasutajaks, Küllike Kaplinski mitte.

Raamatu teise osa kandvaks probleemiks on krooniku eesti päritolu, mis seab kogu kroonika sootuks uude valgusesse. Üksikasjaliselt on umbes 100 leheküljel kirjeldatud kõik krooniku eluetapid — isa koduküla, sünd Tallinna “marstallis”, kasvu- ja noorusaastad Kalamajas ning õpilasena linnakoolis, studium Stettini pedagoogiumis, elutöö Püha-vaimu eesti koguduse pastorina, kolm abielu, tõus Tallinna kõrgkihti. Mõistagi on kõik reeglipäraselt dokumenteeritud, ja jääb oponentide otsustada, kas lugeda autori põhjendusi küllaldaseks või mitte. Genealoogilised andmed, mis esitatud koguni sugukonnatabelina, võivad üksikult võttes vastuväiteid tekitada, ka kolme aadliku tunnistusi krooniku põlvnemisest eesti talupoegadest võib endistviisi tõlgendada pigem laimuna. Aga väga kaalukas on ka kroonika üldine aadlivastane ja alamkihtide hädasid mõistev suunitlus, erandlik kogu balti kroonikakirjanduses. Ülitõsiselt võetavad on Johanseni osutused passustele, mis kõnelevad veritasust ja voorimeestest ning on hästi seletatavad Russowi elukogemustega. Lisada võib veel, et vabatalupojad tulevad kroonikas ette kuidagi rõhutatult, mis võiks samuti seostuda krooniku endaga — tema isa pärines arvatavasti Kurgla küla vabatalunikest ja Rootsi ajal said Russowi sugulastest seal “kuningatalupojad”.

Krooniku perekonnanime õigeiks vormiks peab Johansen *Rüssowit*, arvates nime tähenduseks sõna *rüss*, gen. *rüssa*, Wiedemanni sõnaraamatu järgi ‘rusikanukk’ (*Knöchel der Faust*). Russow ise kirjutab nii *Rüssow* kui ka *Russow*, mille kohta Johansen märgib, et alamsaksa keeles jäi metafoonia (*umlaut*) kirjas sageli märkimata. Russowi poeg Balthasar *jun.*, kes muide ainsana Russowi lastest täisikka jõudis, oma kergemeelsusega isale aga palju muret valmistas, nimetab end *Russowiks*. Kuivõrd viimane vorm ka kirjanduses üldiselt valitseb, ei peaks vahest sellest tingimata loobuma. Perekonnanimede eri variandid esinevad üldse küllalt sageli ja ühe või teise vormi eelistamine on tihti vaieldav või isegi maitseasi.

Ebaselgeks jääb Johanseni käsitlusest Russowi sünniaasta. Ka Heinz von zur Mühlen ei anna kindlat vastust, leiab aga, et usutavasti oli see pärast aastat 1534, ja osutab ordumeister Hermann von Brüggene (1535–1549) esimestele ametiaastatele.

Raamatu kolmandas osas vaatleb Johansen Russowit kui humanismi esindajat Liivimaal, kroonika kirjutamise otsesemaid ajendeid, kroonika kui ajaloo teose iseärasusi, tugevaid ja nõrku külgi, krooniku toetajaid, vastukirjutusi ja mõju järglastele. Johansenile iseloomulik on alustamine laiemalt foonilt, ülevaatega Liivimaa lülitumisest Öhtumaa kultuuriruumi ja saksa humanismi üldisema tutvustamisega. Võrreldes eelnevatega on see osa vajanud kõige rohkem väljaandja-toimetaja täiendusi, mis siiski Johanseni tekstiga hästi seostatud. Lugeja huvides on Heinz von zur Mühlenile kuuluvad kohad täpselt ja selgelt tärnikestega eraldatud.

Suur töö on tehtud ja see on kahtlemata tähtis etapp 16. sajandi keskse kroonika ja selle autori käsitlemisel, samuti kogu Eesti vanema kultuuriloo sügavamal mõistmisel. Ühtaegu tuleb rõhutada, et Johansen ei pidanud oma tööd sugugi lõplikuks ja viimaseks sõnaks Russowi uurimisel, vaid nägi selles ka eeltööd järgmisele olulisele sammule — Balthasar Russowi kroonika tekstikriitilisele väljaandele, milles oleks esitatud, kõrvutatud ja kommenteeritud kõik kolm krooniku eluajal ilmunud trükki. Paul Johanseni raamat tõestab, et niisugune uus teaduslik editsioon on tarvilik, ja see ülesanne jääb ootama tegijat.

Sulev Vahtre

MÖÖDA MÕISAID KOOS JUHAN MAISTEGA

Juhan Maiste. *Eestimaa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur in Estland.* Tallinn: Kunst, 1996. 456 lk.

Oma esimese mõisareisi, kui seda nii nimetada võib, tegingi koos Juhan Maistega. See oli 1976. aasta septembris: olime just mõlemad äsja ülikooli lõpetanud ja esimesi nädalaid tööl tollases Restaureerimisvalitsuses. Mulle oli seal kõik veel üpris võõras, aga Juhan oli selles asutuses teinud läbi ka oma praktikaaja. Tookord oli ta sattunud Helmi Üpruse käe alla ja alustanud tegelemist mõisatega. Seni oli ta need läbi käinud endise Keila kihelkonna alal, nüüd seisis tal ees ülejäänud Harjumaa mõisate arvelevõtmine.

Sõitsime Tallinnast välja Jöelähtme suunas — mõttekaim näis alustada päris linna külje alla jäävast Maardu mõisast. Et meil polnud korralikke kaarte, pidasime esialgu mõisasüdameks üht teeäärset põlliste hoonetega talu, sealt juhutati meid aga hoopis edasi tühjaksjäänud koolimaja juurde. See too mõis oligi. Paar kilomeetrit eemale jäävas Kostivere mõisas, kuhu sel päeval samuti jõudsimme, saime lahkete kontorinaiste käest kasutada kimbu kummagi hoone jooniseid, ja sel ajal, kui Juhan ehitiste kohta ankeete täitis, püüdsin mina nende põhiplaane kalkale kopeerida. Maardu härrastemaja plaan on nüüd ka Juhan Maiste hiljuti ilmunud raamatu *Eestimaa mõisad* 71. leheküljel leida — mine tea, on see sündinud tolle kunagise kalkakoopia või hoopis mõne muu aluse järgi, kuid mulle meenutab see eeskätt seda väljasõitu täpselt kakskümmend aastat tagasi.

Kunstiakadeemia professori doktor Juhan Maiste koostatud mõisaraamat on kaheldamatult suurejooneline ettevõtmine nii autori, kirjastuse kui ka trükikoja poolt. Oma mitmes keeles teksti, rohkete värvifotode ja hulga joonistega jätab see kaaluka mulje, ja pealegi: kas kõik need lossid, pargid, kunstiteosed, millest seal pilte või juttu, üldse ongi Eestis — nii uudne ja avastuslik näib kogu materjal. Võiks arvata, et poetada mõnd kriitilisemat sõna selle jauni ettevõtmise kohta oleks patt — juba ainuüksi mahukuselt mõjub see monograafia omamoodi mustertööna, igal juhul kõlavaima kaitsekõnena, mis siinsete mõisate arhitektuuripärandile kunagi peetud. Tunnustused tehtud töö eest pole jäänud tulemata, ja eeskätt tänu sellele raamatule on Juhan Maiste nüüd pärjatud ka siinmail kõrgeima auhinna, Balti Assamblee teaduspree-miaga.

Kaunite, rikkalikult illustreeritud väljaannetega näikse sageli aga juhtuvat nii, et põhiliselt vaadatakse neis pilte, teksti ei loe keegi. Ehk on nii Maiste mõisaraamatugagi. Vähemasti on säärane mulje jäänud nende sõnavõtude põhjal, mida olen juhtunud seoses selle raamatuga kuulma või lugema — räägitud on ikka sellest, kui kaunilt Eestimaa mõisamajad ja -pargid selles välja näevad, aga mitte sellest, mida neist on kirjutatud.

Ometi on tegemist tööga, mis lausa kubiseb lahtistest ottest ja ebatäpsustest. Et mitte just kaanepiltidest pihta hakata (näiteks pole ümbrispaberil nähtav Viimsi mõisa vaade sugugi prantsuse kunstnike E.-J.-M. Hosteini ja V.-V. Adami tehtud litograafia, vaid hoopis kohaliku kunstniku Theodor Gehlhaari akvatinta; see, mida selle tagaküljel on nimetatud akvatintaks, on tegelikult akvarell jms), alustagem sissejuhatusest. Kust on näiteks võetud, et esimesed ristiretked jõudsid Eestimaale juba 1206. aastal (lk 10)? Kas autor mõtleb tõesti, et Ivangorodi

kindlust hakati ehitama üheaegselt Narvaga (lk 10)? Mille põhjal väidab ta, et “enamik Eesti mõisaid kujunes välja keskajal, enne 1561.(!) a. puhkenud Liivi sõda” (lk 11)? Kuidas saab olla, et “ühtekokku oli mõisaid Eesti territooriumil enam kui paar tuhat” (lk 12)? Miks nimetab ta Riia arhitekti Heinz Pirangit kunstiajaloolaseks ja miks arvab ta, et tolle koostatud *Das baltische Herrenhaus* ei ilmunud mitte aastail 1926–1930, nagu seisab tiitlil, vaid hoopis 1928–1932 (lk 13)? Olgu kuidas on nende vigaste aastanumbrite või nimedega, kuid mõisate üldarv tuleks igal juhul paigutada hoopis teise suurusjärku: isegi kui kõik rüütli-, kroonu-, kiriku- ja linnamõisad ka nende kõrgeima, Esimese maailmasõja eelse arvukuse juures kokku lugeda, oli neid ainult 1140 ringis. Ja väita, et enamik neist oli kujunenud juba keskajal, on samuti nonsens: ajast enne 1558. aastal puhkenud Liivi sõda on teateid ainult umbes 480 mõisa kohta, kusjuures neist sugugi mitte kõik ei jäänud hiljem püsima.

Ja seda laadi möödalaskmisi võib nelja ja poolt lehekülge hõlmavast sissejuhatuses leida veel ja veel. Kuid meie ees on ju nelja ja poolesaja leheküljeline raamat!

Üks iseloomulikke jooni, mis Maiste sulest pärinevate tekstide puhul on ikka silma hakanud, on tema viis tõmmata uhkeid seostekaari maailma kunstiajaloo kõige kõlavamate nimedeni. Nüüdki teeb ta nendega algust juba sissejuhatuses (lk 12): esimesena on mainitud S. Serlio, siis A. Palladiò, seejärel Cuvilliés ja Riegel kui *Zopf*-stiili esindajad. . . Kuid kes oli too Cuvilliés ja kes oli Riegel? Kuulus François de Cuvilliés ei peaks *Zopf*-stiiliga, nagu sakslased oma 18. aastasaja teise poole varaklassitsismi vahel nimetavad, küll erilistes suhetes olema, sest oli ta ju Müncheni rokokoo peamisi esindajaid ning ka tema poeg sai tuntuks eeskätt isalt jäänud rokokoolike kavandite publitseerimisega. Riegeli-nimelisi arhitekte ei tea ma 18. sajandist aga ühtegi. Tõsi, ühest Rieglit, austria kunstiajaloolasest Alois Rieglit, olen ma ise kunagi kirjutanud mõisaarhitektuuri inventeerimise koondaruandes, kus tõstsin ta esile 18. sajandi teise poole arhitektuuripärandi ühe taasavastajana (Muinsuskaitse Ameti arhiiv, A-514, lk 9) — ega Maiste ometi toda kunstiajaloolast mõtle?

Selliseid tuulest võetud nimesid kohtab raamatus lausa ridamisi. Mille pooldest on tuntud näiteks “saksa 17. sajandi arhitektuuri suurkujud” J. Broebes, J. C. Hindersen ja J. de Bodt (lk 150)? Hinderseni-nimelist arhitekti ei tunne ükski kunstileksikon, Jean le Bodt pole aga oma loomingu järgi mitte 17., vaid hoopis 18. sajandi mehi ning Jean Baptiste Broebes vahest ei sobi 17. sajandi suurkuju nime kandma — pole temalt ju ühtki hoonet säilinud. Või kes on “arhitektuuri teoreetili-

se mõtte arengus olulist osa etendanud" J. Vanrugh (lk 314)? Võib-olla mõtleb autor siin inglasi John Vanbrugh, kes on kirjutanud küll hulga lustmänge, aga mitte ühtegi arhitektuurialast traktaati, ja ehkki ta oma etenduste tarbeks kavandas Londoni Haymarketile teatrihoone, jäi ta ehitusajades amatöörriks. Või kas saab nimetada Chambord'i autorina Leonardo da Vincit, väites ühtlasi, et too on üldse kõige varasemaid keskteljeliselt kavandatud losse (lk 104)? Kirjastuses "Kunst", kus Leonardo elulugu üheksa aasta eest välja anti, võinuks ometi keegi veel mäletada, et Leonardol pole selle kuulsa lossiga küll mingit pistmist, ja üldse: sümmeetriline üldplaneering oli arhitektuuris tuntud vähemasti Mesopotaamiast saati. . . Páris lõbusalt mõjub autori sissekukkumine Hermann Muthesiusega. Nimelt kirjeldab ta 324. leheküljel maja nimega "Englisches Haus", mille Muthesius olevat aastail 1905–1906 Saksamaale projekteerinud: valkjad pritskrohvseinad, tumedad puitdetailid jms. Minu teada polnud Muthesiuse *Das englische Haus* siiski mitte mingi ehitis, vaid hoopis kolmeköiteline trükiteos.

Segadus ühe või teise välismaa arhitekti loominguga võiks vahest tähelepanuta jätta, ent lugu läheb tõsisemaks, kui mängu tulevad siinsed objektid. Kust on näiteks võetud, et Sagadi mõisahoonet ehitas keegi "kohalik ehitusmeister Wall", kelle allkirigi olevat ehitusprojektil näha (lk 64)? Sagadi mõisahoonet projekt on Eesti Ajaloomuuseumis kõigile huvilistele kättesaadav — põhjalikumalgi uurimisel ei õnnestu sellelt leida ei Walli ega ühegi teise ehitusmeistri signatuuri; üksnes mõisa arveraamatute najal on võimalik selgitada, et tegelikult koostas selle hoopiski Tallinna ehitusmeister Nicolaus Vogel, kelle käe all härrastemaja ka aastail 1749–1753 valmis ehitati. Sagadi puhul mõjub kummalisena ka Maiste jutt sealsest "teise korruse saalist, mida kaunistasid suured jalgadele toetuvad kahhelahjud" — minu teada on Sagadi häärber küll alati ühekorruseline ehitis olnud, lugemata mõnd pisikest pööningukambrit.

Või millistel kaalutlustel seob autor enamiku 1760. aastate lõpust kuni 1780. aastateni Põhja-Eestisse püstitatud silmapaistvamatest mõisamajadest üksnes toonase kubermanguarhitekti Johann Schultziga? Oma teises, üle-eelmise aasta lõpul soome keeles ilmunud mõisaraamatus kirjeldab Maiste värvikalt, kuidas too arhitekt, mõõdulatt õlal ja mõõdusirkel käes, olevat liikunud mööda tolmuseid teid mõisast mõisa (Saue, Maidla, Ohtu, Ääsmäe, Roosna-Alliku jm), ning isegi seda, kuidas ta saabus Rägaverre: seal olevat nad mõisaomanikuga kui vanad tuttavad esmalt teineteist õlale patsutanud ja siirdunud seejärel pikkadeks tundideks mõisahoonet kavandama, sellest ühtlasi "avasilmi und nähes" (*Linnoissa kreivien: Viron kartanoita ja kartanokulttuuria*).

Helsinki, 1995, lk 118–126). Tegelikult on Schultzi autorlus leidnud arhiivivandmeist kinnitust üksnes Roosna-Alliku puhul (Maidlas tegi ta ainult üksikuid stukitöid), kuna näiteks Rägaveres ei saaks see kõne alla tulla: viimaseaja uuringutest ilmneb selgelt, et põhiosas on seal tegu juba 17. sajandi lõpul ehitatud hoonega. Ja miks peakski piirduma üksnes Schultziga, kui näiteks Jüri Linnuse uurimustest 18. sajandi ja 19. sajandi alguse maakäsitöölise kohta on teateid lausa kümneist ja kümneist saksa päritolu ehitusalade meistritest, kes täitsid mõisate tellimusi — mida siis nood tegid?

Sangaste, 19. sajandi teise poole mõisatest kõige uhkema puhul väidab autor, et “selle projekteerimisel võeti eeskujuks omaaegne Inglise kuningate üks tähtsamaid residentse — Windsori loss” (lk 316). Selles väites on niisama palju õigust kui lugeda Kadrioru eeskujuks Versailles’ d — hoopis olulisem olnuks Sangaste puhul nimetada mõningaid kaasaegseid briti losse (Peckforton, Minley Manor, Thursley Hall jt) või osutada sellistele hoopis saksa ning tšehhi keelealalt (Anif, Egg, Fischborn, Hluboká, Hrádek jt). Ning kust ometi on ta võtnud, et Sangaste projekteerinud Otto Pius Hippius oli “Berliini päritoluga arhitekt” (lk 336)? Teadupärast oli Hippiuste suguvõsa Eestis juba 18. sajandi keskpaigast peale ja mingil määral voolas tolle arhitekti soontes eesti verdki, sest tema emapoolne vaarisa oli üks varasemaid eesti soost kirjamehi Michael Ignatius.

Ja jälle äpardumine kuulsate nimedega. Mõis, mida vahest kõige põhjalikumalt käsitletakse, Rapla külje alla jääv Hõreda. Jutt keerleb peamiselt sealsete lae- ja seinamaalingute ümber: autor püüab tõestada, et nende autoriks oli kuulus Giovanni Battista Scotti, Itaalias sündinud, kuid peamiselt Peterburis ja Moskvast tegutsenud kunstnik (lk 238–239). Ta püüab seda teha, pööramata tähelepanu isegi sellele, et 1811. aastal signeeris need maalingud kohalik kunstnik Jacob Paridon Neus, kellelt on lähedases laadis kujundatud kuppelruume teada varasemastki ajast, näiteks 1797. aastal maalitud ta niisuguse Väana mõisas. Hõreda maalingud kopeerisid Caesari võidukäiku kujutavat friisi, mille autoriks on itaalia kunstnik Andrea Mantegna — vahest ei peaks sellest ilmingimata järelduma, et ka Hõredal pidanuks ametis olema itaallane, pealegi hoiti seda friisi alates 18. sajandist hoopis Inglismaal, ja üldse oli see tol ajal üks enim reprodutseeritud kunstiteoseid, mida näiteks ka Goethe on ühes traktaadis ülistanud. Lehekülgedel 242 ja 271 on leidnud kordamist kunagi Heinz Pirangi poolt hooletult lansseeritud tees, nagu võinuks Saku mõisahoone autoriks olla Carlo Rossi. Tõsi on, et kuulus peterburglane veetis oma vanaduspäevad Tallinnas, kuid 1832. aastaks, mil ta siia saabus, pidanuks Saku mõisahoone juba ammu valmis olema.

Või on autoril mingeidki tõendeid väita, et Raadi pargi kavandaja on maailmanimega Peter Joseph Lenné — praegu teeb ta seda küll ühtegi viidet andmata (lk 320).

Või vaadake illustratsioone. Nii on mitmel leheküljel pilte mõisadameis leiduvaist skulptuuridest. Omal ajal oli neid mõisates muidugi rohkem, nüüdseks on järel mõni üksik. Saue härrastemaja pargiküljel seisva kauni barokse raidkaju kohta ütleb autor, et see kujutavat Ledat luigega (lk 174). Ometi peaks fotoltki selgelt paistma, et lind, kes surub end vastu poolpalja marmordaami sääri, pole mingi luik, vaid hoopis paabulind. Seega ei saaks kuidagi tegu olla Zeusi armastatu Ledaga, vaid hoopis tema kiiva abikaasaga, võimuka Hera enesega. Viljandi maal Kärstna Kabelimäel leiduva kindralleitnant Reinhold von Anrepi mälestusmärgiks on suur unne suikunud lõvi — selle kohta on Maistel kirjas, et “tegemist on tuntud klassitsisti Thorwaldseni (!) lõviskulptuuri koopiaga” (lk 410). Taanlaselt Bertel Thorvaldsenilt ei tea ma ühtki niisugust skulptuuri, küll aga saklaselt Christian Daniel Rauchilt — sellise lõvi on too modelleerinud kindral Gerhard von Scharnhorsti hauale Berliini *Invalidenfriedhof*’il. Tõenäoliselt polegi Kärstnas tegu koopiaga, vaid Rauchi skulptuuri kordusvaluga.

Ilmselt ebatäpne on Öisu skulptuuride määratlus, sest marmorfiguur, mil vasakus käes madu (ja paremas olnud varemalt tõrvik), pole neitsilik Hestia, vaid hoopis Demeter, põldude ja aedade kaitsja, viljakuse jumalanna (lk 117). Öisust, aga samuti ka Heimtalist ning Karksist juttu tehes võinuks autor sedagi tähele panna, et need valdused polnud Sieversite, vaid Siversite omad — ehkki erinevust ainult ühe tähe jagu, on tegu hoopis eri perekondadega. Leheküljel 49 on foto Padise mõisahoones leiduvast raidkivitahvlist, mis kaunistatud raamatu autori sõnul “Rammide Padise ja kõrvalharude vappidega”. Kas tõesti võivad ühe suguvõsa eri harude vapid üksteisest nii palju erineda, nagu pildilt paistab? Lähemal vaatamisel tulebki ilmsiks, et siingi on eksitud — kolmest vapist on Rammide oma üksnes keskmine, kuna vasakpoolne vapp kuulub Eckedele ja parempoolne Fahrensbachidele.

Mõned mõisad näikse sattunud valesse kohta, nagu näiteks Viru rannikule jääv Aa — sealset härraslamut esitatakse kõige uuemate, selle sajandi algusest pärinevate näidete hulgas (lk 406), kuigi tegu on ühe meie vanima, esialgsel kujul juba 1696–1697 püstitatud mõisahoonega. Või ka Kuusiku ja Audru (lk 277), mida poleks pidanud vaatlema mitte 19. sajandi algupoole klassitsistlike, vaid 18. sajandi keskpaiga mõisahoonete hulgas.

Valesti juhtunud illustratsioone, vigaseid nimesid ja puudulikke aastarve võiks nokkima jäädagi, kuid tegelikult häirib mind rohkem hoopis

muu. Sedavõrd mahukalt raamatult, nagu Maiste monograafia on, oodanuks peamiste arengupõhjuste, -suundade, -tempode märksa selgemat esitamist ja analüüsi. Miks näiteks püsisid mõne piirkonna mõisasüdamed üpris tagasihoidlikena, kui teisel tabab silm valgesambalisi losse lausa iga paari kilomeetri tagant? Kuhumaani ulatus Tallinna meistrite tööväli ja kustpeale oli rohkem tunda juba tartlaste kätt? Või näiteks Riia mõjustusi? Kui kiiresti reageeriti stiilisuundade vaheldumisele keskustes ja kui kiiresti provintsis, mis määral suudeti püsida korrelatsioonis arengusuundadega mujal Euroopas?

Enamik seesuguseid küsimusi jääb autoril vastamata. Või kui, siis üsna lahmides, näiteks kasvõi tolle korrelatsiooni koha pealt: "Asudes küll Euroopa kaugeil ääremail ja olles üldiselt haaratud hoopis teiselaadilistest ühiskondlik-poliitilistest suhetest, ei jäänud kohalikule aadlile, vähemalt osale sellest, tundmatuks Rousseau, Voltaire'i, Montesquieu teosed. Viimaste olemasolule kodustes raamatukogudes viitavad arhiivandmed, kaasaegsete mälestused, memuaarid" (lk 105). Olgu kuidas oli Rousseau ja Voltaire'iga, kuid võinuks ka märkida, et neis raamatukogudes leidis sageli lausa tosinate kaupa mitmesugust ehitus- ja aiakunstialast kirjandust. Mis teid pidi oli see siia jõudnud, milliste autorite milliseid teoseid mingil ajal enim eelistati, sellest Maiste muidugi vaikib. Ehituskunstiga tegelemine oli paljudele aadlikele üheks lemmikharrastuseks, mistõttu ka neid hooneid, mille "arhitektiks" mõisnik ise, on tõenäoliselt hoopis arvukamalt, kui arvustatav raamat paista laseb.

Kuigi Maiste mõonab, et siinne mõisaarhitektuur on muu Euroopaga enam-vähem sammu pidanud, võib mõnedest tema väidetest välja lugeda hoopis vastupidist. Näiteks lugu vabakujunduslike, nn inglise stiilis parkidega — Maiste järgi ilmusid need siinsetesse mõisatesse alles 19. sajandi alul (lk 109), ja veel isegi nii hilise mõisa nagu Kirna puhul märgib ta, et "tollaseid pargikujunduslikke tavasid arvestades puudus kõrghaljastus, kõik oli hoomatav ühel pilgul" (lk 246). Selliste avalduste peale ei oska muud kui õlgu kehitada, sest minu teada pääses inglispärane pargistiil Eestis võidule juba 18. sajandi kolmanda veerandi lõpuks. Kuis sai see hiljemaks jäädagi: niiviisi ilmutaski pargikunstis end pööre rokokooilt klassitsismile. Ja ega see pelgalt madala haljastuse kõrghaljastuse vastu vahetamist tähendanud — ühe baltisaksa literaadi, Garlieb Merkeli sõnul olnud prantsuse stiilis aiad kui monarhiad, kuna inglise stiilis mõjunud nende kõrval kui vabariigid: "Iga tüvi kasvab seal täies jõus ja võib sirutada oma harusid nii üles kui harali, just nagu tema sisemine tarve nõuab."

Või mõisaarhitektuuri jaoks sedavõrd iseloomulikust nähtusest nagu neogootika. Nii on Padise mõisa 1836. ja 1856. aastaga dateeritud kõr-

valhoonete kohta lehekülgedel 49–50 väidetud, et need ongi ehitised, “mille neogooti arhitektuuri elemendid (raiddetailid, teravkaared) on varaseimad Eestis ning arvatavasti inspireeritud suhteliselt vara tärganud huvist paiga mineviku ja kloostrivastu”. Väide mõjub kummaliselt, sest mõnest siinsest mõisast (nt Keava, Seli jt) on neogooti stiilis ehitisi teada juba 1760. aastaist. Vähem kummalisena ei kõla ka autori oletus, nagu võinuks Ingliste mõisas leiduva neogooti kujunduses võlvi näol olla tegemist “17. sajandi vastureformatsiooni-aegsete meeolude ja arhitektuurivõtete veidi hilinevad, kuid teadliku rakendamise” (lk 64–65). Kui mingitki arhitektuurstiili vastureformatsiooniga seostada, võiks see olla üksnes barokk ja sedagi ainult Poola-aegses Lõuna-Eestis, aga mitte Lõuna-Harjumaal Rapla külje all. Ajuti on tunne, nagu autor ei teekski vahet ehtsa ning võltsgootika vahel — saab siis näiteks väita Kehtna mõisa kunagise sepikoja kohta, mis küll oma väliskujult tõesti mõnevõrra orduaegset kabelit meenutas, et see “ehitati üles keskaegsetest varemest” (lk 183)?

Võiks arvata, et põhjalikumalt on autoril läbi kirjutatud need osad, kus käsitletud mõisaansamblite planeeringut. Vastavateemalises kandidaaditöös (1984) piirdus ta Põhja-Eesti mõisatega ja vist seetõttu ei leia ka peatükist “Ansambel kui valgustusajastu kultuuripeegeldus” peaaegu ühtegi näidet Lõuna-Eestist (v.a Õisu). Viimaste väljajätmist ei põhjenda ta õigupoolest millegagi — kui mitte lugeda selleks järgmise peatüki alul (lk 150) poetatud teesi, et Lõuna-Eestis kontsentreerus areng ligi sada aastat hilisemasse perioodi. Seda väidet ei saa paraku päris tõsiselt võtta — vähemasti 1760. aastate lõpuni, kui polnud veel alanud Põhja-Eesti mõisate kiirem rikastumine viinapõletamise arvel, oli ehitustegevuslik raskuskaal veel Lõuna-Eesti mõisates (nt Ahja, Luua, Saare, Rasina, Väimela, Helme, Vana-Antsla, Rogosi, Raadi, Vastseliina, Audru jt) ja ka pärast seda ei vaibunud see neis ju päriselt. Samas on autor Põhja-Eesti mõisategi hulgas unustanud mainimata mitmeid planeeringult huvitavaid — näiteks Kloodi ja Uniküla Virumaal, Kloostrimõisa, Sutlepa ning Päre Läänemaal jms. Millised olid aga peamised põhjused, et erinevate hoonete paigutus mõisasüdameis ajapikku sedavõrd põhjalikult muutus, jääb autoril lahti mõtestamata — on võimalik siis tõsiselt võtta näiteks karjalautade puhul välja öeldud teesi, et kui 18. sajandil oli karjakasvatus veel “paiguti väärakas”, siis 19. sajandil juba vääritu tegevusala (lk 107)?

Komistades seda sorti lapsustele, ei pääse ma mõttest, et vahest on midagi lahti olnud juba allikate kasutamiseks. Rohked arhiivi- ja kirjandusviited iga peatüki lõpul jätavad esmapilgul küll üpris soliidse mulje — mõõdalaskmised tulevad ilmsiks alles lähemal tutvumisel. Ma

ei räägi sellest, et mitmegi viidatud töö pealkiri on antud vigaselt või on viidatud valedele lehekülgedele, aga kuidas saaks siit leitud viite järgi minna Eesti Ajalooarhiivi otsima näiteks Tähtvere mõisahoone projektjooniseid (lk 326) või näiteks ka 1726. aastast pärinevat Maardu mõisahoone kirjeldust, sest sellegi viide on vale (lk 66)?

Üllatuslikult on autoriks, kellele kõige tihedamalt toetutakse, miitavlane Wilhelm Siegfried Stavenhagen. Tema koostatud Baltikumi vaadete albumist pärinevad tekstid hõlmavad raamatus tervelt 17 tiheda kursiivkirjaga täidetud lehekülge. Valides neid lõike, võinuks ometi tähele panna, et tegelikult polegi need kõik Stavenhageni kirjutatud — näiteks Väana mõisa ülevaatele on alla kirjutanud hoopis C. Hoheisel, Põltsamaa omale C. von Ferrieri, Heimtali omale J. von Sivers jne. Õigupoolest on vale juttu teha Stavenhageni “terasgravüüridestki” — tegelikult Stavenhagen ju üksnes joonistas, kuna graveerijaiks olid siiski G. G. Lange, J. Poppel, W. Knopfmacher jt. Tagatipuks on osa neid gravüüre ja kirjeldusi ka valesti dateeritud — näiteks Heimtali vaade sündis Stavenhagenil juba 1857. aasta septembris, mitte aga 1867. Viimati nimetatud pildi sünniaega oluks kasulik teada kasvõi Heimtali “jahilossi” (Maistel märgitud ekslikult viinaköögiks) täpsemaks dateerimiseks — nimelt on ühelt gravüüri jaoks tehtud eskiisilt selgelt näha, et ehitustööd olid sel ajal parajasti pooleli.

Sagedasti on osutatud ka August Wilhelm Hupelile, nii et võiks arvata, et vähemasti mõisaarhitektuuri seisukohalt on too viljakas autor nüüd ometi kord läbi võetud. Kuid võta näpust — kõigil 22 korral, mil Hupelit mainitakse, on kõne all ikka üks ja sama teos, nimelt *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* (1774–1782, lisakõide 1789). Ise arvaksin küll, et Hupeli mitmekesise toodangu suhtes on too töö kui jäämäe tipp ning mõisate ehituspärandit silmas pidades oluks ehk kasulikumgi läbi vaadata eeskätt need artiklid, mis laiali *Nordische Miscellaneen*-kõiteis — mitte ainult, et mitmedki nähtused, millele Maiste on vaid umbkaudu vihjanud, saanuksid seeläbi selgemad piirjooned — mõni mõisahoone ja -park leidnuks lõpuks ka autori!

Teisi autoreid Stavenhageni ja Hupeli kõrval on sattunud viidetesse hoopis juhuslikumalt. Näiteks otsisin asjatult C. von Roseni nime — teadupärast on tema koostatud *Bau-Handbuch für Landwirthe in Ehst- und Liefland* (1851), ainus spetsiaalselt siinsete mõisnike tarbeks välja antud ehituskäsiraamat, ning oleks kohatu arvata, et selle mõjustusi poleks meie mõisaehituses näha. Või näiteks ka Johann Hermann Zigrat, siinse aiakunsti klassikut. Eespool juba vihjasin Jüri Linnuse uurimustele 18. sajandi–19. sajandi algupoole maakäsitöölised, kuid näiteks 17. sajandi osas on asjakohaseid töid kirjutanud Arnold Soom — mis-

kipärast pole neidki kasutatud. Ja ehkki autor ikka ja jälle rõhutab kolme omaaegse Balti provintsi kultuuriloolist seotust, ei ole ta Pirangi omaaegse üldkäsitluse kõrvale otsinud ühtegi uuemat tööd Läti mõisaarhitektuurist, isegi Läti ala mõisate nimed on tal endistviisi veel saksaakeelsed. Ometi on läti kunstiajaloolased just mõisatega tegelemisel olnud viimasel paaril kümnendil eriti viljakad (R. Bēms, D. Bruģis, I. Janele, I. Lancmanis, O. Spārītis jt), kusjuures üks nende ühistöid, suur ja põhjalik Eleja kataloog (Rundāle 1992), on oma tasemelt koguni vist baltisaksa mõisaarhitektuuri senise uurimise tipuks.

Ehkki raamatu saatesõna on autori poolt dateeritud 1994. aasta juuniga, leidub viiteid uuematele, isegi 1980. aastail ilmunud töödele üpris vähe, kõnelemata viimasesse kümnendisse jäävaist väljaandeist nagu näiteks Hubertus Neuschäfferi koostatud raamat *Schlösser und Herrenhäuser in Estland* või ka Eesti Ajalooarhiivi eestvõttel välja antud teatmeteos *Eesti mõisad*. Mul endal näikse selles osas küll vedanud olevat — vist ongi hilisemaid töid, millele raamatus viide, üks mu 1992. aastal ilmunud artikkel rootsiaegsest mõisaarhitektuurist (lk 14). Või kas see ongi vedamine? Sest esiteks kandis kogumik, kus too artikkel ilmus, mõneti teistsugust pealkirja, kui see Maistel märgitud, teiseks ei ilmunud see mitte Kielis, vaid hoopis Stockholmis, ja kolmandaks polnud see ka nii hullude kirjavigadega, kui Maiste raamat paista laseb.

Olgu kuidas mainitud puudujääkidega on, ei taha ma ometi väita, et *Eestimaa mõisad* oleks raamat, mida ei kõlba reisile minnes kaasa võtta. Pole põhjust peljata, et mõni oluline objekt oleks sealt välja jäänud või et hoopis valedesse kohtadesse juhatataks. Nagu autor ka ise tõdeb, on talle selleks tugeva toe andnud juba aastail 1976–1980 omaaegse Restaureerimisvalitsuse jõududega teostatud mõisaarhitektuuri inventeerimine. Tollele üritusele omistab Maiste sulg lausa dissidentliku sära: “Ajalt, mil kauged kunstimaad olid sama hästi kui lukus, sõideti kevaditi välja mõisatesse. Moodustasime otseku mingi vennaskonna, tegelesime pea lubamatuga” (lk 10).

Ometi on Maiste oma mälestustegagi parasjagu hooletu. Nii loetleb ta hulga inventeerijaid, kes “nelja aasta vältel liikusid Eestimaa tolmustel teedel” (lk 14), kuid unustab nende hulgast välja kõige teenekama, Rakvere muuseumi mehe Helmut Joonuksi, kes käis üksipäini läbi nii Lääne- kui ka Ida-Virumaa ja samuti Järvamaa mõisad. Või nimetab inventeerijana hoopis Veljo Rannikut, kes ei olnud inventeerija — teab arvustatava raamatu autor ja tean minagi, et Veljo Ranniku oli alustanud mõisahoonestuse arvelevõtmist juba palju aastaid varem ühestki uurimisprogrammist sõltumatult ning ainult tema loomupärane tagasihoidlikkus takistas tal seda hiilgavat andmebaasi, mille ta aastail 1977–1978

ka Restaureerimisvalitsusele üle andis, nimetada teistmoodi kui "Mõisate esialgne ülevaade". Eeskätt just Ranniku materjali taustal sai ilmsiks, kui võrd ebahütlase tasemega olid nood ankeedid, mida erinevad inventeerijad kokku tõid — neid sai kõlama panna alles pärast seda, kui kogu nende andmestik polnud mitte üksnes süstematiseeritud, vaid paljud paigad lausa uuesti läbi käidud. Alles seejärel sai hakata andma hinnanguid, teha statistilisi kokkuvõtteid, otsida arhiividest võrdlusmaterjali, esitada osa hooneid arhitektuurimälestistena kaitse alla võtmiseks jms. Kummalisel kombel pole Maiste ühtki neist töödest maininud ja nõnda jääb ainsaks inventeerimisega seotud materjaliks, millele raamatus osutatakse, ta enda poolt koostatud ankeet Kumna mõisa kohta (lk 253). Õigupoolest võinuks seegi viide ära jääda — nii nagu näiteks Tallinna Merepuiestee alguses paikneva neoampiirse Vene Kultuurikeskuse dateerimiseks 20., aga mitte 19. sajandisse piisab pelgalt ühest ringist ümber selle hoone, võinuks Kumna uuemat häärberitki 20. sajandisse dateerida üksnes selle tagaküljele korra pilku heites.

Ants Hein

ELU KUI EESTI SAAGA

Einar Sanden. *An Estonian Saga*. Cardiff: Boreas Publishing House, 1996. 400 pp.

Ei juhtu just iga päev, et kaante vahele jõuab mõni inglise keeles kirjutatud Eesti-teemaline raamat. Walesis elutseva eestlasest ajaloolase ja kirjamehe Einar Sandeni raamat on väärt huvi pakkuma ka rahvusvahelisele lugejaskonnale.

Einar Sanden (Fred-Einar Ein) on sündinud 8. septembril 1932 Tallinnas ohvitseri perekonnas. 1944. a septembris põgenes ta koos emaga Eestit taasokupeeriva Punaarmee eest üle Läänemere. On elanud mitmel pool Lääne-Euroopas, viimasel ajal peamiselt Walesis ja Kataloonias.

An Estonian Saga (Eesti saaga) on Sandeni neljateistkümnnes raamat. Ta esimene raamat, luulekogu *Tuul üle Andaluusia*, nägi trükivalgust juba 1954. aastal. Ka järgmiseks teoseks oli luulekogu (*September*, 1959). Veel on autor kirjutanud komöödiad ja viljelnud publitsistikat.

Einar Sandeni loomingu kaalukama osa moodustavad romaanid. Neist esimene, pealkirjaga *Ungari sügis*, avaldati 1959. aastal. Sandeni romaanides domineerib dokumentaalne element, mis kombinatsioonis autori fantaasiaga annab teinekord üsna intrigeerivaid seoseid ning sündmusteahelaid. Autori dokumentaalromaanid käsitlevad peamiselt okupeeritud Eesti temaatikat. Samas iseloomustab tema loomingut tugev uurimuslik taust ning erakordselt suur informeeritus asjadest, millel on kombeks saada tuntuks tagantjärele. Nii näiteks sündis romaan *KGB kutsub Evet* (Stockholm, 1968) pärast seda, kui Sanden oli VEKSA kaudu 1965. aastal külastanud Eestit. *KGB kutsub Evet* on tõsieluline lugu "Inturisti" giidist Irja Trummist, kel õnnestus väliseestlasega abielludes Rootsi pääseda ja seeläbi KGB kütkeist vabaneda. Raamat ilmus ka ingliskeelses tõlkes. Dokumentaalromaan on ka *Mitme näo ja nimega* (Cardiff, 1978), kus on juttu Rootsi sokutatud ja seal hiljem Nõukogude spioonina paljastatud Tartu ülikooli professorist Juhan Tuldavast — selles loos oli ka autoril oma osa.

Žanriliselt võib *Eesti saaga* liigitada tugevate uurimuslike sugeme- tega biograafiliseks romaaniks. Lisaks arhiivmaterjalidele on autor küsitlenud ligi sadakonda inimest, keda raamatu lõpuosas kaasabi eest tänatakse. Muude allikate osas, v.a Ljubov Rimmi ja Evald Miksoni mälestused, jätab autor lugejad teadmatusse. Ajaloohuvilisele lugejale on teksti jälgimisel suureks abiks isikunimede register. Väga väärtuslikud on ka mitmesuguste tegelaste kohta ära toodud eluloolised andmed.

Üheks autorile enam huvi pakkunud persooniks on kahtlemata Karl Säre. 1982. aastal avaldatud romaanis *Süda ja kivid* (Cardiff, 1982) on Sanden võtnud vaatluse alla kunagise EKP I sekretäri sündmusterohke elukäigu ning pakkunud välja võrdlemisi fantastilise seletuse Säre salapärasele kadumisele. Teatavasti toimetasid sakslased Säre 1942. aastal Kopenhaagenisse, kus ta esines kohtus tunnistajana Nõukogude agendi Johannes Eltermanni mõrvajuhtumi arutamisel. Eltermann, keda peeti reeturiks, tapeti ühisjoomingu käigus 23. veebruaril 1936 Kopenhaageni lähedal asuval Amageri saarekesel. Teisele Eesti kommunistile, Johannes Meeritsale, mõistis Taani kohus 22. märtsil 1942 eluaegse vanglakaristuse, kolm taanlastest abimeest pääsesid väiksema karistusega. Pärast kohtuprotsessi kadus Säre jäljetult. Kuigi *Gestapo* teatel hukati Säre vahetult pärast kohtuprotsessi, pole tänapäevani suudetud tema väidetava hukkamise aega ega kohta kindlaks teha.

Ka *Eesti saagas* on Karl Särest palju juttu, kuid tema on siiski kõrvaltegelane. Peategelaseks on Evald Mikson, kelle elukäigu vaatlemise kõrval antakse ulatuslik ülevaade Eesti ajaloost XX sajandil. Eriti suurt tähelepanu on pööratud Eesti iseseisvumisele, okupeerimisele ja eesti

rahvast tabanud repressioonidele. Inglisekeelsele lugejale mõeldud väl-jaande puhul on see ilmselt paratamatu. Poliitilise ajaloo kõrval on oma-jagu juttu ka Eesti spordi ajaloost, sest Evald Mikson, keda sportlaste seas hüüti "Mikiks" ja "Saja käega meheks", oli Eesti jalgpallikoondise värvavaht.

Elukutselt oli Mikson aga politseinik nagu ta isagi, teenis vahepeal president Pätsi ihukaitsjana ja hiljem Poliitilise Politsei (polpoli) ametnikuna. Selles ametis tuli tal osaleda näiteks vabadussõjalaste Kadaka tee vandenõu likvideerimises 1935. a detsembris. Sandeni järgi jõudis polpol vabadussõjalaste sepitsuste jälile tänu Miksonile, sest viimane sattus restoranis juhuslikult pealt kuulama kõrvallauas pummeldavate vapsiliidrite Hjalmar Mäe ja Juhan Libe praalimist sel teemal. Samuti oli Mikson teadlik seni vähetuntud asjaoludest seoses Punaarmee kindralstaabi ülema marssal Aleksandr Jegorovi (1883–1939) ametliku külaskäiguga Eestisse 1937. a veebruaris. Polpoli mehi tegi ärevaks, et marssal ei peatunud mitte Nõukogude saatkonnas, nagu sellisel puhul tavaks, vaid hotellis "Kuld Lõvi". Samuti tundus saatjaskond ja ihukaitsese sellise suurusjärgu tegelase kohta väga väikesearvuline. See tekitas polpolis kahtlusi, et marssali vastu kavandatakse mingit provokatsiooni. Selgus saabus alles 1941. aastal, kui Karl Säre tunnistas teda üle kuulavale Miksonile, et NKVD oli kavas korraldada marssal Jegorovile atentaat. Sellega üritasid tšekistid tabada kaht eesmärki ühe hoobiga: kõrvaldada tülikas sõjaväelane ja saada soodne ajend Eesti-vastaseks vaenutegevuseks. Olgu öeldud, et marssal Jegorov hukati Stalini käsul umbes kaks aastat hiljem.

Peale selle Säre tunnistuse on raamatus juttu veel teistestki seni vähetuntud faktidest. Nii näiteks on palju lehekülgi pühendatud tuntud eestlasest Kominterni tegelase Karl Rimm abikaasa Ljubov Rimm (sündinud Mutt) elukäigu kirjeldamisele. Pärast vangistusest vabanemist dikteeris L. Rimm oma mälestused magnetofonilintidele, mis on praegu Sandeni valduses. Nendele meenutustele tuginedes kirjeldab autor Kominterni luuretegevust Harbiinis ja mujal, kus teatud osa mängis ka inglane "Bobby", kellest sai hiljem kõrge Inglise vastuluure ametnik. Seetõttu on Sandeni raamat tekitanud Inglismaal teatud elevust.

Nõukogude okupatsiooni tulles ei kiirustanud NKVD Eesti poliitilise politsei ametnike likvideerimisega, vaid üritas neilt enne tapmist maksimaalselt informatsiooni välja pigistada. Haigust teeselnud Miksonil õnnestus imekombel tšekistide haardest pääseda. Tal õnnestus end varjata kuni Nõukogude—Saksa sõjategevuse alguseni. Mikson võttis metsavennana osa Lõuna-Eesti vabastamisest ja tegutses uuesti

Eesti poliitilise politsei ametnikuna kuni selle asutuse lülitamiseni SD koosseisu.

1941. a sügisel tabati vahetult pärast Saksa vägede Tallinna jõudmist Karl Säre, kes oli Eestisse jäetud põrandaalust tegevust organiseerima. Karl Säre ülekuulamine tehti ülesandeks Miksonile kui ühele vähestest ellujäänud polpoli ametnikest. Teatavasti andis Säre üles kõik oma kaaslased, kes kiiresti arreteeriti. Paraku osutus Särelt saadud informatsioon nii delikaatseks, et muutis Miksoni jahiobjektiks nii sakslastele kui ka venelastele. Polpoli likvideerimise järel arreteeriti Mikson nüüd juba sakslaste poolt ja mahalaskmise ootel veetis ta 22 kuud Patarei vanglas. Sealt mõjukate sõprade kaasabil vabanenuna ja Eestit taasokupeeriva Punaarmee eest Rootsi pagenuna pidi ta sealgi 20 kuud olema interneeritud. Nimelt nõudis N. Liit Miksoni kui sõjaroimari väljaandmist, kusjuures siin mängisid häbiväärset osa mitmed tuntud pagulased.

Viimaks õnnestus Miksonil tõestada oma süütust ning asuda pärast paariaastast seiklemist meremehena elama oma noorpõlve muinasmaale Islandile. Seal tegutses ta Edvald Hindrikssoni nime all spordiinstruktorina ja rajas saarele esimese sauna, mida tavatsesid külastada ka Nõukogude saatkonna töötajad. Abielust islandlannaga sündis kaks poega ja tütar. Poegadest võrsusid rahvusvahelise klassi jalgpallurid.

Uue katse Miksoni tabamiseks tegid Nõukogude võimud 1960. aastate alguses, kui Tallinnas peeti suure progandakära saatel näidisprotsessi sõjaroimarite üle, millega üritada seostada ka Miksonit. Viimase katse Miksoni tabamiseks tegid venelased veel 1993. aastal, kasutades seekord võõraid käsi. Simon Wiesenthali natsijälituskeskusele söödeti ette valeandmeid Evald Miksoni kohta. Samal aastal käis Tallinnas arhiivimaterjalidega tutvumas keskuse töötaja Efraim Shurow, tegi neist koopiad ja veendus, et kõik insinuatsioonid Miksoni vastu olid alusetud.

Mikson ei pidanud võimalikuks külastada kodumaad enne, kui sealt on lahkunud Vene väed. Ta ei jõudnudki seda aega ära oodata, sest suri 27. detsembril 1993, kaheksa kuud enne seda, kui Eesti pinnalt lahkus viimane Vene sõdur.

Viimasel ajal on Nõukogude okupatsiooni institutsioonide tegevust kajastavate arhiivimaterjalide baasil ilmunud mitu kaalukat uurimust. Oleks väga teretulnud, kui Einar Sanden raamatu eesti tõlke väljaandmisel täiendaks seda Eesti arhiivides leiduvate materjalidega.

Viktor Niitsoo

EDITORIAL NOTE

The Estonian dialects are divided into three groups: the dialect of the north-eastern coast, the North-Estonian dialects and the South-Estonian dialects. These fairly big differences date mostly from the tribal dialects of the Baltic-Finnic primal language that were spoken during the 1st millennium BC. In the 1st millennium AD the North-Estonian and South-Estonian dialects branched into a total of seven dialects. During the present millennium, particularly because feudal landlords restricted the movement of peasants, almost 100 parish dialects were differentiated. In the first half of the 19th century an opposite development — unification of dialects — began. Indisputably, the literary language is richer than any dialect because it has to enable communication in all spheres of life, from domestic affairs to science and belles-lettres. The literary language is unifying, in a certain sense levelling, relatively impersonal. A dialect is more conservative, inward-looking, its area of usage is limited. It is intimately known from one's childhood, a real mother tongue that connects one with his native place and its history. It enables a more immediate contact in communication, creates a world with a different flavour and soul that can be entered only by means of this form of language. Juhan Peegel, member of the Estonian Academy of Sciences and emeritus professor of journalism at Tartu University, presents details from the dialect of his native parish Põide and discusses the work of the writers born in this area.

Bruno Pao, chairman of the Saaremaa Society of Maritime Culture, speaks about the development of sailing navigation in Saaremaa, the largest of Estonian islands — the centuries-long seafaring tradition of the islanders, its heyday from 1890–1905 and its decline during the present century.

Prof. Juhan Peegel also acquaints us with Alexander Scheller (1838–1900), a Russian writer of Estonian descent, who was really popular in his time. The article describes a contest organised in 1897 for the best translation of one of Scheller's poems into Estonian. We also publish two prize-winning translations in the version they were printed then.

In the belles-lettres section we present a selection of Bernhard Viiding's poems.

The notion of ethics comes from the Greeks and that of morals from the Romans and the Latin language. Both have basically the same linguistic and etymological meaning: the *habit*. When looking up how ethics and morals are defined in books of reference, one can encounter a rather unexpected mode of explanation: without referring to their coincidence in meaning, ethics is defined through morals; at that both notions are called teachings about morality. At the same time observation shows that the areas of occurrence of these two notions are not identical. Anne Lill, professor of classical philology at Tartu University, asks to what extent ethics and morals are coinciding notions, and where the differentiation in practical usage between these words with an originally common meaning comes from. Can we say that the ancient theories of ethics deal with the same questions as the modern theories of morals — so that the ancient treatments of ethics could be regarded as one form of the treatment of morals? Why then, in philosophy and cultural history, ethics and morals have begun to live their separate lives, as the definition of ethics through morals shows (linguistically — *idem per idem*, e.g. in the Estonian Encyclopaedia)? Anne Lill's article deals with four themes: 1) treatment of ethics before Aristotle — *ante aevum Aristotelianum*, 2) the principles of Aristotelian ethics — *aevum Aristotelianum*, 3) what happened to ancient ethics after Aristotle — *post aevum Aristotelianum*, 4) what is the relation between pagan ethics and Christian morality.

Thereafter we publish the treatise "On excellences and vices" which was written in the 1st century BC or in the 1st century AD. Its author is unknown. The work is conditionally attributed to Aristotle and in publications it has usually been included in his corpus. The text comprises a list of good and bad sides of habits

and attitudes characteristic of human nature. The text is compilatory; it contains the ideas of the Peripatetic school, complemented at the beginning and at the end by the viewpoints of Plato and the Academy. The strict and dry presentation of excellences and the opposing vices refers to the Peripatetics; the classifications usually follow those of Aristotle. However, the anonymous writer lacks the basic idea of Aristotle — appreciation of the intermediate between the extremes.

Thinking about the future is a necessity, a choice and a way of thinking. As a necessity, it is connected with the rapid and mutually related changes which we are part of. As for the choice, the subject has to make a choice at present — whether to think about the future or not, whether to think about the consequences of our actions on the future or not, and what influence thinking about the future can exert on our activities now. Future studies are also a way of thinking that includes the idea that the future is part of our present life and one should educate oneself for the future. Future studies contain elements of knowledge, imagination and will, aims and dreams, and a belief that it is also possible to learn about society when looking ahead, not only into the past. The future is an important symbol which enables the humans to make the present time permanent and gives a meaning to the past. By choosing our position now, we make present-day life feasible and vouch for how we want to live in the future. What we foresee for the future also gives a positive or a negative value to the past. The article by Krista Loogma, project director at the Institute for Future Studies, discusses different methods of future studies. The author deals in greater detail with the method of scenarios. Because of extremely rapid changes in different areas of activity, scenarios are continually used. The aim is, at least conceptually, that scenarios should enable us to find as many alternative futures as possible and thus discover the possible consequences of our present actions. The aim is also to discover the key variables which result from the mutual relations of different characteristics describing the system. The scenarios are also an attempt to investigate dynamic changes in their complexity, i.e. high levels of indefiniteness which are difficult to study because of their social dynamics and sensitivity to changes in values. Under such circumstances scenarios will

benefit from flexibility. The method of scenarios has certain limitations as well. These result both from changes in ourselves and from the shortage of reliable data.

Indo-European linguists have been convinced for some time that a number of great changes in the northern part of the Indo-European language area have been caused by a strange extinct language *X*, but they have not reached an agreement to which modern languages this *X* could be related. Attempts have been made to associate *X* with the Basque language or Caucasian languages, but the result is not quite convincing. If we consider the primary existence of a form of Uralic language to the south of the rim of the continental ice sheet and, on the other hand, the character of the substratum of language *X* in Germanic, Baltic and Slavonic languages, then it is not difficult to replace the symbol *X* with the name *Finno-Ugric*. At that, it should be borne in mind that, while learning the more prestigious language, the speakers of the less prestigious language did not transfer their vocabulary or material morphological elements into the new language. But phonetic and syntactic features could still be transferred. Several scholars have noticed features in Germanic, Baltic and Slavonic languages which bear a striking resemblance to Finno-Ugric languages, both in phonetics and morphosyntax. Ago Künnap, professor of Uralic languages at Tartu University, has collected into his article all such items known to him.

The following piece is published in order to present a book that is going to be published soon: *No One Can Withstand the Truth: Estonia's Efforts and International Law* (Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus). Its author, mathematician and jurist Enn Sarv has been a political prisoner under both Hitler's and Stalin's regimes. The book discusses which obligations fixed in international law the Republic of Estonia has assumed, and what are the rights of our state, how we fulfil our obligations and use our rights. Attention is drawn to the less known, forgotten or suppressed circumstances, among them to several international legal acts ratified in Estonia, the existence of which our state officials have either ignored or kept the people uninformed about them. Out of the nine chapters of the book, *Akadeemia* has chosen three most distressing ones (IV, VI and

VII) which describe the genocide of Estonians, the treatment of such crimes by international law and the most insufficient treatment of the corresponding norms in the Criminal Code of Estonia. From the viewpoint of international law, the Estonian state has been established according to the principle of self-determination of nations. Although this principle was recognised world-wide as late as in 1941 by the Atlantic Charter and in 1945 by the Charter of the United Nations, in the case of Estonia the principle of self-determination was anticipated by our 1920 peace treaty with Soviet Russia. So, Article 2 of this treaty has remained an interminable charter of freedom of the Estonian nation. From this basis it is very simple to overthrow the myth of the "socialist revolution" by which quite a few important public figures of present-day Estonia have won their spurs. Massive resistance to foreign authorities by the Estonian people, particularly by the forest brothers and school students, and sending public letters to international organisations form an unbroken chain of attempts at self-determination from the occupation of Estonia until the collapse of the Soviet Union. This turns all the endeavours of the successor of the Soviet Union, the Russian Federation, to treat the Estonian SSR as a result of "voluntary unification" futile. The cornerstone of independent statehood is the people, and the people's right to self-determination remains immortal under any circumstances, no matter what happens to the state.

Radio commentator Mari Tarand speaks in her article about her father Paul Viiding (1904–1962), an Estonian poet, prose writer, critic and translator who was connected with the literary grouping "Arbujad", which shaped the Estonian mentality in the 1930s, and with the student society "Veljesto". The author tries to speak about him in such a manner that there would be no difference whether she is speaking about the writer Paul Viiding or about her own father.

In the section of book reviews, Sulev Vahtre, emeritus professor of history at Tartu University, acquaints us with Paul Johansen's exhaustive study of Balthasar Russow who wrote his *Livonian Chronicle* in the 16th century. Ants Hein criticises a book about Estonian manors and their architecture by Juhan Maiste, professor of the Estonian Art Academy. Viktor Niitsoo,

member of the Estonian Parliament, reviews a biographical novel with elements of scholarly research by Einar Sanden, an Estonian residing in Wales.

We end the issue with Part 7 of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind: Episodes and moods*.

Ethics and morals: Classical view at excellence and vice in human nature

Anne Lill

The article observes the rise of the theory of ethical thought in Greece in the works of Aristotle in comparison with the earlier ideas concerning ethics (Homer, Greek tragedy, Plato) and with later developments in this field. The specific approach of Aristotle brings ethics into the realm of practical and individual occurrence which leads to the use of new concepts in ethics: habit, hexis, individual moral excellences (megalopsychia, megaloprepeia, etc.). Connecting emotions with the ethically approved habits of human nature, Aristotle differs both from the earlier tradition (Plato) and from the later views (the stoics). His interpretation of human emotions is at discord with the principles of Christian morality. Different connotations that the words ethics and morals have obtained in practical usage in language are based on the changed view to the

human conduct, motivation and activity after Aristotle. The meaning of basic ethical concepts and the notion of excellence have later sometimes obtained the opposite value, especially concerning human reason, humility, anger, learning, passions, pride. The human dimension caused Aristotle to value in conduct the individual choice forming the habits, reason and deliberation which must lead to an intermediate form of behaviour and to the avoidance of extremes. In the prearistotelian and postaristotelian times, ethical aspects in behaviour were evaluated against the external principles. In Homer, excellence depended on the opinion of the others, in Plato, on the closeness to the ideal form of excellence. Aristotle brought ethics from the superhuman realm to the real world. The split between Aristotelian ethical values and those of Christianity has led to the dominance of normative ethics (or morals) instead of the analytical approach used by Aristotle. Aristotelian characteristics of human nature find their reflection in the Greek tragedy.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoode ja meeleolusid

Arvo Mägi

VII

“Kahemõtteline” kirjutamine oli väga moes, sellega peteti tihti von Essenit. Martin Kuldkepp ütles meile toimetuse koosolekul, mida tihti väga vabas vormis peeti: “Ärge teie muretsege tsensori pärast. Teie asi on kirjutada, tsensori asi maha tõmata.” Soovitas niisiis mitte kasutada “enesetsensuuri”, vaid ennast võimalikult ausalt avaldada ja loota, et tsensor tähele ei pane, mida õieti on tahetud öelda.

Vahepeal tahtis dr. Mühlenhof *Postimehe* nime ära muuta. Raag hakkas neile plaanidele ägedasti vastu. Ta seletas, et see on ajalooline nimi, nii et Tartu maakonnas ajalehte kutsutaksegi lihtsalt “postimeheks”. Kui nimi muudetakse, siis kaotab rahvas usalduse ajalehe ning selles kirjutatu vastu. Kui piirkonnakomissar 1941. a lõpus oma kohale määrati, otsisime tema käest abi. Saadeti vastav kiri Tallinna, pikapeale vaibus plaan.

1943. a kerkis üles “aastakäigu küsimus”. Tallinnas asutatud kirjastus “Eesti Ajaleht” ihaldas endale kõiki ajalehti, need tuli “uuteks” tunnistada. *Postimehelt* nõuti, et see muudaks lehe peas oma 87. aastakäigu kolmandaks. Sellele tuli lõpuks järele anda.

Muidugi jälgis ka SD ajalehte ning kogus materjali. Pärast Esseni määramist 1943. a suvel Petersimaa piirkonnakomissariks sai tsensoriks ülikooliajast tuttav Lydia Weckram (korp! Indla liige, kes oli lõpetanud saksa gümnaasiumi). Tema lühendas kord ka mu “Mõtisklusi”. Kõige enam löömist oli Soomet puudutavate artiklitega. 1942. a Kalevala päeval tõmmati August Annisti vastav artikkel maha, aga hiljem läks see läbi.

Martin Kuldkepi aeg toimetuses 1941. a sügisest kuni 1. märtsini 1943 oli lahe. Kolleegid usaldasid üksteist, poliitilisi arvamusi ei varjatud. Toimetuse suures saalis oli alati nagu mingi mitting. Käis palju külalisi — kaastöölisi ja avalikke tegelasi. Töö vaheajal mängiti malet, ajalehte tehti innuga. Kellast polnud lugu. Kui oli vaja, töötati kaugele õhtusse, kui töö valmis, mindi koju. Hilisel tunnil linnas liikumiseks oli vaja erilisi tunnistusi, muidu võtsid politsei või sõjaväe patrullid kinni.

Peeti olenguid, eriti jõuluõhtuid, sinna sõitsid ka Tallinna toimetuse liikmed. Kuldkepp katsus organiseerida “enese-

harimise" loenguid. Keelelised korrektorid pidasid loenguid enim esinevatest keelevigadest. Tegemist oli sõjateadetes ilmuvate järjest uute kohanimede kirjutamisega. Kuldkepp käratas kord masinakirjutajatele ja tõlkidele: "Lugege oma ajalehte!"

Omaette tsirkus oli, kui kogu toimetus koos tähtsamate kaastöolistega kutsuti piirkonnakomissar Meeneni juurde. Arvati, et pakutakse õlut ja tuleb mingisugune *Kameradschaftsabend*. Kokkusaamine toimus Jaama väljakul endises Kaitseliidu majas, mille seintele sakslased olid lasknud maalida "ajaloolisi" freskosid. Meenen hakkas meid hoopis ägedasti noomima ebasobivate kirjutuste pärast. Liitlased olid just Sitsiilias maandanud, aga Meenen oli kindel, et "*Führer* selle asja ära korraldab". Oskar Luts hakkas oma apteegiselli saksa keelega komissarile vastu rääkima. See tõusis püsti ja lahkus jumalaga jätmata saalist. Jättis kogu oma personaliga üsna harimatu mehe mulje. SD mehed olid hoopis peenema olekuga ja kavalamad.

Mina sattusin vastupuiklemisest hoolimata sakslaste nõudel asutatud "käitisevahendaja" kohale. See vastas mingil määral tänapäeva ametiühingute esindajale, kuigi ametiühingut ega valimisi ei olnud. Pidin katsuma toimetuse liikmetele paremat toitu muretseda (lõunaks toodi meile suurtes piimanõudes suppi, esimesed jaolepääsejad õngitsesid kulbiga vähesed lihätükid välja). Tuli ka muidu mingil määral vastutada toimuva eest — mis võis olla väga tülikas.

Eriti põnev oli vabariigi aastapäeva numbrite tegemine. Juba 1942. a oli sellega tegemist. Tsensor viskas lehest välja Päästekomitee pildi.

Rohkem oli tegemist 1943. a, mil number oli hoolega ette valmistatud. Voldemar Kures, kes sel ajal lehe juures töötas, organiseeris tähtsamate poliitika- ja kultuuritegelaste intervjueerimist. Tsensor löikas Pika Hermannini värvipildilt Eesti lipu maha ja heitis osa kaastööd välja. Aga sisse jäi veel küllalt niisugust, mis ärritas nii Eesti Omavalitsust kui SDD.

Teise hoobi andis vabariigi aastapäeva puhul korraldatud aktus toimetuses. Pidasid kõnet Hindrey ja Raag, mõlemad rääkisid mõistu. Kuid järgneva olemise hilisematel tundidel tõusis Rein Sepp ja luges ette "Võitleva Eestlase" nimelise lendlehe. Tekst oli suhteliselt tagasihoidlik, kuid rõhutas Eesti Vabariigi kontinuiteeti jne.

Sellele pidas Hamilkar Mengel vihase vastukõne. (Raag oli mulle varem näidanud kirja, milles SD ülem Seefeld "soovitas", s.t käskis Mengeli toimetusse tööle võtta, ta oli niisiis SD nuhk.)

Järgnesid ülekuulamised esialgu Eesti poliitilises politseis (see töötas ju ka sakslaste kontrolli all). Mina "käitisevahendajana" pidin sündinust ka jutustama. Mul oli tegemist iseseisvusaegse poliitilise politsei ametnikuga, kes katsus asja võimalikult summutada. Aga Hugo Raudsepp, kes oli samuti kirjutanud tolles ajalehenumbris, saadeti Elvasse "asumi-sele".

Tallinnast ilmus kohale "karistusekspeditsioon" — Ervin Wolke, Helmut Mitt ja Artur Grönberg. Viimane, vabariigi-aegne ajakirjanik, kadus linna ega näidanud nägu. Mitt nuhkis mööda toimetust ringi ja uuris meeleolusid. Oli lühikest aega peatoimetaja asetäitja ega lubanud hirmust valitsejate ees isegi mingit juhuslikku Marie Underi värssi läbi, kus oli juttu "üle mäe" minekust. Hjalmar Mäe oli ju väga õrn võimaliku pilkamise suhtes. Kokla peale kandis ta viha, sest too oli narrinud Mäe keelt ("läksivad, kõnelesivad"). Mitt oli ka minu kohta seljataga vihaseid märkusi teinud.

Martin Kuldkapp vallandati peatoimetaja kohalt, Arno Raag töötas paar nädalat edasi, siis vallandati ka tema. Tegevtoimetajaks sai Helmut Malt, kelle suhted Wolkega polnud eriti head. Eriti oli neil nägelemist Tiiu Oinase pärast, kellesse vist mõlemad olid pisut armunud ja kelle Wolke lõpuks andis Malti alluvusest minu tiiva alla raamatukoguhoidjaks.

Arno Raag lahkus kibestunult ja süüdistas, et Malt olevat tema vastu intrigeerinud. Näib küll, et vallandamise otsus tuli ülemalt poolt. Teada ju oli, et ajalehele rahvusliku ilme andmisel oli aktiivne ennekõike Raag. Küllap oli Malt Wolkele edasi rääkinud need iroonilised märkused, mida Kuldkapp oli teinud Wolke kohta.

Wolke tuli igal juhul rüsinale toimetusse ja hakkas kirjutama juhtkirju rasvases kirjas väljatõmmetega, mis andis lugejale palju ainet naermiseks. Töö hakkas liikuma kindlate plaanide kohaselt. Toimetuse teadaannete tahvile hakkasid ilmuma "käsukirjad".

Toimetuse vana kaardiväega sattus uus peatoimetaja varsti vastuollu. Esimest korda peatoimetajana ringi käies ei vae-vunud ta end tutvustama Hindreyle, arvates, et see auväärne

härra peaks teda tundma. (Kui Wolke oli toimetuse saalist väljumas, küsis Hindrey valju häälega: "Kes see oli?") Isegi Nurk jäi toimetusest eemale, kuigi ta välispoliitilised vaated Wolke omadega osalt ühtisid. Kõrvaldati toimetusest noorteosakonna toimetaja Heino Jõe kui Haapsalu mees ja Kuldkupi sõber. Juhan Kokla Tallinna toimetuse juhina jäi hädaga kohale (kuigi oli ka Haapsalu mees).

Toimetuses muutus omavahelise vestlemise toon. Vaba oli see ainult veel kindlate "omainimeste" juuresolemisel. Otsiti vabaks vestluseks kindlamaid ja vaiksemaid nurki. Mõni mees hakkas avalikult Wolkele suudmööda juttu ajama. Eriti luuras iga väljendust mu endine võimlemise ja käsitöö õpetaja Karl Hintzer, kes oli ajalehe fotoreporter (ja sellena hea). Avalikult oli teada, et ta on SD nuhk. Tal olid Wolkega head suhted, kutsus mind kord koos Wolkega oma sünnipäevale.

Hintzer tuli kord toimetusse ja teatas valju häälega toimetuse saalis: "Kas teate, härrad, rahvas kutsub piirkonnakomissarisaksu "*nehmen und essen?*" ("Võtma ja sööma" — komissari nimi oli Meenen, Essenist oli varem juttu.) Härrad ei reageerinud sellisele labasele provokatsioonile.

Kevadel 1943 kerkis nooremate puhul üles tööteenistuse probleem. Vello Pekomäe pidi komisjoni ette minema, tal puudus Wolke toetus. Pekomäe liikus Tallinna ja Tartu vahel, kuni kadus Soome. Toimetusse ilmus agar naisreporter Elvi Akman (ta oli hiljem Taanis ja Rootsis ning sõitis mootorpaadis "spioonina" kodumaale tagasi).

Ilmar Mikiver ja Enn Sarv läksid Tallinna, et otsida "kindlamaid kohti". Anti välja nn UKsid (asendamatusse tunnistus, mis kaitses mobilisatsiooni eest). Teatavasti saadeti ju mobiliseeritud sel ajal Eesti Leegioni väljaõppelaagrisse Poolas, kuhu keegi ei tahtnud minna.

Heino Jõe ja talituse juhataja Põiklik jäid UKdest ilma kui Kuldkupi sõbrad. Lõpuks käis Tallinnast kohal vastav komisjon. Asendamatusse tunnistust ei saanud Valter Hiir ja Hamilkar Mengel. (Viimane oli vist Wolket SDs laimanud, ta oli üldiselt vilets agent.)

Suurema lahingu pidas Wolke maha Evald Johannes Voitkiga, kuid ei saanud temast jagu, Voitkil olid kuuldavasti head sidemed sakslastega. Jäi toimetuse koosseisu edasi, suuremat ta küll ei kirjutanud.

Wolke kasutas poliitilise karjääri tegemiseks ka Rahvakasvatuse Talitust (nimi ütleb, mis selle asutuse ülesanded olid, osalt harrastasid tema ametnikud ka nuhkimist). Ta läks endise vapsi Ohvrilliga tülli ja ajas selle RTst minema ning pidas RT režiijärgi mitmel pool kõnesid.

Toimetuse töö kõrval hakkasin aegapidi "Maamehe mõtisklusi" kirjutama. Raag oli alguses nende suhtes skeptiline, aga hiljem meeldisid need ka temale.

Pärast Nurga lahkumist toimetusest pidin vahel välispoliitilisi juhtkirju kirjutama. See polnud selleaegsetes oludes kerge, eriti Wolke ajal, aga toime tuli.

Üleval lehe küljendamisruumis oli küljendaja Linnas (sõjakuritegudes süüdistatud Karl Linnase isa) ladunud kuuel veerul valmis pealkirja LENINGRAD LANGENUD, aga trükikida seda paraku ei saadud.

Töö puhul ajalehe juures on jäänud palju rohkem mäluPilte olukordadest ja isikutest kui muuseumis. Viimases kohas nokitses igaüks omaette, kokku puututi vaid teejoomisel ja ühistel ettevõtmistel. Pealegi oldi suurem osa sellest ajast välise surve all.

Saksa okupatsiooni ajal oli Vene okupatsiooniga võrreldes väline surve palju nõrgem. Ajalehte tehti ju kogu aeg ühissettevõtmisena. Kogu aeg oli kokkupuuteid teistega, pikad tunnid möödusid lihtsalt omavahelises vestluses, informatsiooni edasiandmises ja uurimises, kust üht-teist eluks vajalikku saada.

1942./1943. a hooajal olime Gustav Suitsuga "Vanemuise" arvustajad, tema valis endale muidugi paremad palad. Käisin peaproovidel, esietendustel ja näitlejate olengutel. Oli ka pahameelt mõne "halvasti arvustatud" näitleja poolt. Näitejuht Karl Adraga (Kaarup) olid vahekorrad head. Lähemad suhted olid veel Leida Lepikuga, ta muutus küll tükk maad jahedamaks, kui ma tema deklamatsiooniõhtut liigse paatose pärast olin kritiseerinud.

I s i k s u s i

Martin Kuldkupp (korp! Vironia) oli saanud *Postimehe* peatoimetajaks 1941. a suvel rektor Edgar Kanti soovitusel. Kant oli tähtis mees sel ajal, tal oli kontakte nii eesti rahvastega kui okupatsioonivõimudega. Kuldkupp käis alguses ilmselt Kanti nõuande järgi (arvasime meie): olla võimalikult ettevaatlik. Aga hiljem muutis ta Raagi ja võib-olla ka Niiluse

ja minu mõjul hoiakut. Läbini aus rahvuslane, kes uskus ka teiste (vahel isegi Saksa natside) aususse. Lootis veel 1943. a kevadel sakslastega kokkuleppele saada.

Ta kirjutamisstiil arenes kiiresti paremuse poole. Haudus alati uusi ideid: nädalaleht, kaks väljaannet, suured esindused laias maailmas, aktuaalse ajaloo materjalide kogumine, noortering jne. Aktuaalse ajaloo kogumise mõtte taga oli vist Kant, kes soovis kõike toimuvat oma silma all pidada (Kantil oli väike "Napoleoni kompleks").

Šefina oli Kuldkepp pisut rabe, kasutas noorte daamide (tõlgina töötava Kati Jaaksoni ja Tiiu Oinase) korralekutsumiseks asjatuid ähvardusi. Unistas ilmselt mingist poliitilisest karjäärist. Toimetuse koosolekud tema juhtimisel venisid vahel asjatult pikaks ja valgusid laiali, ta armastas filosoferida. *Postimehe* vanade kaastöolistega (Hindrey, Nurk, Simm, Luts) oskas hästi läbi saada, nii et neil polnud midagi noore šefi vastu.

Kuldkepp pääses Rootsi, toimetas *Välis-Eestit*, aga siirdus siis ehitusalale ja jättis kirjutamise maha.

Arno Raag (EÜS) oli eluaegsete kogemustega ajakirjanik ja tuline rahvuslane, kergelt ärkamisaegse mentaliteediga. Oli Saksa okupatsiooni aegse *Postimehe* rahvusliku vaimu hingeks ja hoidis oma rutiiniga üleval ajalehe struktuuri. Armastas pisut liigselt rabelda ja muutus siis närviliseks. Viibis hilisõhtuni toimetuses ja oli hingega asja juures.

Harrastas "kahemõtteliste" poliitiliste artiklite kirjutamist ja tundis suurt rõõmu, kui oli midagi tsensori nina alt mööda viinud. Võitluses tsensoriga oli visa, julge ja kaval.

Vallandamine 1943. a kevadel mõjus talle raskelt, kuigi katsus näidata muigavat nägu. Toimetas koos Aino Kosessoniga väljaannet *Ajakiri Naisele*. Pääses 1944. a kevadel arreteerimisest ja jõudis Saksamaale, sealt USAsse. Oma tagasihoidliku loomu tõttu ei pääsenud Raag sealseid eesti ajalehti toimetama. Töötas muu hulgas püksipressijana, võttis hoolega osa seltskonnategevusest. On kirjutanud mitu väga head mälestusraamatut, milles kirjeldab ka Saksa okupatsiooni aegu.

August Tõllassepp, majandusosakonna toimetaja, oli teine *Postimehe* vanavara ja Tõnissoni-aegsete pärimuste säilitaja. Suur mees suure pea ja vägeva lõvilakaga. Autodidaktina ja kogenud ajakirjanikuna väga mitmekülgsed

ja mitte sugugi pinnapealsete teadmistega. Eriharrastuseks olid tal peale majandusprobleemide loodusteadused (geoloogia, meteoroloogia, astronoomia). Poliitiliselt Tõnissoni-aegne õigeusklik demokraat. Aga tähendas, kui Vabadussõja ajast juttu oli: "See oli jumala õnn, et Tõnisson siis Eestist ära oli, temaga oleks mitmed asjad palju keerulisemad olnud." Armastas filosoferida ja esindas seda väljasurevat inimtüüpi, kel on huvi kõige mitmekesisemate seikade ja probleemide vastu maailmas (teised sellised isikud, keda olen kohanud, olid Anton Laar, August Kesa ja Andres Silk). Vangistati teise Nõukogude okupatsiooni ajal, saatus teadmata*.

Hendrik Vallaste oli kohalike uudiste toimetaja, rahulik, kuiva huumoriga, hobideks kalapüük ja aiandus. Vana ajakirjanik, terava silma ja loomuliku mõistusega. Istus suures toimetuse saalis otse ukse juures, kõik tulijad said kõigepealt temaga kontakti. Tundis ja teadis kõike ja kõiki Tartus. Kohtusime hiljem USAs Denveris.

Mart Nurk (EÜS), kellest varem juttu, oli välispoliitikat toimetanud juba 1922. aastast peale. Germanofiil ja inglaste ning ameeriklaste tuline vihkaja. Temaga vaielda oli üsna asjatu. Selle juures polnud ta mingi pugeja, vaid uskus oma juttu. Kirjutamise stiil kaunis mahlakas. Väga kohuse-truu ja virk mees.

Evald J. Voitk oli alguses lehe esindaja Riias, siis kohaliku elu toimetaja ja kultuuritoimetuse reporter, sattus hiljem Wolkega riidu. Läks lõpuks tagasi Tallinna *Eesti Sõna* juurde. Väga agar ja trügiv "revolverajakirjaniku" tüüp.

Bernard Kangro jutustas, kuidas ta Voitkiga ühel ajal oli külastanud Aino Kallast Kassaril. Lakas öömajal olles ja viina juues oli Voitk küsinud Kangrolt: "Ei tea, kas mõni Aino Kalda raamat peaks olema ka soome keelde tõlgitud?"

Helmut Malt (korp! Sakala) tuli Tallinnast, oli iseisvusajal olnud *Üliõpilaslehe* toimetaja. *Postimehe* juures oli ta alguses tehniliseks toimetajaks ja "murdjaks" (küljendajaks). Sai pärast Raagi vallandamist tegevtoimetajaks. *Rahvalehe* ja Weileri kooliga, kasutas kärkivat tooni ja sõnu, mis *Postimehe* toimetuse traditsioonis võõrad. Talle võis vastu

---

*Kirjandusmuuseumi direktori Krista Aru andmeil vangistati 1945. a. saadeti kopsuhaigena vangilaagrisse Venemaale, kus suri 1946. või 1947. a. Toim.

kärkida, suuremat autoriteeti tal polnud. Armastas kaastöölisi ja toimetajaid nõokida pisikeste stiilivigade ja murdmisel toimunud äparduste puhul. Pääses 1944. a Saksamaale ja sealt Austraaliasse.

Karl Eerme (EÜS), vana ajakirjanik ja pisut luuletaja. Kartis ilmselt tagakiusamist 1941. a sündmuste pärast, kiirustas idarindele tõlgiks. Tuli sealt 1942. a Tartusse, oli sisemaa osakonna toimetaja, kuni Wolke alandas ta kultuuriosakonna reporteriks. Jutlemise puhul kaasvestlejaga alati samal arvamusel. Oli esimene ja peaaegu ainus, kes toimetuses arvas: "Leegioni astumine on ikka vajalik." Pääses Saksamaa kaudu Kanadasse, oli seal ajakirjanik ja avalik tegelane.

Hamilkar Mengel töötas peamiselt rändreporterina, kirjutas kohmakalt ja vigaselt, tarvitas ohtralt viina. Oli vapside *Võitluse* ja paari kõmulehe endine kaastööline. Läks sõjaväkke ja hiljem Saksamaale. On kirjutanud sõjasündmustest raamatuid.

Vello Pekomäe oli kaasas Karl Talpaku metsavendadega, selleaegsete sündmuste reporter, hiljem sama kohalikus osakonnas. Kirjutas värskest ja huumoriga, katsetas ka ilukirjandusega. Pääses Eesti Leegionist Soome põgenemisega, vabatahtlik Soome sõjaväes. Uppsalas elades tihti meie külaline ja Ristikivi austaja. Töötas *Stockholms Tidningeni Eestlastele* ja *Eesti Päevalehe* toimetustes ja reporterina. Toimetas hiljem *Välis-Eestit*, tal oli probleeme alkoholiga.

Arnold Peets (EÜS) oli eluaegne reporter. Kirjutas keeruliselt ja kuivalt. Mängis tihti toimetuse saalis malet (eriti Vallastega); see malemäng käikude tagasivõtmisega ja õiendamisega oli omaette tsirkus. Töötas Rootsis Eesti Rahvusfondi juures, äärmiselt sõbralik ja abivalmis inimene.

Karl August Hindrey liikus alguses palju toimetuses, tal oli oma tuba. Ühel Omakaitse peol oli tõlkinud meelega valesti mingi tegelase sakslastele liiga pugevat kõnet. Talle pandi peale kirjutamise keeld. Hiljem kirjutas jälle.

Oli 1941. a suvel väga aktiivne. Päästis kuuldavasti Näituseväljaku laagrist Valmar Adamsi: "See on ju loll! Andke talle põlvega persse ja visake välja!" Adams võeti esimese Nõukogude okupatsiooni ajal oma keelteoskuse tõttu *Postimehe* toimetusse, katsus evakueeruda, aga suuremad mehed ei võtnud teda kaasa.

Väga viisakate kommetega vanahärra, aga vintis olles võis väga häbematuks ja teravaks muutuda. Kippus siis saksa keelt rääkima. Aga Hindrey polnud eriti saksameelne, kuigi teda selles süüdistati. Kareda koore all oli üsna tundlik süda. 1943. a pidas vabariigi aastapäeva puhul toimetuse olengul liigutava ja "kahemõttelise" kõne, millest tuli pahandusi SDga.

Hendrik Sepp (korp! Sakala) käis toimetuses alati kaines olekus, oli muidu tugevasti alkoholiseerunud. Tõi oma kaastöö, kätles kõiki ja arutas väga huvitavalt mitmesuguseid (mitte ainult ajaloolisi) probleeme. Pikavõitu ja väga kõhetu mees. Suri Saksa okupatsiooni ajal.

Oskar Luts käis kaastööga otse Raagi juures, oli tihti purjus. Ta kirjutamine oli üsna alla käinud. Tõi joonealuseid Paunvere motiividel. Kord oli Tootsile kalapüügil õngekonks p-sse läinud ja seda teemat venitas Luts mitmel korral.

Jõulupeol oli talle liiga vara viina antud. Luts jäi ruttu purju ja hakkas ropendama, nii et ta tuli kuhugi kõrvaltuppa magama viia.

Vabariigi aastapäeval 1943. a, kui inimesi kogunes Kalevi-voja mälestussamba juurde, oli Luts see, kes teiste kõheldes ette astus, pea paljastas ja väriseva häälega hümnid alustas, millega siis teised ühinesid. Ta hakkas ka piirkonnakomissarile Meenenile vastu, kui see toimetust sõimas, et me polevat küllalt positiivsed Saksa poliitika suhtes.

Sõnamees Luts ei olnud. Silmade ees on pilt, kuidas toimetuse saalis istus Luts, kergelt purjus, ja tema vastas laua ääres kaks terava keelega mulki — Hindrey ja Juhan Simm. Küll nad vaest Lutsu nõõkisid!

Juhan Simm liikus tihti toimetuses. Kirjutas kontsertide puhul üksikasjalisi ja alati kiitvaid arvustusi. Muhe ja humoorikas jutumees.

Keelised korrektorid olid Leida Raudsepp (Ernst Raudsepa abikaasa) ja Eti Sirk (korp! Filiae Patriae), viimane arvustas ka tantsulavastusi ja operette ning hakkas 1943. a kultuuriosakonna reporteriks.

Tõlgiks oli hästi keeli oskav Kati Jaakson (korp! Filiae Patriae), kes ärritas mõnda korralikku meest oma selle aja kohta ekstravagantse riidetusega ja pisut vaba frisuuriga.

Tiiu Oinas (ENÜS) oli kauni ja huvitava välimusega neiu, väga andekas, vaimukas ja sõnaosav, Alma Ostra-Oinase

ja Aleksander Oinase tütar. Tegeles innukalt vastupanuliikumisega, oskas suud kinni hoida. Võis mängida vaheldumisi pretšiosset daami, tarka naist ja lobisevat tütarlast. Tema pörandaalusest tegevusest ei teatud väljaspool midagi. Abiellus Ilmar Mikiveriga ja toimetas poisi kodumaalt välja.

Ei saanud koos emaga paadivõimalust kodumaalt lahkumiseks. Mõlemad vangistati (Aleksander Oinas oli arreteeritud juba 1941. a suvel), viidi Siberisse ja ema ei saanud luba kodumaale tagasipöördumiseks ka hiljem (sotsiaaldemokraat!). Tiiu töötas kaevanduses. Jäi jalast ilma. Suri 1980. aastail.

Linda Alamäe oli stenografist ja üks paremaid masinakirjutajaid, keda olen kohanud. Kirjutas pisut lastele. Tegeles toimetuses raadiokuulajana ja lendlehtede ümberkirjutajana. Alati abivalmis nii oma masinaga kui muidu. Agar, nupukas tüdruk. Olevat sakslaste poolt olnud lühemat aega arreteeritud. Abiellus hiljem luuletaja Artur Alliksaarega.

Valter Niilus (Liivika) tuli korrektoriks, oli hiljem kuni arreteerimiseni kultuuriosakonna toimetaja. Pääses sakslaste käest vabaks 1944. a veebruaris. Suure huviga poliitika vastu, teravasõnaline ja laiade teadmistega keele ning kultuuri alal. Jõudis USAsse, suri seal 1978. a.

Ilmar Mikiver (EÜS) oli alguses tõlgiks, läks vahepeal Kirjandusmuuseumi Mart Lepiku juurde, tuli sealt tagasi ja oli kultuuriosakonna reporter. Läks tööteenistusse määramise kartuses vangivalvuriks ja põgenes hiljem Soome (oli vahepeal Tiiu Oinaga abiellunud). Soomes oli sõjaväes, läks sealt Rootsi. On pidanud palju ameteid, nende hulgas olnud *Voice of America* eesti osakonna juhataja. Esseist ja luuletaja.

Enn Sarv (EÜS) kuulus samasse gruppi Mikiveriga. Oli vahepeal välispoliitilises osakonnas, siis läks ringhäälingu juurde Tallinna. Ajas hoolega pörandaaluseid asju ja organiseeris meie põgenemist Soome. Hiljem vangistati sakslaste poolt koos Jaan Krossiga (tegelesid Eesti Rahvuskomitee asjadega). Pärast oli ka venelaste vang. Elab kodumaal.

Ernst Wolke (korp! Sakala) kohta ütles tema eelkäija Martin Kuldkepp: "Ega rumaluse vastu keegi ei saa." Noorus on olnud hea ujuja, atleetlik kuju veel hiljemgi. Toimetas okupatsiooni ajal Rakvere lehte, sealt toodi ta Tartusse. Jättis väga energilise mulje, "rabeles ringi". Tõenäoliselt oli väga auahne, ei valinud meetodeid oma vastaste puhul. Uskus, et on

võimeline poliitilist karjääri tegema. Unistas isegi "Omavalituse Juh" kohast. Oma sidemeid SDga pidas auasjaks. Käis, nagu pisikese jälgimise varal selgeks tehti, tihti SDs Seefeldi juures. Armastas rääkida provokatiivselt saksavastast juttu ja jälgis, kuidas teised reageerivad. Kontrollis lehekülgi pärast küljendamist ja kirjutas nurgale heakskiitva "OK". Kui me küsisime, miks ta inglise keelt kasutab, naeris ja ütles, et see tähendavat "On Korras". Seltskondlikult vilunud ja viisakas.

Paigutas toimetuse ka "geograafiliselt" ümber. Asetas oma kabineti ukse ette töötama daami, kes teda kõigest toimetuses juhtuvast ja räägitavast informeeris. Meie seda alguses ei teadnud.

Tema teooria järgi tuli sakslastega koos lõpuni võidelda. ("Sakslased mulle ei meeldi, aga midagi pole teha.") Pärast sakslaste võitu lääneliitlaste üle pidi tulema võitlus maailma-valitsemise pärast Saksamaa ja Jaapani vahel.

Käis kord Soomes ja ütles tagasi tulles, et oli võtnud kontakti *Helsingin Sanomatega*. Meie seda ei uskunud. Hiljem selgus, et oli katsunud võtta kontakti AKSiga, aga see ei õnnestunud. Minu Soome mineku puhul oli olnud väga pahane.

5. Vastupanuliikumine ja pagu

Minu aktiivne põrandaalune tegevus algas 1942. a kevadtalvel. Kaljo Villakol oli koos teiste arstiteaduse tudengitega grupp, kus arutati ilmavaatelisi küsimusi*. Otsustasime (Villako ettepanekul) end kolmikute kaupa pisut organiseerida. Üheks kolmikuks kujunes Laid—Niilus—Mägi ja teiseks Niilus—Villako—Mägi. Laiul oli laiemalt suhteid poliitiliselt kriitiliste inimestega (ka mitmega neist, kes 1944. a kevadel sakslaste poolt vangistati). Üheks Laiu ergutajaks oli olnud keeleteadlane Valter Tauli. Laid oli küll ka ise algusest peale kriitiline ja ettenägelik sakslaste poliitika suhtes.

Tahtsime koos Niiluse ja Villakoga organiseerida üliõpilaste hulgas midagi soomlaste Akadeemilise Karjala Seltsi taolist, muidugi erineva ilmavaatega. Kogunes väike grupp, kus

---

*Katkend prof. Kaljo Villako mälestustest nende sündmuste kohta on avaldatud *Akadeemias* (1993, nr 6, lk 1123–1141) pealkirjaga "Ühest rahvuslikust vastupanurühmast Saksa ajal". *Toim.*

olid veel Nõges, Ovid Avarmaa jt. Hiljem, kui poliitiline politsei valvsamaks muutus, jäeti see mõte maha. Pealegi põgenes hulk noori poisse ähvardava tööteenistuse eest Soome.

Niilus oli kontaktis Soome ja Saksa vastuluure ülesandel Eestis liikuva Toomas Hellatiga ja oma naisevenna ning teiste Liivika meestega Tallinnas. Nad said kutsekogude juhataja Karro kaudu andmeid Hjalmar Mäe tegevusest ja plaanidest.

Algul kavatseti levitada informatsiooni ainult suusõnal, aga siis hakkas see ka kirjalikult liikuma. Niilus kirjutas ülevaate sakslaste tegevuse kohta. Liikus ringi mitmesuguseid sakslaste salajasi dokumente. Muu hulgas määrus, millega taheti Baltimaade raudteelaste distsipliini tõstmiseks rakendada peksukaristust. See määrus võeti hiljem tagasi.

Liikus ringi majandusdirektor Wendti kiri Litzmannile, aga selle kohta polnud teada, kas see oli siiralt mõeldud või provokatsioon.

“Võitleva Eestlase” esimese numbril kirjutas Laid ilma meie teadmata. Hiljem veel paar numbrit. Siis kirjutasime vaheldumisi — Laid, Niilus ja mina.

Ka Wolke kirjutas ühe provotseeriva “memorandumi” rahvuslike nõuetega, mille ta ütles olevat sakslastele esitanud. Ma töötasin selle ümber ja panime liikuma.

Peale selle liikusid ringi Tallinnast tulnud “Vaba Eesti” ja muud materjalid. Paljundasime ise kirjutusmasinal, muist kirjutas ümber Linda Alamäe toimetuses ja kodus. Pärast Niiluse arreteerimist hoidsin materjale toimetuse raamatukogus ja Ella Kamseni pool.

Me olime naiivsed ja tegime niisuguse lolli vea, et kasutasime ajalehe korrektuurtõmmete paberit, mille SD kohe ära tundis.

Niiluse arreteerimine 1943. a suvel tuli järsku. Ta langes sisse selle tõttu, et lendlehtede jäljed viisid ühe *Postimehe* trükitöölise juurde. Tema poja käest leiti terve kollektsioon kirjandust, sest seal oli olnud paljundamise “vabrik”. Vangistati terve salk noori, kellest üks rääkis kõik ära, mis ta teadis.

Niiluse arreteerimise puhul leiti ta kodust lendlehti ja poliitiline päevik, milles oli iroonilisi märkusi koolivend Wolke kohta. (Paberite kodus hoidmine käis salajase poliitilise tegevuse reeglitele vastu.) Niilus ajas kõik süü — nagu oli kokku

lepitud — Laiu kaela. Laid oli parajasti Ingerimaal uurimisreisil. Sai sealt tagasi tulles toimunust teada ja putkas kohe Soome.

Wolke oli kaunis löödud ja morn. Rääkis midagi Niiluse päästmisest, aga ei teinud selleks midagi. Ta oli küll SD eesti osakonna juhi Krudenbruniga hea sõber ja suhtles sakslasest SD Tartu osakonna ülema Seefeldiga.

Toimetuses muutus meeoleu pinevaks. Otsisin uusi kontakte, et katkenud sidemeid parandada. Võtsin kontakti Tiiu Oinasega. Teadsin Tiiu suhetest Jaan Krossi ja Enn Sarvega.

Tegelesime sel ajal peamiselt Rootsis trükitud "Päris-Eesti" levitamiseks. Kuni sain Tiiu "vastuluure" kaudu teada, et ka minu nime oli SDs nimetatud. Sellest peale võtsid plaanid Soome põgeneda konkreetsema kaju.

Oli kontakte dr. Harald Tuulega, nõupidamisi koos tema, Niiluse ja Raagiga. Viimane oli kogu aeg meie tegevusest teadlik, tegutses ise kontaktidega teistesse suundadesse. Tal oli suhteid Omakaitse ringidega, kapten Talpakuga ja Vabatahtliku Tuletõrjega. SD hoidis Raagil silma peal ja pidas teda "kardetavaks".

Tuul läks Antslasse tööle, tema asemele kedagi ei leitud. Tuulel oli ühendus dr. Aleksander Koskeliga ja Tartu Omakaitse ringkondadega. Samuti oma Fraternitas Estica kaasvillistlastega, sellega seoses Otto Pukiga Tallinnas. Endise Põlumeeste Kogude tegelasena oli Pukk vapside vastane ja vist kuulunud Fraternitas Estica sellesse fraktsiooni, mis ei soovinud koostööd korraldada. Viimase liikmetest olid paljud rakendunud politsei ja Omavalitsuse tegevusse.

Laiul oli sidemeid filoloogidega (Tauli) ja muidugi Heinrich Margaga Tallinnast. Viimane oli agaramaid ja kesksemaid tegelasi tollel rindel. 1942. a saadeti ta Soome, abiliseks saadik Aleksander Warmale. Mark oli varem töötanud tihedas kontaktis Jaan Tõnissoniga.

Rudolf Põldmäega käisin mõtteid vahetamas ja viisin talle ärakirju põrandaalusest kirjandusest. Ta oli väga ettevaatlik ja asetaskirjad Kultuuriloolise Arhiivi paberimassi hulka. Teise Nõukogude okupatsiooni ajal oli tal sellega siiski pahanudusi olnud — NKVD meelest oleks pidanud need paberid kohe viimastele üle andma.

Tiiu Oinase kaudu oli organiseeritud kirjanduse levitamine Tartus ja "vastuluure" SDs. Mitmed noored poisid tegutsesid seal hea eduga, muukides lahti sahtleid ja tehes ära kirju ülekuulamisprotokollidest. (Nende ära kirjad jõudsid hiljem kogu Helsingisse.) Need poisid olid SDsse läinud mõne poliitikategelase soovitusel. Osa neist jäi hiljem vahele ja vangistati sellesama SD poolt.

Minu suhtes olevat Niilus ülekuulamisel poetanud mõne sõna seal töötavale mu nooremale koolivennale Juhan Pihule, kes ühe teise ametniku teadmisel oli asja maha vaikinud. Oli hiljem vintis peaga ühele Tiiuga ühenduses olevale kolleegile kurtnud, et sellega võivat vahele jääda. Tiiu hoiatas siis mind.

Tiiu pidas ühendust Tallinnaga ja oli tihti ise kulleriks. Sõitis öösiti kaubarongiga Tallinna ja tagasi, ilma et keegi sellest oleks teadnud (oli kontakte vedurijuhiga). Meie korter jäi lahkudes Tiiu kasutada. Ta käis veel Tallinnas meid minema aitamas ja saatis hiljem järele meie tsaariaegsed kuldrahad, mis me olime klaverisse unustanud.

Jaan Raudsepp ja toimetuses töötav Tõllassepp pidasid kontakte omaaegse rahvaerakonna tegelastega, muuseas endise linnapea Karl Luigega. Tema kaudu hoiatasime Julius Lille, keda SD pidas "anglofiiliks" (ta vangistatigi 1944. a kevadel sakslaste poolt). Ühe memorandumi toimetas Linda Alamäe Jüri Uluotsa postkasti. Noorem põlvkond soovis, et ta sakslaste liinile ei läheks.

Vabatahtlikuna Peipsi taga käinud Endel Karmoga tekkisid tihedamad sidemed hiljem, kui Laid arvas, et peaks hakkama looma mingit sõjalist organisatsiooni. Karmol oli instituudi paljundusaparaat, millele ostsime varustust, mida ei saanud kasutada.

Soome mineku mõte tekkis oktoobris ja sai ergutust minu nime SDs mainimise tõttu. Käisin Tallinnas ja sain kokku ühe leitnandiga, kes viis mu ühendusse kellegi meremehega. See teadis Soome sõitvatest paatidest ja käskis 10 päeva pärast tagasi tulla.

Vahepeal organiseeriti ajakirjanike ekskursiooni Saksa- maale, millest ka mina pidin osa võtma. Wolke ise sõitis paar päeva varem. Likvideerisime oma asju, viisime paremad lauad maale tuttavasse tallu, maalid said osalt Boris Luige ja osalt Helmi Üpruse kätte. Tähtsamad raamatud ning fotoalbumid läksid Üpruse tiiva alla suure raudkirstuga, see viidi

ERMi keldrisse, pesukraam ja riided Elsa Kamseni juurde ja osalt Viljandisse. Juhani tööme Viljandist Tartusse.

Katsusin kirjutusmasina ja muude asjade müügist saadud *Ostmark*'e vahetada riigimarkade vastu, mis kehtisid ka välismaal, sest *Ostmark* seal ei kõlvanud. Tartus müüsin jalgratta 3000 marga ja Otepää kirjamargi eest. *Postimehe* juurest sain "Saksamaale sõiduks" 1000 marka, kirjutusmasina eest sain Eduard Vallastelt 3 Otepää marki.

Sõitsime 20. oktoobril Tallinna, kus olime Andres Pirgi juures korteris. Meremehest ei tulnud midagi välja. Otsisin uusi sidemeid, sest lapsega perekonda ei tahtnud keegi paati võtta. Lõpuks sai Enn Sarv ühenduse tuntud ülevedaja Nikkariga.

1200 *Ostmark*'a sain Jaan Raudsepa vahendusel vahetada pangadirektor Piirjoja kaudu. Ülejäänud raha vahetasin kaasvilistlase Leo Müllerson-Muldme kaudu, aga tema kontakt, keegi proua, pettis mind, nii et sain 3000 *Ostmark*'i eest ainult 300 riigimarka. Aeg läks kiireks ja sel ajal võttis igauks, kust midagi sai.

Ärasõit venis. Pidime Loksale sõitma, kuid see nõu lai deti kardetavuse tõttu maha. Telefonis rääkides kasutasime valenimesid, et võimalikud kuulajad aru ei saaks, kes ja mis. Mina olin "Paul Kask".

Ajakirjanike Saksamaale sõidu päev jõudis kätte. Tegin enda siis toidumürgituse all kannatajaks, nii et ei saanud kaasa sõita. Minu juttu usuti, keegi ei kahtlustanud. Hoidsin end paar päeva varjul, liikusin ainult hilja, pimendatud linnas. Siis sõitis Kokla Saksamaale ja mina ilmusin kurva näoga *Postimehe* Tallinna toimetusse.

Malt tuli siis Mäe poolt korraldatud vallavanemate koosolekult. Sinna tahtis minna ka Kuldkepp, aga Meret ei lubanud. Kuldkepp uskus, et nüüd kuulutatakse vabariik välja. Pärast koosolekut ma teda ei näinud. Malt sülitas tuld ja tõrva. Mäe ei olnud midagi lubanud, tahtis ainult saada.

Malt, kes oli sel ajal Wolke asetäitja, lubas mul Tallinna jääda nii kauaks, kui ma tahan. Tallinnas käisid ka Tiiu Oinas ja Linda Alamäe, kes mõlemad teadsid meie kavatsustest.

Lõpuks esmaspäeval, 1. novembril, saime sõita. Enn Sarv viis meid Vene turule, kus pimedas kella 6 paiku võeti veoautole. Teised sõitjad, kokku 22, olid oma mehe juurde Rootsi sõitev ohvitseri abikaasa ja üks keskealine (hangeldaja olekuga)

mees. Teised kõik 18-aastased mobilisatsiooni eest põgenejad. Läksid Soomes vabatahtlikena sõjaväkke.

Meid viidi kuhugi Kolga randa, kuid seal polnud kedagi vastas. Viija oli pisut kohkunud, paigutas meid Saksamaale kolinud sakslaste tühja suvilasse ja tõi süüa. Sinna tuli keegi mees ja teatas, et sõidame järgmisel ööl. Sakslaste patrull oli parajasti külas, ei saanud kohe sõita.

Olime päev otsa suvilas vait kui hiired. Juhan (aasta ja neli kuud vana) ka — ta sai kommi, kui hakkas häält tege-
ma. Järgmisel öhtul algas sõit ilusa ilmaga. Hiljem oli pisut tuult ja vihma. Jõudsime 3. novembri hommikuks Soome Lilla-
saarele.

VI. SOOME

1. Soome—Eesti suhted

Eesti teadlased väitsid varem, et läänesoomlased olevat asunud Soome Eestist lähtudes. Soome teadlased väidavad, et kõik soomlased on tulnud Soome ida poolt. Keeleline sugulus on ju ilmne. Ka välimuses on sarnasust (kõrged põsenukid, suhteliselt robustne kehaehitus), samuti mentaliteedis — humoristlik suhtumine maailma, mis avaldub kirjanuses. Head eesti ja soome kirjanikud on kõik ka humoristid. Eestlaste mentaliteeti iseloomustab Vahe-Euroopas valdavalt silmapaiste ironia ja eneseironia. See on väikeste rahvaste kaitsevahend kahelt poolt suruvate suurte vastu, katse neist vaimselt üle olla.

Ajalugu on teatavasti olnud soomlaste vastu leebem, nad elavad "selg vastu seinä", mitte Tuulemaal nagu eestlased. Mõõdunud sajandi keskel olid soomlased eestlastest sotsiaalselt tunduvalt paremas seisundis. Neid ei kurnanud võõrrahvusest aadel (või kui, siis leebelt). Soome oli juriidiliselt iseseisev suurvürstiriik, venelased ei seganud end kuni sajandi lõpuaastateni soomlaste ellu. Soome kultuuril olid paremad võimalused arenemiseks. Rahvas oli tunduvalt jõukam.

Selle tõttu on eestlased kahe sugurahva suhtlemisel olnud paratamatult "noorema venna" olukorras ja seda ka tunnistanud. Soomet ihaleti ja idealiseeriti ärkamisajast peale. Soomest käidi kultuuri otsimas. Sajandivahetusest peale arenev hõimuliikumine oli põhiliselt idealistlik ja pisut naiivne.

Mõned nähtused Soomes olid meile võõrad, nt terav vahekord "tööväe" ja "porvarite" vahel — pärand õnnetust kodusõjast. Ja äge keelevõitlus kultuuriliselt ikka veel domineerima kippuvate soomerootslastega. Viimased olid ju tege-

likult (nagu Jörn Donner tabavalt on öelnud) "rootsi keelt rääkivad soomlased, mitte Soomes elavad rootslased". Ei leidnud eestlaste hulgas eriti mõistmist ka rahvusromantiline "Suur-Soome" idee, Ida-Karjala Soomega liitmise projekt.

Kahest soomlaste põhitüübist olid meile olekult lähemad idapoolsed savolased ja karjalased. Need olid meie moodi elavamad ja nendega sai kiiremini kontakti. Jäigemate ja sõnakehvemate häme ja pohjola tüüpidega polnud see alati kerge.

Üldiselt on soomlased jäigemad ja eestlased kohanemisvõimelisemad (juba ajaloo tõttu). Seal on rohkem jõudu ja vastupidavust, siin rohkem paindlikkust ja äraootamise oskust.

Okupatsioonid lõikasid eestlased Soome-suhetest ära. Soomes katsuti poliitikute poolt koguni eestlasi ja Eestit unustada. Need on liiga värsked faktid ja liiga valusad, et neid lähemalt käsitleda. Nüüd näivad olukorrad arenevat normaalse suhtlemise suunas.

2. Algpäevad

Olin Soomes olnud viimati sügisel 1939, vahepeal oli olnud Talvesõda ja viisteist kuud väga ohtlikku rahuaega. 1944. a sügisel oli Jätkusõda kestnud üle kolme aasta. Aga Helsingi linna- ja tänavapilt oli suurtes joontes endine, välja arvatud mundrite rohkus.

Kirjeldan allpool päevikus, mis meiega Soomes juhtus. Algas on tagantjärele umbes 15. jaanuaril 1944 kirja pandud. Edasi järgneb "aus" päevik.

Saabusime mootorpaadiga 3. novembril 1943 kella 5 paiku hommikul Helsingi-eelse saarestiku pisikesele saarele, mille nimi Lil-saari. Seal asus piirivalvepunkt. Pakuti kohvi ja pandi nimed kirja. Meiesuguste tulekuga oldi nähtavasti harjunud.

Siirdusime mõne tunni pärast paadiga edasi sinna, kus asus eestlaste jaoks üüritud mõisahooned Jollas. Seal toimus põgenike esialgne majutamine. Paljude võõraste nägude hulgas oli klassivend ja akadeemiline poeg Agu Lellep. Ajakirjanik Voldemar Kures oli kohal ja hakkas kohe Eesti uudiseid kuulama. Oludega lähemalt tutvudes oli selge, et Jollases on lapsega raske olla. Sain telefoni teel kontakti Eerik Laiuga ja tema lubas korraldada, et pääseme linna elama.

Mind kuulati poliitilise politsei (*Valtiollinen Poliisi* = *Valpo*) poolt üle, tõlgiks oli Alfred Poom, omaaegne Akadeemilise Hõimuklubi tegelane. Ülekuulaja oli ltn. Jaarmala. Küsimused võrdlemisi lihtsad. Samal õhtul sõitsime meiega koos paadis olnud pr. Partsiga linna.

Hämmastas noorte tüdrukute rohkus Jollases, need olid ilmselt Soome seiklema tulnud.

Linnas saime 10 päevaks korteri *matkailijakoti*'sse Unio-ninkatu 35. Selgus, et linnas on suur korteripuudus. Ühelgi tuttavale polnud korterit pakkuda. Ainult professor Lauri Kettunen oleks olnud nõus, aga tema asus liiga kaugel linnast, Pakinkyläs.

Kümme päeva hiljem kolisime hotell Hansasse ja hiljem hotell Untolasse. Seal siirdusime 10. detsembri paiku eestlanna pr. Alma Aulio poole, kelle juures oli Juhan juba varem käinud "päevakodus". Pärast korduvat asjatut kuulutamist ajalehes saime toa Munkkiniemele, Tammitie 9. Lesest perenaine oli Mikkelis marssal Mannerheimi *päämaja*'s (peakorteris) tööl.

Liidi oli paar päeva tööl *Marian sairaala*'s ja sai siis *apulaislääkäri* koha *Kulkutaudinsairaala*'sse (nakkushaigla), palgaks 5000 Smk kuus. (Soomes oli sõja tõttu suur arstide puudus.) Juhani võttis oma hoole alla pr. Aulio, kes oli abielus *Suojeluskunnan Sotapoikien* (Kaitseliidu noorteorganisatsiooni) juhataja kapten Kaarlo Aulioga (kes meenutas välimuselt inglise kuningas George Viiendat). Viisin alguses Juhani igal hommikul linnast trammiga Aulio te juurde Munkkiniemele ja tõin õhtul koju, s.t hotelli. Kui ikka korterit ei saanud ja Untolas elamine kalliks läks, kolisime kogu perega Aulio te juurde ja veetsime seal jõulud, kokku 2 nädalat. Vahepeal oli Juhan ligi 2 nädalat leetritega haiglas.

Elamisraha saime alguses kullassepale kodunt kaasa toodud hõbelusikaid müües. (Hiljem selgus, et nende eest oleks mujal müües rohkem raha saanud.) Tsaariaegsed kuldrahad olid läinud paadimehele ületoomise eest.

Erik Laid oli Hallituskatu 1 asuva Eesti Büroo juhataja ja eestlaste elu korraldaja Helsingis. Selgus, et on lootust välja anda eesti rindelehte ja et meie Kuresega hakkaksime seda toimetama.

Voldemar Kures, vana ajakirjanik, töötas Saksa okupatsiooni ajal *Eesti Sõna* juures, sattus sakslastega ja Mäega pa-

huksisse ning vangistati. Aga ta veenis oma valvuri ära, nii et see koos temaga (ja Kurese väga väärtusliku arhiiviga) 1943. a sügisel Soome põgenes.

Käisin *Helsingin Sanomate* juures rääkimas Tallinnast tüki aja eest Helsingisse kolinud ajakirjaniku Harald Vellneriga, kes ajas tähtsat juttu ja soovitas minna *Suomen Kuvalehti* juurde. Rääkisin ka dr. Martti Haavioga, kirjutasin artikli Lydia Koidula 100. sünnipäeva puhul, mis ilmus ajakirjas *Suomalainen Suomi*, hiljem kirjutasin samas Hugo Raudsepast.

Haavio soovitusel saatsin ajakirjale *Valvoja-Aika* artikli Gustav Suitsust. Et polnud tõlkijat, siis "käänasin" selle ise soome keelde, keeleliselt parandas KSO liige Anna Liisa Vainio, sündinud Virtaranta, keda osakonnas kutsuti "*Virtaviiva*" ("Voolujoon"). Artikkel ei ilmunud. *Suomen Kuvalehti* saatis tagasi osakondlase Annikki Saarela abiga tõlgitud laastud. Niisiis saime Annikkiga jälle kokku, ta oli *Suomen Sosialidemokraatti* toimetuses tööl.

Malevlane hakkas lõpuks ilmuma, esimene number oli dateeritud 9. detsembriga. Vastutavaks toimetajaks sai ajalehe *Karjala* toimetusliige Eino Parikka, eestlaste poolt Heinrich Mark. Kures oli poole jõuga tegevtoimetaja ja mina toimetuse sekretär palgaga 3500 Smk. Toimetuse kolleegiumi kuulusid *Valtion Tietustelulaitos*'e (Informatsioonibüroo, tegelikult ka tsensuuriamet) juhataja dr. Kustaa Vilkuna, saadik Aleksander Warma, Harald Vellner, Eerik Laid, ltn. Teräsvuori kui eesti asjade majandusjuht ja peatoimetajad. Palgamääramisel olevat Vellner leidnud, et lehe juures on ainult poole mehe töö, aga määrati siiski pooleteisele mehele palk.

Eesti Büroo allus Eesti—Soome Ühingule (esimeheks oli sel ajal Urho Kekkonen) ja sai selle kaudu raha Soome riigilt. Alul asus büroo Aurorankatu 7A *Suomalaisuuden Liitto* ruumides, kuid 1. detsembri paiku saadi uued ruumid (büroo ja toimetus) *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura* toredas majas. Ruumid kuulusid *Kansantieteellinen Filmi*'le, mis sõja ajal ei tegutsenud. Kuigi ruumid olid talvel jahedad, olid need muidu head ja asusid keset linna. Üks tuba oli büroo ootetoaks ja masinakirjutamiseks. Masin ja osa mööblit laenati *Sanakirjasäätiö*'lt maja 3. korruselt, selle juhataja dr. Hakulinen oli väga vastutulelik.

Esimene tutvus minister Aleksander Warmaga toimus Helsingi Eesti Seltsi koosolekul novembris. Rääkis eestlaste ajaloolisest õigusest oma maale. HES oli muide väga kasvanud pagulaste arvel, ruumid olid koosviibimise puhul püsti täis ja tihti polnud ruumi istumiseks. Sinna tulid ka puhkusele Helsingis olevad eesti vabatahtlikud, eesti tütarlapsed ja "härraspagulased", nagu me osa pagulastest omavahel nimetasime. Need olid hästi rietatud ja väga tähtsad isikud, kes põgenesid kodumaalt paremaid elutingimusi otsima ja tegelesid tihti valuutaga handeldamisega.

HESis peetud ettekannetest kuulasin Vellneri juhiseid pagulastele ja Valev Uibopuu ettekannet eesti kirjastusoludest. Seltsi esinaiseks oli pr. Erika Nivanka-Viirsalu, väga energiline ja äge daam. Seltsil oli edukas näiterühm hr. Uferi juhatusel. Mängitud oli "Pisuhända". Koidula 100. sünnipäeva puhul esitati "Säärast mulki", milles eriti paistis silma Heinrich Mark Peetrina.

Saatkond tegutses ebaametlikult, Aleksander Aalep oli sekretäriks. Hiljem saadi ka Heinrich Margile hankida raha, nii et ta sai leivatööst loobuda ja pühenduda poliitikale. Karl Ristikivi sai Eerik Laiu tehniliseks abiliseks — tema ilmus Helsingisse kunagi enne jõule 1943.

Üldiselt oli soomlaste hulgas arusaamine Eesti olukorrast olemas ja suhtumine eraviisil hea. Aga paljud uskusid Saksamaa lõplikku võitu — halvemal juhul loodeti mingit ebamääraste tingimustega rahu Euroopas. See paistis silma ka ajakirjanduses. Isegi *Suomen Sosialidemokraatti* toimetaja T. Hiisivaara, kelle juures olime jõululõunal, ei tahtnud uskuda Saksamaa kaotust.

Osa sotsialiste eesotsas prof. Voionmaaga suhtus Eestisse hästi. Teine osa erakonnajuhhi Väinö Tanneri juhtimisel olevat olnud selles osas ebameeldiv. Tanner oli Warmale omal ajal saatkonna tegevuse katkestamise puhul lausunud: Warmal pidavat olema väga hea fantaasia uskumaks, et saatkonna tööd kunagi saadakse jätkata. Kui Tanner oli rahaministriks, siis olid Eesti esinduse rahad napid, kuigi Soome võlgnes Eestile millegi eest üsna suure summa.

Warmaga ümber oli koondunud Helsingis viibivate eestlaste arukam osa. Tegutseti ettevaatlikult, kuid kindlas usus, rõhutades Eesti Vabariigi juriidilist kontinuiteeti. Ühtlasi püüti siiralt kaasa tõmmata kõiki eesti ringkondi, kes polnud vene-

lastega ega sakslastega koostööd teinud, niisiis ka endisi Isamaaliidu ringe (Kures oli olnud Riikliku Propagandatalituse teenistuses). Stockholmis näis olevat asunud osalt kitsamale alusele (Heldur Tõnisson, Ants Oras).

Warma vastu intrigeeris endine *Vaba Maa*, sellal *Helsingin Sanomate* toimetaja Harald Vellner. Tal olid teatud teened eestlaste aitamises, ta oli osanik inimeste ülevendamisarvis, andis Soome poliitilisele politseile informatsiooni, nagu hiljem selgus. Oli osanud luua hea vahekorra vabatahtlikega ja ässitas neid kuulujuttudega Warma ja teiste diplomaatide vastu. Helsingis olevat moodustatud Eesti valitsus (ka mina olevat selles olnud "minister"). *Malevlase* juures saavat palka kahekse meest jne.

Selletõttu oli vabatahtlike hulgas meeleolusid, nagu neist ei hoolitaks. Osalt oli see tingitud asjaolust, et Laid oli seotud pagulastega Helsingis ega jõudnud vajalikul määral tegelda sõjameestega.

Teiseks pinnuks silmas oli Jollas. Selle komandandiks oli ltn. Kütti, keda süüdistati (osalt õigusega) liigeses pehmuses. Sinna kogunes muuhulgas halba elementi, kes tegi kihutus-tööd sõjaväkke astumise vastu ja suurendas "härraspagulaste" seisust. Osalt usaldasid Vellnerit ka ohvitserid, kes ei pidanud poliitikutele lugu. "Küll sõjamehed korraldavad asjad."

Teatud rahulolematust esines osa EÜSi meeste juures (kui-gi ka Warma kuulus EÜSi). Kodumaalt ilmus mehi, kes esin-dasid mingit "illegaalset akadeemilist organisatsiooni" Eestis, mis pidi olema parempoolne ja kontaktis Jüri Uluotsa ning Edgar Kantiga.

Oli nooremaid akadeemilisi mehi, kes tegelesid inimeste ülevendamise ja valuutaspekulatsioonidega, omavahel tulitse-des.

Poliitikat katsusid teha advokaat Kuusk Narvast ja Jüri Vilmsi vend dr. Juhan Vilms (endine tööerakondlane).

3. Päevik

1944. a algpäevade kroonika (kirjutatud 15. jaanuaril 1944):

1.1. Kolisime uude korterisse. [---]

2.1. [--] Ester ja Karl Jürgens [käisid] korterit vaatamas ja jäid rahule. Karl Jürgens on kaukopartios, mis peale luureretkete rinde taha teostab ka vastuluure ülesandeid ja töötab teatud ulatuses koos Saksa sõjaväega. Karl ("Suur Jüri") oli detsembris kuu aega Eestis. Tal paistab olevat sidemeid major Kristjaniga, kes on koos teise endise saatkonna ametniku Kotsariga sakslaste sõiduvees.

3.1. Viisin Martti Haaviole artikli Hugo Raudsepa kohta, luges ja jäi rahule. Laitis, et Ristikivi "Rohtaed" olevat liiga pikk ja veniv, aga võttis omaks sama soome kirjanduse kohta. Laitsin Gailiti "Ekke Moori" soome keelde tõlkimise mõtte maha ja soovitasin Tammsaare "Pörgupõhja uut Vanapaganat". Soomlased Tammsaaret ei lugevat, olevat liiga "soomelik". Gailitit aga loetavat küll. Niisiis umbes sama jutt, mis Pürkop rääkis Tartus. Hiljem kuulsin, et "Rohtaed" tuleb siiski tõlkes, honorar umbes 10 %, s.t. 20 000 marka. Samuti tulevat Uibopuu novellikogu, kuna ta "Vanhapiika" "S. Kuvalehes" olevat üle kümne aasta parim novell soome keeles.

8.1. toimus kell 16.30–21.10 oodatud lehe kaastööliste koosolek. Koos toimetuse ruumes u. 26 inimest. "Valistusupseerid" Kaul Kadak ja Leho Võrk soovisid ajaviitelehte. Major Peikerile, kaptenitele Talpak ja Pärilin oli Vellner koostanud "nõudmised" — muuseas sõjameestele kõvad sõnaõigused ja tasuta toimetamine. Samuti virises Vellner oma poole tööjõu üle. Warma juhtis sõjaväelaste tähelepanu asjaolule, et sõjavägi pole omaette siht, vaid vahend. Pärast seda tõmbusid sõjamehed tagasi. Ainult Talpak rõhutas "isamaalise kasvatus" tähtsust, kuid nurises Vabadussõja, Koidula ja Tõnissoni artiklite kallal. Leht olevat liiga akadeemiline. Lõpuks tekkis vaidlus selle üle, kuidas saada noori Eestist tulnud poisse sõjaväkke. Sõjamehed pooldasid karme abinõusid, Laid vaidles vastu. Lõpuks lepitati siiski kokku, et aita ainult veenmine. Üldkokkuvõttes oli koosolek kasulik, kuna sai teada inimeste arvamisi. Tahetakse kõige enam saada informatsiooni.

9.1. Vello Pekomäe käis lõunal ja rääkis sõjameeste "mahajäetuse tundest" ja Talpaku ihalemisest. Näib, et Vellner on seal päris suure mõju saavutanud. Sama ilmnes paar päeva hiljem mu kooliaegse korterikaaslase Hans Murrutiga jutlemisest. Ka temal oli mulje, et Helsingis polevat üksmeelt ja süü olevat mõlemal pool.

Jollases toimub nüüd komandandi vahetus. Olev Arens ja Saago saavad uuteks juhtideks. Samuti organiseeritakse büroo ümber, hoolimata Vellneri vastuväidetest tuleb sinna ka vabatahtlike osakond.

13.1. Käisin Keski-suomalainen Osakunta (KSO) kuraatori Saa-ra Tammise pool Vaaskivi "Yksinvaltiast" laenamas. Ei meelita just tõlkima, isegi mitte lugema. Haanpää valimik on tõlgitud. Nüüd on tarvis hakata mälestusi ja elu-olu kirja panema. Kui Anna-Liisa

Vainiol on "Loistava Armfelt", siis tarvis seda veel kord vaadata, ehk saab ajaviiteks tõlkida. Pr. Alma Hiitose poolt tõin hulka raamatuid lugemiseks.

14.1. Kell 10 Vilkuna kabinetis toimetuse ja kolleegiumi nõupidamine. Laid süüdistas Vellnerit intrigeerimises ja sel polnud õieti esitada mingit uut kava, vaid rääkis ainult möödunud kavadest, nii et Vilkuna vihastus. Raha näib lehe jaoks mitmesuguste toetuste näol siiski saavat.

15.1. Büros käis noor vabatahtlik Koppel ja andis edasi meeste meeleolu, mis umbes vastas Pekomäe andmetele. Keegi levitab kuulujutte, nagu peaks kolonel Soodla Eestis mingeid läbirääkimisi soomlastega, ja see tekitab ärevust. Soome välisminister Ramsay teatas Laiule, et Saksa saadik von Blücher olevat teada andnud, et kodumaale tulevad eesti soost soome vabatahtlikud vangistatakse hoolimata sellest, et nad kannavad soome mundrit. (Käidi kodumaal juba 1943. a. kevadel ja imponeeriti soome mundriga, nüüd on sellel lõpp.) On kuulda, et SD agente olevat Eestis maha lastud, nende hulgas ka Kreek(?). Kuresel on kiri, kus kirjeldatakse, kuidas Aleksander Oinas "Eesti Sõna" peatoimetaja koha Albert Kivika käest üle võttis.

(See osa on kirjutatud 15.–16. jaanuaril, järgneb autentne päevik.)

17.1. Laupäeval oli Emil ja Leeni Vesteriste juures järjekordne referaat (Pallo: Vapslus Soomes ja Eestis). Ei viitsinud minna. Enne jõule oli üks selline referaat dr. Juhan Vilmsi pool, kus Heinrich Mark rääkis arvatavast poliitilisest organiseerimisest tuleviku Eestis. Kuusk oma sõnavõtuga pidas veel teise ja väheütleva referaadi ning tõi lõpuks teesidki välja. Vilmsil olevat olnud idee, seda ringi kujundada mingisuguseks "parlamendiks", toob järjest uusi inimesi juurde. Warma on eemale jäänud. Üldiselt on üritus nihkunud täiesti ebaviljakale pinnale. [---]

Lugesin läbi Vaaskivi "Yksinvaltias", tõlkida pole mõtet. [---]

Helsingi Eesti Selts (HES) kavatses hakata looma eesti lottorganisatsiooni. Üleskutsed on laiali saadetud. Praegu on siinsete naispõgenike hulgas küll võrdlemisi vähe sobivat materjali.

"Eesti Sõna" järgi oli Meret jälle kõne pidanud: "Enamlaste propaganda sildi all..."; "Mõnede endiste saadikute käsilased..."; "Välismaised lendlehed" jne. Selle järgi on ka "Malevlane" oma sihilt enamlaste teenistuses. Vana jutt, ainult täpsemalt välja öeldud. Esmakordselt avalikku juttu lendlehtedest. Need siis valmistavad vist peavalu.

Idarinde põhjaosa vene rünnakud näivad mitte eriti tugevad olevat. Isegi sakslane, kes viimasel ajal venelasi püüab läbi suuredusklaasi vaadata, tunnustab seda. Teiselt poolt on venelastele kujutletav suurus pähe läinud — nõustugu Poola Curzon-liiniga — s.o. võta mu nõudmised vastu ilma tingimata, muidu... Toon meenutab 1939. a. oma. Nähtavasti loeb Moskva poliitilist konjunktuuri sama soodsaks.

Helistasin pr. Vainiole, kes lubas tuua mulle tööle "Armfelti". Tema on Osakonna inimestest kõige vastutulelikum. On sakslas- tega isiklikult kokku puutunud ega salli neid. Jutustas soome ja saksa ohvitseride olengust telgis. Sakslased olid öelnud, et küllap Soome ka pannakse sakslaste sõna kuulama. Mina: "Entäs sitten?" Virtaviiva: "Tuli tappelu. Telttakin meni rikki."*

KSO-s olen seni käinud kaks korda: tuksiaistel ja pikku-joulul. Vähe mehi, enamik mundris ja puhkusel, vähe tuttavaid: Saara, Virtaviiva (Vainio), Annikki Saarela, Kaara Karhumäki, inspektor prof. Hämäläinen. Küsitakse kogu aeg venelaste ja sakslaste aegsest elust. Saaragi küsis: "Kumpiko oli kauheampi?"**

Pr. Vilja Uustalu tuli vabatahtlikult büroosse tööle, kartoteeke korraldama. Vellneriga on häda — alati hiline oma sõjaringvaate andmisega "Malevlasele".

18.1. [---] Täna lubasin Aalepile hakata koos Uferiga näidendit lavastama. "Valvoja-Aika" on siiski ära toonud mu artikli Gustav Suitsust.

Möödunud pühapäeval käisime jälle Käpylās Sasha Ek'i juures.*** Olime talle lasknud teatada, et Hans Luts oli 27.11. surnud haavadesse, mis oli saanud miinile sattumisel. See oli "Eesti Sõna" surmakuulutusest lugeda. Sasha kinkis meile pudeli veini ja Juhanile kutsa.

19.1. [---] Pr. Nivanka registreeris mind HES liikmeks. Nad lasevad tulevikus seltsi ruumidesse veel ainult seltsi liikmeid ja sõdureid. Teisi soovitudustega.

21.1. [---] Ajakiri "Itsenäinen Suomi" tahab välja anda eesti numbrit. Lubasin eesti kultuuri arengust kirjutada.

Eile õhtul olin Hiitoste pool, kuna Unio Hiitonen oli kodus puhkusel. Seal oli ka kaks eesti vabatahtlikku. Kuulda oli, et Raimond Kolk on Soomes ja läheb sõjaväkke. Lugesin eile Hugo Raudsepa artikli korrektuuri ja kirjutasin artikli "Mis toimub idas".

---

*"Mis siis sai?" "Tuli kaklus. Isegi telk läks katki." *Toim.*

**"Kumb oli koledam?" *Toim.*

***Liidi venna Hans Lutsu abikaasa Gunvori, kes tulistati alla lennuk "Kalevaga" 1940. a juunis, kasuema. *Autor.*

[--] Turu eesti mereväelased tahavad oma koguteose jaoks materjali saada, nii et kokku on enne 24.2. juba kirjutada 4 artiklit. Pikem lugu eestlastest koguteosesse "Suomen suku", mida "Otava" välja annab, jääb vist märtsiks.

Kell 4 käisin trükikojas revisjoni (2. korrektuur) lugemas. Asi käib nii, et esmaspäeval viin masinikirjas käsikirjad "Tarkastuslaitoksesse" (tsensuur), s.o. dr. Lauri Posti kätte, sealt teispäeva õhtupoolikul trükikotta. Korrektuurid toon ise ära ja loen artiklid, mõõdan sentimeetriga ja selle põhjal koostame koos Kuresega murdmise plaani. Ja lõpuks loen trükikoja kontoris revisjoni murtud äratõmbelt. Käsikirjad vaatab harilikult enne tsensuuri minekut läbi Mark. [--]

22.1. [---] Täna oli toimetuses eile Soome tulnud Võru kandist mees, keda oli Loxsa ligidal autosõidul päris eestlaste poolt kimbutatud. Neli meest kümnest oli arreteeritud. Kimbutajad kõik eestlased.

Peipsi rannikul tehtavat ettevalmistusi u. 10 km. laiuse riba evakueerimiseks ja rahva meeoleu olevat viimasel ajal jälle väga ärev. Aga Sicherheitsdienst töötab aruannete ja arreteerimiste näol vanaviisi edasi.

Paari päeva eest oli Jalakaga pikem vestlus, kus ta pooldas Soome tulekut ka ilma ähvardusteta sakslaste poolt — igaks juhuks. Päev enne ärasõitu olnud ta Martin Kuldkepiga koos ja see olevat rääkinud ikka veel innuga mingist "vabariigi" võimalusest. Tähendab et usku ikka veel koostöö võimalustesse sakslastega!

23.1. Andsin pr. Nivankale nõusoleku HES-i juhatuse liikmeks hakkamise kohta.

Õhtupoolikul olime Saara Tammise pool, kus oli ka Kaija Viherjuuri oma tütreaga. [---]

24.1. Laiuga jutlemisest selgus, et Erich Suurväli peab vist "Malevlase" juurest lahkuma (majandusjuht), kuna on tegelenud spekulatsiooniga (valuuta). Uut meest oleks vaja ka Eesti Büroo sotsiaalosalakonda, kuid pole kustki võtta, samuti mitte Suurvälja asemele. EÜS-i mehi liigub küll tihedalt ringi, aga ükski ei sobi.

Margiga käisime koos söömas ja arutasime olukorda. Kui Churchilli poolt lubatud invasioon tõesti peaks algama enne 15.3. ja mitte põhjast, siis võib olukord kodumaal halvaks kujuneda, kuigi saksa rinne praegu näib püsivat. Agu Lellep saatis kirja rindelt ja palub uudiseid. Kust neid võtta?

25.1. Täna tulid toimetusse uued lauad — nüüd on vähemalt olemas kindel tööpaik. Pr. Nivanka juures käisin "Säärast mulki" toomas. Soomlased polevat Suiki soome keele õpikuga sugugi rahul. Evald J. Voitk olevat esitanud vägeva käsikirja enamlaste tulekust, kus kõik teised esinevat halvasti, tema ise hästi. Samuti

olevat Vilmsil mingi autobiograafiline käsikiri koos eesti kultuuri-
looga. Otsustasime Margiga hakata Katajavuori (soome keeletead-
lane ja tõlkija) käest soome keele tunde võtma, kuna ta elab ka
Munkkiniemel.

26.1. Eile käisime Linko klaverikontserdil. Tehniliselt laitma-
tu, kuid ilma temperamendita ja igav. Tutvusin koos Margiga Yli-
oppilastalos süües ka kuulsa Tiiu Oina poolt kiidetud Orvo Astiga,
kel näib olevat Margiga mingeid asju ajada. Kärgisin "Säärase
mulgi" 1900 reast 500 rida.

Otsustasime küsida "Malevlase" 22.2. numbrisse kirjutusi ni-
mekatelt soomlastelt nagu Hynninen, Kekkonen, Kettunen, Voion-
maa jt. Ainult eduerakonnast ei leidnud kedagi. Kures teatas, et
Alfred Poom olevat "ametlikult" Tallinna sõitnud! Tema seltsiven-
nad Meos ja Männil õiendavad Jollases rahadega ja muu tegevus-
ega. Kui Poom tõesti on saksa nuhk (ta võib ka soome politsei
teenistuses olla, mis on tõenäolisem), siis on nii mõnigi kord oldud
ta vastu liiga avameelne.

Käisin "Valvoja-Aikas" oma honorari järel, oli ääretult väi-
ke (300 marka) ja sellegi Kaijärvi laenas prof. Väisäsel. Rääki-
sin neile poolteist tundi Eesti oludest. Prof. Väisänen püüdis tuua
pehmendavaid väiteid, kuid neile andsin pähe uute argumentide-
ga. Õpetlik jutuaajamine, vähemalt neile. Valeandmeil põhjenev
"saksasümpaatia" on uskumatult palju levinud soome akadeemi-
listes ringides!

27.1. Valev Uibopuu avaldas kahtlusi Soome "siserinde" kohta:
Siin on ka "metsavendi", s.t. väejoosikuid ja kiruvaid sõdureid.
Kuid üldiselt näib see olevat tavaline pika sõja-aja nähtus. "Kar-
jalas" oli pisut naiivne juhtkiri "Viron kohtalo", kus loodeti suhete
paranemist sakslastega, hädaohuga arvestades. Nagu oleneks see
eestlastest! Peale selle juttu Atlandi deklaratsiooni unustamisest —
päeval, mil Eden alamkojas just seda rõhutas. Sellest tuleb Parik-
kaga rääkida!

28.1. Eile kell 7–9 oli Nivanka pool HES-i juhatuse koosolek.
Mind pandi abiesimeheks ja ülesandeks jäi seltsi 24.2. aktuse kor-
raldamine (22.2. arvatavasti Ostrobotnias). [---]

Sõjameeste laulukoor 22.2. esineda ei saavat, neil olevat oma
pidu. Propaganda suhtes jälle pisut halb see eraldivedamine. Es-
ter Jürgens rääkis ka jälle pahameelest "Helsingi härrade" suhtes.
Vanad lood: Ministrikohtade jagamine. Miks on üldse olemas Eesti
Büroo? Miks Laid ise ei astu sõjaväkke, kui ta sellest kirjutab jne.
Nähtavasti tuleb see tuttavast allikast.

Täna olid kohal Jollase komandandid. Sõdurite tervituste suh-
tes aktusel soovitas Mark pöörata Pitka poole. Siis pole jälle sele-

tamist "volituste" suhtes. Täna kell 5 on rahameeste koosolek lehe toetamise suhtes, ei viitsinud sinna minna.

30.1. Reedesel koosolekul ei otsustatud midagi erilist, kuna osa rahamehi ei ilmunud. Eile liikus toimetuses Rain Rebas ja küsis kaastööd rindelehele. Kirjutasin "Itsenäinen Suomile" artikli valmis ja käisin Heimotoimistost honorari saamas — sain 475 marka.

Laid teadis, et Lembit Truuvere olevat jooksus — neid on kokku juba 50 meest, neist 47 rindelt. Paha lugu! Täna on lehes oli teade Soome poliitilise politsei ülema Anthoni tagasiastumisest — viimaks ometi! See oli täiesti sakslaste mees. [---]

1.2. Suurväli on endale Puistolasse korteri üürinud. Argument: Kui venelased Tallinna ära võtavad, hakkavad nad kindlasti Helsingit pommitama.

Praegu on venelased küll alles Kingissepas. Poom on tõesti Tallinna sõitnud. Valpo-s töötava ltn Lindelli järgi olevat ta ema haige. Jalakas andis igatahes Poomile ja Meosele—Männilile halva hinnangu, kirus ka Kanti ja imestas, miks Kuldkepp nii tema mõju all on. Laidi artikkel on palju pahameelt äratanud. Prl. Margot Üksi on kirjutanud loo "Laiule lugemiseks" ja Aleksander Küng teise, mis vist siiski lehte ei lähe.

2.2. Täna olid lehtedes teated Eesti mobilisatsioonist. "Uusi Suomis" oli lisaks Kures inspireeritud lugu, et eestlased on kogu aeg idas võidelnud, aga Mäe pole seda nimetanud.

Pidasime Margiga nõu — nad käisid Laiuga Warma juures, kes sõidab Stockholmi. Kirjutasin juhtkirja, asudes mobilisatsiooni suhtes jaatavale seisukohale, nõudes eesti väeosade koondamist kodumaale ja heites ette hilinemist eesti rahvusarmee loomisel. Pole kindel, kas mehi tahetakse Narva rindele saata või hoopis maalt välja. Käisin juhtkirjaga isiklikult dr. Posti juures tsenseerimas. Läks läbi, maha arvatud viimne kahtlev lause — kas ikka rakendatakse kodumaal.

Narvas olevat sakslaste poolt vabrikuid lõhutatud, mis on kahtlane märk, kuigi ei taha uskuda, et sakslased Eestist loobuksid.

Büroos käisid Kattai ja Evald Uustalu ning tahtsid kohe hakata Eestisse minema. Püüdsime teha selgeks, et olukord pole nii lihtne. Saab minna ainult soome üksusena ja see on olnud Soome valitsusest, peastaabist ning välispoliitilisest olukorrast. Kattai rahunes, Uustalu aga arvas, et mehed võivad rünnaku puhul Kanasel samuti surma saada ja au nõuab Eestisse minekut. Muidu minevat Mäe sõnad "aganatest", mis tuul üle lahe puhuvad, tõeks. Pealegi langevat meeste lahingumoraal, kui Eestisse minna ei saa.

Kures helistas ja rääkis kuulnud Eesti uudiseid. Narvast evakueeritud on Tallinna jõudnud. Seal on koolid suletud. Mehed kardavad mobilisatsiooni asemel evakueerimist, kuigi otseseid märke

pole näha. Üldiselt on meeleolu ärev. Mäe on oma kõnes rääkinud Eesti piiridest, aga pole eriti rõhutanud, et mehed kodumaale jäävad. Mark rääkis täna hommikul — kuulduste järgi olevat sakslaste võitlusmoraal halb. Neveli all olevad eesti väeosad toodavad Narva alla. Siin olevat käimas läbirääkimised eestikeelsete raadiosaadete asjus.

4.2. "Malevlane" läks alles eile õhtul trükki. Soome ajalehed on nüüd täis noomitusi sakslastele Eesti pärast. "Helsingin Sanomat" nõuab varjatud vormis isegi iseseisvust. "Itsenäinen Suomi" juhtkiri oli küll halvasti kirjutatud. Svensson lubas vaadata, et see muudetakse. Üldiselt näib enamikul soomlastest olevat vähe informatsiooni Eesti tõelistest oludest. Puudus huvi, nüüd aga, kui king ka endal hakkab pigistama, nad ärkavad — ja tsensor näib eesti küsimuses üleöö järelandlikumaks olevat muutunud.

Kures arvab, ja mina kaldun arvama sama, et sakslased Narva all meelega kiiresti taganesid, et saada mobilisatsiooni teostada. Osa kodumaalt tulejaid kardab meeste küditamist Eestist välja. Üldiselt näib siiski, et sakslased kavatsevad Eestisse jääda.

Ristikivi sai kirja sõbralt, milles kirjeldatakse Eesti olukorda järgmiselt: Eesti seisab taburetil, silmus kaelas. Üks mees valvab juures, et ta jumala eest silmust kaelast ära ei saaks võtta. Teine katsub ligi hiilida, et taburetti jalgade alt ära tõugata. Kodumaine nali: Eesti talumehel on automaatrelv — heinahang — lööb neli auku korraga.

Margi andmeil olevat ka soome ohvitserid veendunud, et sakslaste Atlandi vall on bluff. Selge on, et sakslased kardavad invasiooni läänest ja püüavad anglosakse kuulujuttudega hirmutada. Viimaste teadete järgi olevat sakslastel nüüd idas ainult väikesed väed, kuna see rinne olevat väikese tähtsusega. Mis selle sõnumi sihiks on, ei tea.

Nüüd on teada, et lähemal päevil hakatakse uuesti eestikeelseid raadiosaateid andma. Ainult on sõnum salajane, arvatavasti selleks, et asetada sakslased fakti ette. Otsitakse saate korraldajaid. Kui Pallol võimalik, siis arvatavasti tema. Warma, kes praegu Stockholmis, oli soovitanud Kurest ja Marki. Muidu oleks võib-olla saanud ka Kung, kuid Mark ja Laid arvasid, et rohkem Veljesto mehi ei tohi võtta, nagunii on suur kisa, et nad on kõikjal. Küsisid ka minu käest, keda soovitada. Ma ütlesin, et ma olen ise nõus kohta vahetama kui tarvis. Uibopuu võiks minu praegust tööd teha. Praegu klaaritakse seda asja, peamiselt on jutt Pallost.

Homme kell 4 on Vesteriste pool järjekordne oleng. Vellner räägib poliitilisest olukorrast ja Pallo välispoliitikast. Peale selle on kohal sõjameeste esindajad. Võib tulla ütlemist, et nendega pole kontakti peetud jne.

Kodumaale on saadetud Warma poolt järgmised paroolid: Igal juhul venelastele vastu panna. Mitte lasta mehi maalt välja viia. Sel juhul hakata jõuga vastu, teostada kas või terroriakte ja katsuma võim üle võtta.

Kures rääkis, et Jollasesse tuleb igasugu rämps, "ehtsaid" sõjapõgenikke.

6.2. Eile hommikul oli uus teade, et raadiosaade tuleb alles esmaspäeval, kuna ei taheta jätta muljet, nagu toimuks see sakslaste algatusel. Karta on küll, et kui soomlased kord järele mõtlema hakkavad, siis võib saadete algus veelgi lükkuda. Laid helistas Warmale Stockholmi, et teatagu lääne poole neid asjaolusid.

"Malevlane" sai ära revideeritud ja peaks esmaspäeval ilmuma. Kell 18 oli Vesteriste pool ligi 25 meest koos. Anti teed ja võileibu.

Konsul ise (Vesterinen) sai koosoleku juhatajaks ja mina pidin protokollima. Alul rääkis Vellner rinde olukorrast ja põhjustest, miks olukord Narva all kriitiliseks kujunes (liiga kaua Volhovi all, kus on "taskus" muuseas Rebase pataljon). Rääkis ka ise siseasjadest. Soodla olevat sakslastele protestiks meestele ajapikendust andnud, sest need tahtnud järgmist aastakäiku ka maalt välja viia. Kuivõrd see õige on, ei tea. Siis rääkis Pallo, et sakslased Eestit kaitsta ei kavatsevat, neile aitavat Balti mere kaitseks saartest.

Vilms tõstis üles evakueerimise küsimuse. Kuusk leidis, et igal juhul on mäng kaotatud ja tuleb mõelda ainult rahva päästmisele. Laste evakueerimisest rääkisid ka pr. Vesterinen ja Lilli Kaelas.

Mark teatas välisesinduse ja E.V. valitsuse seisukoha (valitsuse nimetamine oli ettevaatamatu, nagu ta hiljem ise tunnistas) — vastu hakata. Vabatahtlikud saavad appi minna ainult Soome valitsuse ja E.V. valitsuse vahel sõlmitud lepingu alusel. Laid võttis teravas toonis sõna usu puudumise ja põgenemismeeleolu vastu, kuid Kuusk jäi oma seisukoha juurde. Vilmsi, Kuuse jt. poolt tehti etteheiteid, et liiga vähe inimesi olevat asjaajamisse pühendatud, ei teatavat midagi jne.

Samad + Aleksander Kaelas pooldasid mingi pagulaskomitee loomist, mis "arutaks ja võtaks seisukohti praktilistes küsimustes". Kuigi juhiti tähelepanu asjaolule, et sel pole mingit mõtet, "valiti" siiski toimikond selle küsimuse lahendamiseks: Vesterinen, Vilms, Pallo.

Viis tundi tühja juttu lõppes viljakate tulemusteta. Pärast olime Laiu, Margi ja pr. Kaelasega Etu-Töölö HOK-is.

Jollasesse suurem põgenike vool, ka mehi rohkesti: Aksel Mark, Harald Pello, Rudolf Penno.

Täna kell 16 nõupidamine, kus jagati ajalehed eesti küsimuse käsitlemiseks. Mina sain Hufvudstadsbladeti. Räägiti ka raadiosaadetest. Pallo arvas, et on ideaalsem kui toimetaja, tõlk, masin-

kirjutaja, diktor on sama isik. Mainis Uibopuud tõlgina. Lõpuks arutati veel suhete loomist poliitiliste erakondadega ja tegelastega. Mark pidi lühidalt välja töötama eestlaste seisukohad.

Siis tulin koju, kus olid külas pr. Hiitonen, pr. Peek ja Annikki. Pärast nende äraminekut tuli häire, mis kestis ligi kaks tundi. Laskmist oli üle tunni ja kuulda mitme pommi kukkumist. Pr. Hiitonen ei pääsenudki minema ja oli häire ajal meil. Üks pomm oli langenud Kulkutautisairaala õuele ja lõhkunud kahel majal aknad. Samuti oli kukkunud Annikki ligidale ja lõhkunud temagi aknad.

7.2. Pärast tuli Karl Jürgens koju ja rääkis, et linnas on palju purustusi ja tulekahjusid. Öösel tuli uus rünnak eelmisest pisut nõrgem. Hommikul selgus, et Munkkiniemi oli saanud kaks pommi, üks neist merre. Linn oli täis lõhutud aknaid ja klaasikilde. Pr. Hiitosel oli vastasmaja põlenud ja aknad katki. Meie büroo oli õnneks terve. Jollasest 15 m oli kukkunud pomm — 1 surnu, 5 haavatut. Kokku olevat käinud u. 200 lennukit, kaotused 35 surnut, 232 haavatut.

Saate asi venib. Nähtavasti kaalutakse seda põhjalikult. Penno, kes tuli Eestist, on pessimistlik: sakslased kavatsevad mehed maalt välja viia — mobilisatsiooniga paljud kaasa ei lähe. Jääb üle vist ainult iseseisvalt vastu hakata.

8.2. Käisime Margiga soome keele tunnis. Lõpus tuli häire, kuid see lõppes ruttu. Ka päeval oli kaks lühikest häiret.

Penno arvamine on, et sakslased kavatsevad Eesti evakueerida. Parool on meeste hulgas, et minnakse ainult seadusliku valitsusega. Sakslasi üldse enam ei usaldada. Penno tulekuga on Vellner tasalülitatud, kuna Penno on Vellneri peaministri kandidaat, viimane jälle Vellnerist suuremat ei pea. Sellega on seletatav Vellneri äkiline lojaalsus teiste suhtes.

Saate asi venib päevast päeva ja tsensuur näib eesti osas ka jälle kõvenevat. Nähtavasti on sakslaste poolt jälle soomlastele survet avaldatud.

Helsingis toimub suur laste evakueerimine. Koolid enamikus suletakse ja rahvast voorib kogu aeg linnast välja ning õõseks Munkkiniemele. Trammiliinidest töötavad peamiselt Tööloppoolsed. Telefon on tujukas. Eestlastest on ilma korterita Uibopuu, pr. Tiiu Kadak, Vilms, Vellner, pr. Ida Schwalbe. Aknaid on palju katki. Üldiselt on need mured eestluse asja tahaplaanile surunud. Liiguvad uued erirahu jutud, venelane tahtvat oma vägesid vabaks saada.

9.2. Nii ongi osalt. USA olevat esitanud soovi, et Soome teeks rahu, ja venelane ähvardab, et rünnak Helsingile olevat ainult sissejuhatas. Kaunis õõnes kõla sel karu urinal — peale õhuterrori ju pole muud võimalust Soomet mõjustada.

Uluots on kodumaa raadios andnud usutluse: "Poliitilised küsimused tulevad lahendamisele alles pärast sõja lõppu. Eesti sõjaväel on suuremad ülesanded kui oma piiri kaitsemine!" Nähtavasti on ta kas närvid kaotanud või peitub selle taga mõni sakslaste trikk. Hääl olevat igatahes Jüri oma olnud, nagu Kures kinnitas. Ta kirjutas krõbeda Eesti kroonika, kuid seda tsensuuri viies ei saanud kahjuks dr. Postit kätte, olevat välisministeeriumis. Arvata on. Neil on ju praegu tähtsamat teha. Mu suusõnalised kommentaarid Postile jäävad edasi andmata.

Penno sõidab homme Stockholmi appi nõupidamistele.

10.2. Täna tõlkisin ära Pallo koostatud eestikeelse saate, mille Kerttu Mustonen ette kannab. Läheb see veel enne ja pärast tõlkimist läbi tsensuuri. "Malevlase" materjalist oli Itkosel veel vaatamata kodumaa uudised, mille suhtes lubas rääkida Postiga.

Suurväli virises, et meil polevat kindlat seisukohta mobilisatsiooni suhtes. Meie soovivat minna... Minu artikkel olevat nagu "Eesti Sõnast" võetud. Mark leidis, et raske on seisukohta võtta, kuna sakslaste plaanid on teadmata.

Turust helistas Virge Hint-Hünerson, kes oli sinna jõudnud. Harry Hint tuleb varsti järele. Helsingis olid dr. Martinoff ja dr. Vihvelin, keda oli erikomisjoniga tahetud Poola saata. Kuno Kõrge oli sellest pääsenud oma kõvera käega.

Narva sisse-murd toimunud peamiselt sakslaste paanikast, nad jooksnud kuni Rakvereni. Sinna toodud SS-üksusi ja eestlased Narva alt vastu. "Vene laevastik Narva jõel" olevat 60 venelast kalapaatidel. Üldiselt olevat vene jõud rindel nõrgad. Lennukeid rindel peagu sugugi. Mehi minevat mobilisatsiooniga kaasa u. 25–30%. Uluotsa kõne (mis TT-s oli halvemaks tehtud, kui see oli) polevat suurt mõju avaldanud. Kiviõli töötavat edasi. Omakaitset olevat püssid ära võetud, lubatud saksa püssid asemele anda — muidugi ainult paari padruniga.

11.2. Öösel oli hoiatushäire — venelased olid pommitanud Kotkat. Näib, et raadiosaates palju öelda ei lasta. "Suomen Sosiaalidemokraatti" juhtkirjast oli just parem osa maha tõmmatud ja üldsõnaline osa jäetud. Oli kuulda nurinat mu juhtkirja ümber... "S. S-ti" on seda Kaelase näpunäite peale tsiteerinud.

Eesti rügemendi loomine on alustatud, nagu rääkis major Peiker. Valter Niilus ja Co on kodumaa vabaks lastud — soovitatud rindele minna, eks näe. "Kodumaa uudistest" on tsensor muidugi parema osa (miks mobilisatsiooniga kaasa ei minda) ära näpanud.

Hakkan nüüdsest peale abistama Pallot Soome raadio eesti-keelsete saadete puhul.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFI-HH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadsparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLCUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The language of my mother: A chat about and around a dialect	<i>Juhan Peegel</i>	451
The inhabitants of Saaremaa: Turning points in their history	<i>Bruno Pao</i>	477
A writer of Estonian descent	<i>Juhan Peegel</i>	490
Poetry	<i>Bernhard Viiding</i>	498
Ethics and morals: Classical view at excellence and vice in human nature	<i>Anne Lill</i>	503
On excellences and vices	<i>Pseudo-Aristotle</i>	533
Future studies and the method of scenarios	<i>Krista Loogma</i>	543
What is the origin of Germanic, Baltic and Slavonic languages? ..	<i>Ago Künnap</i>	566
Genocide and apartheid in occupied Estonia. II	<i>Enn Sarv</i>	573
An attempt to understand Paul Viiding's journey through life	<i>Mari Tarand</i>	598
<i>Review: Paul Johansen's latest achievement. Paul Johansen. Bal-</i> <i>thasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem</i> <i>Nachlaß ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen.</i> <i>(Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Herausgegeben</i> <i>im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission von Paul Kaeg-</i> <i>bein und Gert von Pistohlkors. Band 14.) Köln—Weimar—Wien:</i> <i>Böhlau Verlag, 1986. ....</i>	<i>Sulev Vahtre</i>	612
<i>Review: Roaming around manors with Juhan Maiste. Juhan Maiste.</i> <i>Eestimaa mõisad. Manorial Architecture in Estonia. Gutsarchitektur</i> <i>in Estland. Tallinn: Kunst, 1996. ....</i>	<i>Ants Hein</i>	616
<i>Review: A life like an Estonian saga. Einar Sanden. An Estonian</i> <i>Saga. Cardiff: Boreas Publishing House, 1996. ....</i>	<i>Viktor Nütsoo</i>	626
Editorial note. Summaries		630
What has stuck in my mind: Episodes and moods. VII ..	<i>Arvo Mägi</i>	637

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163